

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Міністерство освіти і науки України

Державний заклад «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ТКАЧЕНКО КАТЕРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК [101.1:316]:347.965.3:172:130.2(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ АДВОКАТСЬКОЇ ЕТИКИ В
СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ**

Спеціальність 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Ткаченко К. О.

Науковий керівник – Приятельчук Анатолій Олексійович, кандидат філософських наук, професор.

Одеса -2021

АНОТАЦІЯ

Ткаченко К.О. Філософські засади адвокатської етики в соціокультурному контексті. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2021.

У дисертації в рамках соціальної філософії здійснено аналіз адвокатської етики як ціннісно-нормативного регулятиву професійної діяльності адвокатів, визначено її аксіологічний потенціал, зумовлений природою громадянського суспільства, та специфіку розгортання в соціокультурних конкретизаціях.

Визначено, що у філософській думці континентальної Європи теорії природного права, обґрунтовуючи природний характер права, його моральні засади і договірну основу, нерозривно пов'язуючи мораль і право, створили аксіологічне, етико-філософське підґрунтя для розробки адвокатської етики як ціннісно-імперативного регулятиву діяльності адвокатів.

У дослідженні з філософії виявлено регулятивний потенціал деонтології через звернення до її витоків у концепції Є. Бенґама, який акцентував особистісний вимір сприйняття вимог законодавства і правил моралі з урахуванням особистого і суспільного інтересу. Юридична деонтологія надає інструментарій для відповідальної діяльності в «сірій зоні» між правом і мораллю, де адвокат приймає рішення, балансуючи між дотриманням інтересів клієнта і корпоративними вимогами; діє, узгоджуючи агональний характер судового процесу і корпоративну солідарність; корегує публічний характер своєї професійної діяльності з «публічною приватністю» як реальністю в добу інформаційних технологій; передбачає наслідки своїх дій і враховує їх, несучи моральну відповідальність за свій вибір.

Гуманізм є метапринципом адвокатської етики й створює ціннісно-імперативне напруження адвокатської діяльності. Простежено, як філософський принцип гуманізму втілено у ключових програмних політичних документах Нового часу і

визначено, який вплив вони спричинили на сучасну концепцію прав людини. З'ясовано, що в адвокатській діяльності принцип гуманізму лежить в основі визнання внутрішньої цінності клієнта та гідності адвоката в його професійному амплуа.

Проаналізовано феномен громадянського суспільства як простору актуалізації права у філософії Нового часу. Визначено два підходи до осмислення конфігурацій громадянського суспільства – ліберальний і державницький. Ці підходи різняться у визначенні громадянського суспільства та значенням ролі держави в його дії. Водночас обидва підходи мають спільне бачення цінностей свободи особистості, конкретизованої у гідності людини, її правах, недоторканості, повазі власності та правової держави, що означала встановлення законів, їх дотримання і покарання за порушення. Така ціннісна налаштованість задавала необхідність захисту прав громадянина при вирішенні конфліктів і суперечок. Агональний характер захисту пов'язаний із конкуренцією в суспільному житті і як такий можливий в умовах адвокатури, яка відстоює гідність людини, її права і свободи, недоторканість і повагу власності.

Отримало подальший розвиток розуміння регулятивного потенціалу адвокатської етики у Великобританії. Етична інфраструктура у галузі зумовлена специфікою розбудови громадянського суспільства і відбиває культурно-історичний досвід узгодження адвокатської діяльності, королівської волі і запитів суспільства. Етичне навантаження діяльності адвоката залежить від його членства у професійних об'єднаннях, які у своїй діяльності керуються належними правовими процедурами. Специфіка розподілу функцій в об'єднаннях барристів і соліситорів і званість останніх безпосередньою роботою з клієнтами зумовила увагу до дотримання етичних норм професійної діяльності соліситорів. Етична інфраструктура орієнтована переважно на них. В етичній регуляції адвокатури традиційно використовуються форми культурного авторитету, які задають загальне улаштування і вектор розвитку цього інституту і створюють суспільний резонанс прецедентів неприпустимих дій юристів.

Набуло конкретизації твердження щодо заснованості адвокатської етики у ФРН на цінності довіри. Цінність довіри вмонтована в національні нормативні документи,

що регулюють діяльність адвокатури, й відображає певне соціальне очікування від адвоката як професіонала, дозволяє клієнту почуватися впевнено й задає, таким чином, індивідуальний вимір довіри. Таке рольове очікування задає стабільність на інституційному рівні, уможлиблюючи довіру з боку суспільства в цілому.

У дисертації подано аргументи, що інститут адвокатської таємниці в своїй основі містить цінність довіри в індивідуальному та інституційному вимірах. Абсолютне дотримання адвокатської таємниці є свідченням того, що суспільство, в якому наявна така практика, має високий рівень довіри. Водночас, підтримка з боку професіоналів і суспільства в цілому абсолютного дотримання адвокатської таємниці є запорукою довіри до неї, що працює на збереження і підвищення рівня довіри у суспільстві.

Доведено, що у світлі цінності довіри «ігри із законом» як діяльність адвокатів у широкому кластері можливостей оминати закон і домогтися бажаного клієнту (суб'єкту господарської діяльності) результату є іграми проти правил, практикою, орієнтованою на знищення довіри в суспільстві загалом. Тому «ігри із законом» суспільно небезпечні і працюють проти добробуту суспільства у довготривалій перспективі.

Спільність витоків моралі і права у звичаї пояснює апеляцію теорій природного права до аксіологічних чинників суспільного життя і підстави для виведення ціннісно-нормативних параметрів права. Відмінності права і моралі закладено в атрибуції їх як інститутів суспільного життя. Традиційна для моральної філософії відмова від визнання моралі інститутом зумовлена неінституціалізованістю і некодифікованістю джерела її вимоги, ідеальним характером санкцій тощо. Відповідно, право як інститут має справу з чітко визначеними, кодифікованими вимогами, конкретними санкціями; інстанцією створення, запровадження, контролю за їх дотриманням є держава, так само як держава здійснює і покарання за їх недотримання.

В дослідженні конкретизовано зміст цінності справедливості в адвокатській етиці. Визначено, що вимога справедливості є категоричним імперативом адвокатської діяльності і конкретизується у принципах незалежності і законності.

Адвокат є незалежним від тиску і втручання в його діяльність з боку влади, політиків, колег, але не може йти на компроміси щодо принципів верховенства права і законності.

У соціально-філософській дискурсі введено нову проблематику філософії права – осмислення ціннісно-нормативного потенціалу адвокатської етики. Отримані результати можуть скласти основу для подальшого вивчення ціннісно-нормативних аспектів адвокатської етики як регулятивного чинника професійної діяльності адвокатів. Сформульовані теоретичні висновки можуть бути застосовані у навчальному процесі при підготовці навчальних програм, методичних рекомендацій, практикумів з соціальної філософії і філософії права, професійної і корпоративної етики (етики юриста та адвокатської етики). Матеріал дисертації може бути залучений для розробки нормативних курсів, спецкурсів, факультативів із зазначених дисциплін, а також сприяти організації процесу соціальної виховання. Проведене дослідження дає інструменти осмислення й орієнтує на вирішення етичних колізій в сучасній адвокатській діяльності в Україні.

Ключові слова: адвокатська етика, громадянське суспільство, право, мораль, ціннісні регулятиви, деонтологія, гуманізм, справедливість, соціокультурний контекст.

SUMMARY

Tkachenko K.O. Philosophical principles of lawyer ethics in the socio-cultural context. - Manuscript.

The thesis for the Candidate of Philosophical Sciences academic degree with major in 09.00.03 - social philosophy and philosophy of history. - Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2021.

The thesis is devoted to the analysis of lawyer ethics as value-normative regulation of professional activity of lawyers within the framework of social philosophy, its axiological potential caused by the nature of civil society, and specificity of development in sociocultural concretizations has been defined.

It has been determined that in the philosophical thought of the continental Europe the theory of natural law, substantiating the nature of law, its moral principles and contractual basis, inextricably linking morality and law, an axiological, ethical and philosophical basis has been created for developing lawyer ethics as a value-imperative regulation of lawyers.

The study of philosophy has revealed the regulatory potential of deontology through reference to its origins in the concept of E. Bentham, who emphasized the personal dimension of perception of the requirements of law and moral rules, considering personal and public interest. Legal deontology provides the tools for responsible action in the "grey area" between law and morality, where the lawyer makes decisions, balancing between the client's interests and corporate requirements; acts by reconciling the agonal nature of litigation and corporate solidarity; adjusts the public nature of his professional activity with "public privacy" as a reality in the age of information technology; anticipates the consequences of his actions and takes them into account, bearing moral responsibility for his choices.

Humanism is a meta-principle of lawyer ethics and creates a value-imperative tension of advocacy. It has been traced how the philosophical principle of humanism is embodied in the key programme policy documents of the modern time and it has been determined what influence they have had on the modern concept of human rights. It has been found out that the principle of humanism in advocacy is the basis for recognizing the intrinsic value of the client and the dignity of the lawyer in his professional role.

The phenomenon of civil society as a space of actualization of law through the prism of modern philosophy has been analyzed. Two approaches to understanding the configurations of civil society - liberal and state - have been identified, which differ in defining the state's role in its functioning, but are united by a common vision of the values of individual freedom and the rule of law. At the same time, both approaches have a common vision of individual freedom values, concretized in human dignity, human rights, inviolability, respect for property and the rule of law. That means the establishment of laws, their observance and punishment for violations. Such values set the need to protect the rights of citizens in resolving conflicts and disputes. The agonal nature of protection is associated

with competition in public life and as such is possible in an advocacy that defends human dignity, human rights and freedoms, inviolability and respect for property.

Received further development of understanding ideas for the regulatory potential of legal ethics in the UK have been developed. The ethical infrastructure in the industry is due to the specifics of the development of civil society and reflects the cultural and historical experience of reconciling advocacy, the royal will and the demands of society. The ethical burden of lawyer's work depends on his or her membership in professional associations, which are governed by appropriate legal procedures. The specifics of the functions distribution in the associations of barristers and solicitors and the workload of the latter in direct work with clients have led to attention to the ethical standards of professional activities of solicitors. Ethical infrastructure is focused mainly on them. The ethical regulation of the advocacy traditionally uses forms of cultural authority, which set the general arrangement and vector of development of this institution and create a public resonance of precedents of inadmissible actions by lawyers.

The statement about the basis of lawyer's ethics in Germany on the values of trust has become more concrete. Trust as a value embedded in the national regulations of the industry that regulate the activities of the legal profession, and reflect a certain social expectation from a lawyer as a professional, allows the client to feel confident and thus set an individual dimension of the trust. Such a role expectation provides stability at the institutional level, enabling trust on the part of society as a whole.

The thesis argues that the institution of legal secrecy is based on the value of trust in the individual and institutional dimensions. Absolute observance of legal secrecy is evidence that a society in which such a practice exists has a high level of trust. At the same time, the support of professionals and society as a whole for the absolute observance of legal secrecy is a guarantee of trust in it, which works to maintain and increase the level of trust in society.

It has been proven that in the value of trust, "gambling with the lawsuit" as the lawyers' activities in a wide range of opportunities to circumvent the law and achieve the desired result (business entity) is a game against the rules, a practice aimed at destroying

trust in society as a whole. Therefore, "gambling with the lawsuit" are socially dangerous and work against the welfare of society in the long run.

The commonality of the origins of morality and law in custom explains the appeal of theories of natural law to the axiological factors of public life and the basis for deriving the value-normative parameters of law. The differences between law and morality are inherent in their attribution as institutions of public life. The traditional for moral philosophy refusal to recognize morality as an institution is due to the non-institutionalization and non-codification of the source of its demand, the ideal nature of sanctions, etc. Accordingly, law as an institution deals with clearly defined, codified requirements, specific sanctions; the instance of creation, introduction, control over their observance is the state, as well as the state itself carries out the punishment for their non-observance.

The study specifies the content of the value of justice in legal ethics. It has been determined that the requirement of justice is a categorical imperative of advocacy and is specified in the principles of independence and legality. The lawyer is independent of pressure and interference in his activities by the authorities, politicians, colleagues, but cannot compromise on the principles of the rule of law.

A new issue of the philosophy of law has been introduced into the socio-philosophical discourse - the comprehension of the value-normative potential of lawyer ethics. The obtained results can form the basis for further study of value-normative aspects of lawyer ethics as a regulatory factor of lawyers' professional activity. The formulated theoretical conclusions can be applied in the educational process in preparing the curricula, guidelines, workshops on social philosophy and philosophy of law, professional and corporate ethics (ethics of lawyer and legal ethics). The material of the thesis can be involved in developing normative courses, special courses, electives in these disciplines, as well as to promote the organization of the social education process. The study provides tools for understanding and focuses on resolving ethical conflicts in modern advocacy in Ukraine.

Key words: lawyer ethics, civil society, law, morality, value-normative regulation, deontology, humanism, justice, sociocultural context.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Ткаченко К. О. Концептуалізація етичних засад адвокатської практики у середньовічній Британії. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2016. Вип. 107. Філософські науки. С. 344-347. (Збірник входить до міжнародних баз EBSCO Publishing, Inc. (США); SIS (Scientific Indexing Services) (США); EBSCO InfoBase Index (Індія); РИНЦ (Росія)). - Режим доступу: <http://www.gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=131>
2. Ткаченко К. О. Специфіка врегулювання етичних норм адвокатської практики у сучасній Британії. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2016. Вип. 115. Філософські науки. С. 238-241. (Збірник входить до міжнародних баз Google Scholar; EBSCO Publishing, Inc. (США); SIS (Scientific Indexing Services) (США); EBSCO InfoBase Index (Індія). РИНЦ (Росія)). - Режим доступу: <http://www.gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=139>
3. Ткаченко К. О. Засади адвокатської етики в сучасній Німеччині. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2017. Вип. 124. Філософські науки. С. 237-240. (Збірник входить до міжнародних баз Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc. (США); SIS (Scientific Indexing Services) (США); InfoBase Index (Індія); РИНЦ (Росія)). - Режим доступу: <http://www.gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=149>
4. Ткаченко К. О. Етичний вимір професійної діяльності адвоката. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2017. Вип. 125. Філософські науки. С. 323-325. (Збірник входить до міжнародних баз Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc. (США); SIS (Scientific Indexing Services) (США); InfoBase Index (Індія); РИНЦ (Росія)). - Режим доступу: <http://www.gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=150>
5. Ткаченко К. О. Професійна етика адвоката в роботі з корпораціями: ігри з законом – питання нормативності. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2017. Вип. 126. Філософські науки. С. 376-379. (Збірник входить до міжнародних баз Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc. (США); SIS (Scientific Indexing

Services) (США); InfoBase Index (Індія); РИНЦ (Росія)). - Режим доступу <http://www.gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=151>

6. Tkachenko K. Civil Society as a Space for the Law Developing (on the Material of Modern Philosophy). *IOSR Journal of Humanities and Social Science*. 2021. January. Vol. 26, Issue 1 (14). P. 39-45. (Збірник входить до міжнародних баз ANED (США), GoogleScholar, CrossRef, Cabell Publishing Inc (США), EBSCO (США), J-Gate (Індія), ArXiv (США)). – Режим доступу: [https://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/pages/26\(1\)Series-14.html](https://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/pages/26(1)Series-14.html)

7. Ткаченко К. О. Деякі аспекти феномену «адвокатська таємниця» у філософському дискурсі. «*Economics, science, education: integration and synergy*» : Materials of International scientific and practical conference (2016 ; Bratislava) Vol. 3 С.46 – 47.

8. Ткаченко К. О. Концептуалізація етичних засад адвокатської практики у середньовічній Британії». «*Дні науки філософського факультету - 2016*», Міжнародна наукова конференція (2016 ; Київ): матеріали доповідей та виступів. Київ: ВПЧ «Київський університет», 2016. Ч. 5. С. 73 – 76.

9. Ткаченко К. О. Специфіка імплементації етичних засад в адвокатську практику Англії Нового Часу. «*Актуальні проблеми гуманітарних наук у дослідженнях молодих науковців*». Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (2016 ; Київ): матеріали доповідей та виступів. Київ: Гуманітарний корпус, НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. Випуск 7, С.175-178.

10. Ткаченко К. О. Етичне підґрунтя актуальних аспектів адвокатської діяльності. «*Дні науки філософського факультету - 2017*», Міжнародна наукова конференція (2017 ; Київ): матеріали доповідей та виступів. Київ: ВПЧ «Київський університет», 2017. Ч. 4. С. 56 – 58.

11. Ткаченко К. О. Моральні засади інституту адвокатської таємниці в сучасних реаліях Франції та України. «*Наукові пошуки: актуальні проблеми теорії і практики*». Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (2017 ; Київ): матеріали доповідей та виступів. Київ: Гуманітарний корпус, НПУ імені М.П. Драгоманова, 2017. Випуск 10, С.141-144.

12. Ткаченко К. О. Засади адвокатської етики в сучасній Німеччині. *«Наукові пошуки: актуальні проблеми теорії і практики»*. Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції (2017 ; Київ): матеріали доповідей та виступів. Київ: Гуманітарний корпус, НПУ імені М.П. Драгоманова, 2017. Випуск 11, С.150-153.

13. Ткаченко К. О. Професійна етика юриста: умовність чи реальність? *«Професійна та корпоративна етика на сучасному етапі розвитку соціогуманітарного знання»*. Матеріали науково-практичної конференції (2017 ; Київ): матеріали доповідей та виступів. Київ: ВПЧ «Київський університет», 2017. С. 79 – 82.

14. Ткаченко К. О. Ethics implementation in the lawyer's professional life: formality or necessity? *«Дні науки філософського факультету - 2018»*, Міжнародна наукова конференція (2018 ; Київ): матеріали доповідей та виступів. Київ: ВПЧ «Київський університет», 2018. Ч. 2. С. 104 – 106.

СПИСОК ПРАЦЬ, ЯКІ ДОДАТКОВО ВІДОБРАЖАЮТЬ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ:

1. Ткаченко К. О. Conceptualization of legal ethics principles in XIX century: the overview of the limits of client-lawyer privilege. *Journal «Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky»* (2016 ; Bratislava) ISSN 1338-9432. С. 171-173.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ АДВОКАТСЬКОЇ ЕТИКИ.....	22
1.1. Ціннісний потенціал права у філософії континентальної Європи.....	22
1.2. Громадянське суспільство як простір актуалізації права у філософії Нового часу.....	34
1.3. Право і мораль як чинники нормативної регуляції суспільного життя у контексті розвитку адвокатської етики.....	46
Висновки до розділу 1.....	62
РОЗДІЛ 2. ЦІННІСНІ ВИМІРИ АДВОКАТСЬКОЇ ЕТИКИ.....	66
2.1. Деонтологія та цінності адвокатської етики.....	66
2.2. Принцип гуманізму та права людини у ціннісному просторі адвокатської етики.....	80
2.3. Цінність справедливості та адвокатська діяльність.....	93
Висновки до розділу 2.....	108
РОЗДІЛ 3. ЦІННІСНІ РЕГУЛЯТИВИ АДВОКАТСЬКОЇ ЕТИКИ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ.....	114
3.1. Ідейне підґрунтя визначення соціокультурних особливостей адвокатської етики	114
3.2. Регулятивний потенціал адвокатської етики у Великобританії в культурно-історичній динаміці.....	124
3.3. Етичні колізії адвокатської діяльності у Федеративній Республіці Німеччина	138
3.4. Етичні основи адвокатської діяльності в Україні	150
Висновки до розділу 3.....	158
ВИСНОВКИ	164
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	171

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Філософське осмислення царини права притаманне західній культурі з часів античності, але повною мірою заявляє про себе в Новий час, коли права і свободи особи постали у центрі уваги інтелектуалів. Філософи і юристи сформували дискурс, актуальність якого сьогодні отримує додаткові важелі завдяки загальноцивілізаційному запиту на об'єднуючі фактори людського буття. Поняття правосуддя, прав, свобод, гідності людини актуалізуються у глобальному суспільному дискурсі, конкретизується у діалозі громадян із владою, обговорюється в засобах масової інформації тощо. Філософія за природою своєю покликана шукати відповіді на суспільно значимі питання, аналізувати проблеми, що викликають суспільний резонанс, обґрунтовувати стратегії суспільного розвитку. Очевидно, що в такому ракурсі філософія виступає загальною методологією дослідження правових явищ на сучасному етапі цивілізаційного поступу. В сучасному українському науковому просторі принципівість міждисциплінарного підходу, діалогічність і поліфонія філософських і юридичних змістів була засвідчена появою міжнародного фахового наукового часопису «Проблеми філософії права» (2003-2009 рр.), публікація якого під егідою Всеукраїнської асоціації філософії права й соціальної філософії стала непересічною подією, об'єднавши фахівців різних галузей знання і практиків з України, США, європейських та пострадянських країн навколо питань про природу права, його функції і роль у культурі.

Звернення до цінностей адвокатури й зокрема до ціннісно-нормативного забезпечення професійної діяльності адвокатів в контексті соціальної філософії відбувається вперше. Активно розроблювана за межами України, переважно правниками, у даній дисертації адвокатська етика активується у комплексі соціально-філософських і аксіологічних запитів.

Адвокатура як інститут громадянського суспільства забезпечує захист прав і свобод громадянина, гарантує справедливе правосуддя. Віддавна адвоката називають захисником – він захищає людину, її права і законні інтереси. Сьогодні його діяльність розуміється дещо ширше – надання клієнтові правової допомоги

(консультування, правовий супровід, підготовка документів правового характеру тощо). Але загальний пафос місії адвоката, як захисника, зберігає свою актуальність. Відтак, звернення до обставин і факторів етичного забезпечення адвокатської діяльності в Україні, а також вивчення досвіду адвокатської етики в європейських країнах є на часі, що і зумовлює актуальність даного дослідження.

Отже, науковою задачею є системне осмислення соціально-філософських вимірів феномена адвокатської етики в соціокультурному контексті. Соціально-філософський потенціал адвокатської етики визначає необхідність роботи у напрямі виявлення ціннісно-нормативних аспектів діяльності адвоката, визначення їх модифікацій у соціокультурному контексті та представлення рекомендацій щодо урахування європейського досвіду у вітчизняних реаліях.

Стан наукової розробки проблеми. Осмислення філософських аспектів адвокатської етики засновується на вивченні ціннісного потенціалу права у філософській думці Нового часу (Г. В. Ф. Гегель, Г. Гроцій, Г. фон Гуго, І. Кант, С. Пуфендорф).

Громадянське суспільство як ґрунт для формування адвокатської діяльності, орієнтованої на захист прав і свобод громадян, дістало концептуальне оформлення у філософських текстах Ю. Габермаса, Т. Гоббса, Дж. Локка, А. де Токвіля, А. Фергюсона. Критичний огляд філософських проблем громадянського суспільства здійснено у роботах Е. Арато, А. Бектанової, К. Гаджиєва, Дж. А. Коена, А. Колодій, М. Мікешина, Н. Мотрошилової, І. Орлової.

Аналіз ідеї справедливості суспільного буття і своєрідного категоричного імперативу у професійній діяльності юриста вимагав звернення до класичних праць з теорії справедливості Арістотеля, Ф. А. Гайєка, О. Гьоффе, Д. Г'юма, Дж. Ст. Мілля, Р. Нозіка, Дж. Ролза. Суттєвим методологічним внеском до аналізу проблеми справедливості у соціальнофілософському аспекті стали тексти В. Горбатенка, Б. Кашнікова, Д. Кірюхіна, А. Прокоф'єва.

Дослідження співвідношення моралі і права як чиників нормативної регуляції стали можливими завдяки роботам знаних фахівців з етики і права Т. Аболіної,

Р. Апресяна, О. Дробницького, В. Єфіменка, В. Малахова, В. Лапасвої, О. Лукашевої, С. Максимова, Г. Муромцева, В. Перова, Т. Тарахович, Л. Фуллера.

Джерельною базою до вивчення цінностей адвокатської етики є Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», а також «Правила адвокатської етики», затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України (2017 р.). Однак діяльність адвоката ціннісно більш ємка, ніж те, як вона визначена у нормативно-правових документах, тому етичні проблеми адвокатської діяльності розглядаються на основі загальнотеоретичних праць правників М. Барщевського, В. Горшенева, О. Несімко, С. Сливки. Важливими для дослідження принципу гуманізму та прав людини у ціннісному просторі адвокатської етики як діяльності професіоналів у соціокультурному просторі стали праці В. Брюггера, К. Волинки, О. Гришук, В. Демиденка, Е. Соловйова. Продуктивними для розуміння специфіки адвокатури стали дослідження Г. Гребенькова, С. Деханова, О. Святоцького, Д. Фіолевського, І. Яртіх. Регулятивний потенціал адвокатської етики у Великобританії висвітлено у працях В. Блекстора, Р. Волкера, М. Гамфріза, Д. Мендерсона, Д. Ніколсона, А. Петерсона, Дж. Роуз, Г. Соммерланд, А. Френсіса; у Німеччині – Є. Ерліха, П. Короткової, А. Пестржецького, М. Погорецького.

Серед сучасних українських вчених, чий загальнометодологічний внесок у дослідження філософії права і соціальної філософії ліг в основу даної праці, слід назвати В. Андрущенко, А. Баумейстера, М. Бойченка, Л. Губерського, К. Жоля, М. Михальченка, В. Пазенка, М. Поповича, О. Стівця, Ю. Шабанової.

Незважаючи на достатньо ґрунтовну розробку окремих питань, поза увагою дослідників залишається системне вивчення філософських вимірів феномена адвокатської етики в соціокультурному контексті. Соціальнофілософський потенціал феномена адвокатської етики визначає необхідність роботи у напрямі виявлення ціннісно-нормативних аспектів діяльності адвоката та їх модифікацій у соціокультурному контексті.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано на кафедрі філософії гуманітарних наук філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка в межах

науково-дослідної теми філософського факультету НДР № 16 БФ041-01 «Модернізація філософської та політологічної освіти і науки України на основі міжнародних освітньо-наукових стандартів».

Тему дослідження затверджено вченою радою філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол №8 від 29.02.2016). Тему дослідження перезатверджено вченою радою філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол №6 від 14.12.2020 р.).

Метою дисертаційного дослідження є розкриття філософських змістів адвокатської етики в соціокультурному контексті, зокрема в українському і європейському (на прикладі Великобританії та Федеративної Республіки Німеччина).

Для досягнення мети було поставлено такі завдання:

- визначити ціннісний потенціал права у європейській філософії Нового часу;
- проаналізувати феномен громадянського суспільства як простору актуалізації права у філософії Нового часу;
- з'ясувати співвідношення права і моралі як чинників нормативної регуляції суспільного життя;
- виявити ціннісно-нормативний потенціал деонтології в діяльності адвоката;
- розкрити зміст принципу гуманізму та концепції прав людини у ціннісному просторі адвокатської етики;
- дослідити змісти цінності справедливості в адвокатській діяльності;
- окреслити регулятивний потенціал феномену адвокатської етики у Великобританії та ФРН в соціокультурному контексті;
- висвітлити ціннісний регулятив адвокатської діяльності в Україні від XIV століття до нашого часу.

Об'єкт дослідження – адвокатська етика як соціокультурний феномен.

Предмет дослідження – соціально-філософське осмислення адвокатської етики в соціокультурному контексті.

Теоретико-методологічною основою дослідження є сукупність загальнонаукових і філософських методів, що уможливили розкриття предмету

дослідження і досягнення поставленої мети. З-поміж загальнонаукових методів були задіяні методи аналізу і синтезу – для виявлення специфіки феномена адвокатської етики; систематизації розрізнених уявлень про етичні вимоги в діяльності адвоката; узагальнення – для формулювання основних наукових результатів дослідження. Діалектичний метод дозволив осмислити предмет дисертаційного дослідження у сукупності взаємозв'язків, виявити концептуальні засади адвокатської етики в соціокультурному просторі. Історико-філософський підхід було використано для виявлення розвитку ідей громадянського суспільства, прав людини, справедливості, принципу гуманізму тощо у філософії Нового часу. Аксиологічний підхід став продуктивним при виявленні ціннісного потенціалу адвокатської етики в соціокультурному просторі. Загалом, методологічна база дослідження являє собою міждисциплінарне інтегрування філософсько-правового (в межах соціальної філософії), етичного (теорії моралі), етико-прикладного (юридичної і адвокатської етики) підходів.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що вперше в рамках соціальної філософії здійснено аналіз адвокатської етики як ціннісно-нормативного регулятиву професійної діяльності адвокатів, визначено її аксіологічний потенціал, зумовлений природою громадянського суспільства, та специфіку її розбудови в соціокультурних конкретизаціях. Зміст наукової новизни розкривається у наступних положеннях:

Вперше:

- визначено, що у європейській філософії Нового часу теорії права, обґрунтовуючи його природний характер, його моральні засади і договірну основу, нерозривно пов'язуючи мораль і право, створили аксіологічне, етико-філософське підґрунтя для розробки адвокатської етики як ціннісно-імперативного регулятивну діяльності адвокатів;

- доведено, що гуманізм є метапринципом адвокатської етики й створює ціннісно-імперативне напруження адвокатської діяльності. Простежено, як філософський принцип гуманізму втілено у ключових програмних політичних документах Нового часу і визначено, який вплив вони спричинили на сучасну

концепцію прав людини. З'ясовано, що в адвокатській діяльності принцип гуманізму лежить в основі визнання особистісної цінності клієнта та гідності адвоката в його професійному амплуа.

Отримали подальший розвиток:

- використання регулятивного потенціалу деонтології через звернення до її витоків у концепції Дж. Бентама, який акцентував особистісний вимір сприйняття вимог законодавства і правил моралі з урахуванням особистого і суспільного інтересу. Юридична деонтологія надає інструментарій для відповідальної діяльності в «сірій зоні» між правом і мораллю, де адвокат: приймає рішення, балансуючи між дотриманням інтересів клієнта і корпоративними вимогами; діє, узгоджуючи агональний характер судового процесу і корпоративну солідарність; корегує публічний характер своєї професійної діяльності з «публічною приватністю» як реальністю в добу інформаційних технологій; передбачає наслідки своїх дій і враховує їх, несучи моральну відповідальність за свій вибір;

- розуміння регулятивного потенціалу адвокатської етики у Великобританії та ФРН у соціокультурному контексті. У Великобританії етична інфраструктура у галузі адвокатської етики зумовлена специфікою розбудови громадянського суспільства і відбиває культурно-історичний досвід узгодження адвокатської діяльності, королівської волі і запитів суспільства. Етичне навантаження діяльності адвоката залежить від його членства у професійних об'єднаннях, які у своїй діяльності керуються відповідними правовими процедурами. Адвокатська етика у ФРН ґрунтується на цінності довіри. Довіра як цінність, інтегрована в національні нормативні документи галузі, є соціальним очікуванням професійної поведінки адвоката, що задає впевненість в його діях на індивідуальному та інституційному рівнях. Безумовне дотримання адвокатської таємниці свідчить про високий рівень довіри у суспільстві. Натомість «ігри із законом» є практикою, орієнтованою на розмивання довіри і тому є суспільно небезпечною у довготривалій перспективі;

- визначення змісту основних історичних етапів становлення ціннісно-нормативного забезпечення адвокатської діяльності в українських землях прямо залежність від розвитку адвокатури та її етичного забезпечення, від громадянських

свобод в суспільстві. Визначена у Статуті Спілки адвокатів України необхідність враховувати історичні традиції української адвокатури задає парадигму осмислення тягlosti ціннісної традиції української адвокатури від польсько-литовської доби до сьогодення попри нелінійність її розвитку й етичного забезпечення її діяльності.

Уточнено:

- положення про громадянське суспільство як простір актуалізації права через призму філософії Нового часу. Визначено два підходи до осмислення конфігурацій громадянського суспільства – ліберальний і державницький, – які різняться визначенням ролі держави в його функціонуванні, але поєднані спільним баченням цінностей свободи особистості, конкретизованої у гідності людини, її правах, недоторканості, повазі власності і правової держави, що означала встановлення законів, їх дотримання і покарання за порушення. Цінності громадянського суспільства задали агональний характер адвокатури;

- специфіку співвідношення права і моралі як чинників нормативної регуляції суспільного життя. Спільність витоків моралі і права у звичаї пояснює апеляцію теорій природного права до аксіологічних чинників суспільного життя і підстави для виведення ціннісно-нормативних параметрів права. Відмінності моралі і права виходять з питання про їх інституційний характер. Зростання «сірої зони» між правом і мораллю диференціює мотивацію морального вчинення – на доконвенційному, конвенційному і постконвенційному рівнях морального розвитку, де особа по-різному сприймає необхідність належної дії;

- зміст цінності справедливості в адвокатській етиці. Визначено, що вимога справедливості є категоричним імперативом адвокатської діяльності і конкретизується у принципах незалежності і законності. Адвокат є незалежним від тиску і втручання в його діяльність з боку влади, політиків, колег, але не може йти на компроміси щодо принципів верховенства права і законності.

Теоретичне і практичне значення проведеного дослідження визначається новизною та сукупністю тих положень, що виносяться на захист. У соціально-філософський дискурс введено нову проблематику – осмислення ціннісно-нормативного потенціалу адвокатської етики як феномену громадянського

суспільства з урахуванням соціокультурного контексту. Отримані результати можуть скласти основу для подальшого вивчення ціннісно-нормативних аспектів адвокатської етики як регулятивного чинника професійної діяльності адвокатів. Сформульовані теоретичні висновки можуть бути застосовані у навчальному процесі при підготовці навчальних програм, методичних рекомендацій, практикумів з соціальної філософії і філософії права, професійної і корпоративної етики (етики юриста та адвокатської етики). Матеріал дисертації може бути залучений для розробки нормативних курсів, спецкурсів, факультативів із зазначених дисциплін, а також сприяти організації процесу соціального виховання.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною роботою. Висновки та положення наукової новизни отримані автором самостійно. Усі публікації є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження були апробовані в рамках міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, круглих столах у вигляді доповідей: Міжнародній науковій конференції «Дні науки філософського факультету» КНУ імені Тараса Шевченка (2016, 2017 рр.), Міжнародній науковій конференції «Economics, science, education: integration and synergy» (м. Братислава, Словачька Республіка 2016 р.), V Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми гуманітарних наук у дослідженнях молодих науковців» (м. Київ, Україна, 2016 р.), V Міжнародній науково-практичній конференції «Наукові пошуки: актуальні проблеми теорії і практики» (м. Київ, Україна, 2017 р.), VI Міжнародній науково-практичній конференції «Наукові пошуки: актуальні проблеми теорії і практики» (м. Київ, Україна, 2017 р.), Науково-практичній конференції «Професійна та корпоративна етика на сучасному етапі розвитку соціогуманітарного знання» (м. Київ, Україна, 2017 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладені автором в 14 наукових публікаціях, серед яких 6 статей розміщено у виданнях, що внесені до переліку фахових видань України з філософських наук, які реферуються в

міжнародних наукометричних базах, та 8 тезах, опублікованих у збірниках матеріалів конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Структура роботи обумовлена специфікою предмету дослідження, логікою розкриття проблеми і завданнями. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, два з яких мають по три підрозділи, а останній – чотири підрозділи, висновків, списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації становить 188 сторінок, із них основна частина тексту дисертації складає 170 сторінку. Список використаних джерел і літератури викладений на 18 сторінках і містить 201 найменування, з яких 42 джерела англійською і німецькою мовами.

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ АДВОКАТСЬКОЇ ЕТИКИ

1.1. Ціннісний потенціал права у філософії континентальної Європи

Адвокатська діяльність як спеціалізована діяльність по захисту і представництву інтересів клієнта має свою специфіку у західній культурі. Хоча з'явилась у такій якості вона у давньому Римі, а певні зародкові форми можна відстежити в Стародавніх Афінах, повною мірою вона оформилася в Новий час, коли особливості суспільного буття індивіда зумовили потребу у захисті і представництві інтересів. Але до того, як окреслити спеціальні обставини актуалізації адвокатської діяльності у громадянському суспільстві як формі суспільної організації індивідів у Новий час, необхідно з'ясувати філософські засади правового забезпечення суспільного буття індивідів у цей історичний період на теренах західної культури, в якій від давніх греків іде традиція інтелектуального супроводу суспільно значущих процесів. Мова йде про філософію права як галузь філософського знання та можливості визначення в її предметі ціннісного потенціалу.

Ідея права бере початок в самих глибинах суспільного буття західної цивілізації. Однак її філософське осмислення має більш коротку історію. В ранній Новий час мислителі Г. Гроцій і С. Пуфендорф вказали особливості його буття в нових історичних умовах.

Гуго Гроцій, голландський юрист і громадський діяч, вперше поставив теоретичне питання про джерело права. На відміну від середньовічної традиції в Європі, що тягнеться від Т.Аквінського і підпорядковує право волі Бога, Гроцій заявив, що «матір'ю природного права є сама природа людини, яка б спонукала її прагнути до взаємного спілкування» [38, с. 48]. Йдеться про те, що право не залежить від волі людей, але так само не залежить воно і від волі Бога. На засадах природного права формується право людське, право мінливе, в якому розрізняється право внутрішньодержавне і право народів. Для нас у цьому дослідженні важливий сам розподіл, але основна наша увага припадає на внутрішньодержавне, в силу характеру проблем, що тут розглядаються. Право внутрішньодержавне виходить від

громадянської влади, яка панує у державі, а сама держава є «досконалим союзом вільних людей, укладеним заради дотримання права і загальної користі» [38, с.74]. Таке право закладається в державному утворенні «шляхом встановлення». «Матір'ю внутрішньодержавного права є саме зобов'язання, прийняте за взаємною згодою, а так як останнє отримує свою силу від природного права, то природа може вважатися ніби прародителькою внутрішньодержавного права» [38, с. 48].

За Гроцієм, предметом юриспруденції є справедливість, яка і є природним правом. Вчення про природне право складає незмінну частину і може без складностей бути приведені у наукову форму. У той же час, друга, змінна, частина – це вчення юриспруденції (воле встановлення права), воно включає питання податків, а також щодо посад суддів, тлумачення волі, достовірності фактичних доказів тощо [38, с. 52]. Таким чином, поєднання цих частин в єдиній системі створює філософію права.

Самуель Пуфендорф, юрист, філософ і історик, зазначав, що право повністю узгоджується із законами розуму незалежно від релігійних догматів і навіть від чинного законодавства [111]. У тлумаченні природного права він спирався на ідеї Г. Гроція та Т. Гоббса, англійського філософа, ідеї якого ми розглянемо у наступному підрозділі.

За Пуфендорфом, людина – природний індивід – є істотою соціальною. Вона прагне віднайти у людській спільноті захист і допомогу у подоланні страху перед могутніми силами природи. «Визнаючи це прагнення як «суспільний інстинкт», він насправді трактував його в якості вільного і раціонального судження кожної людини необхідного висновку її природного розуму» [128, с. 390].

Важливим здобутком концепції Пуфендорфа стали ціннісні, морально-філософські засади теорії природного права. У природному стані люди жили у родоплемінних відносинах з усвідомленням, що лише серед інших людей можна жити і зберігати свій рід. Однак збільшення кількості людей і ускладнення суспільних стосунків зумовлює потребу у державному стані. Суть суспільного стану в тому, що домовленість (договір), по-перше, полягає в абстрактній згоді коритися верховному правителю, який натомість забезпечує безпеку і охороняє власність; по-друге, зумовлює сукупність обов'язкових гнучких договорів між владою і підданими.

Пуфендорф «відстоював правову гідність самого закону (його загальнообов'язковість, клятвеність, незмінність) на протигагу фаворитизму і мінливості монархічних повчань, розпоряджень та указів»[128, с. 391].

Важко переоцінити досягнення цих двох мислителів у філософському осмисленні ідеї права в західній культурі. Вони звільнили право від волі Бога і довільності (свавілля) правителів. Очевидно, що, ставлячи питання про суть права, обидва вони убачали в ньому моральні виміри. Моральність поставала у них умовою природного права. Як вказував австрійський дослідник з Чернівців Євген Ерліх, закладені Гроцієм і Пуфендорфом підвалини розуміння природного права передбачали його універсальний характер, тобто однаковість всюди і назавжди [49, с. 6].

Ця історична ретроспекція показує витoki філософського осмислення права в західноєвропейському культурному просторі задовго до офіційного оформлення на межі XVIII та XIX ст. Уже у Гроція і Пуфендорфа можна побачити специфічні риси філософії права – осмислювати сенс права в його цілісності і водночас ефективності впливу права на людину та її розвиток [154, с. 8]. Взагалі, в цей час було закладено й основні колізії, що філософія права до сьогодні несе на собі. Йдеться про філософію права в її сучасному вигляді, як вона закладена німецьким правником Густавом фон Гуго.

Активно критикуючи теорію природного права, Гуго вказував на природний розвиток права – не регульоване згори, а власний розвиток відповідно до суспільних запитів і потреб. Відповідно, «ніколи право не може визначатися одними законами», воно визначається також звичаєвим правом, «норми цього роду і є необхідним доповненням законів» [93, с. 43]. Порівнюючи таке самобутньо-розвинене право із законодавством, Гуго вказує на недієвість окремих законів, які не відповідають звичаям. «Право, що діє в житті і визнається «суддями, адвокатами і всякими юристами» може відрізнитися від встановленого законодавства» [93, с. 45]. Відтак, «найважливіша мета права полягає ні в чому іншому, як у визначеності і достовірності його правил, яке б не було їх походження, і у більшості випадків, навіть без відношення до їх змісту» [93, с. 45-46].

Убачаючи суть права у самодіяльності звичаєвих встановлень, він, по суті, позбавляє його традиційної для тодішнього філософування (в теоріях природного права) моральної легітимації. Адже, як вказує П.І. Новгородцев, у концепціях природного права «право розвивається за участі особистості і складає частину моральної субстанції [93, с. 48], що й піддається критиці з боку Гуго. Відповідно, він розуміє право не як здійснення ідеї справедливості, а виключно як засіб усунення безпорядку. Він поціновує у юридичній нормі не її зміст, а її визначеність і твердість, завдяки яким члени суспільства знають, що дозволено і що заборонено» [93, с. 47]. Відповідно, як наголошує Новгородцев, зникає підстава взаємодії моралі і права. «Право розуміється не як явище морального світу, а виключно як опора зовнішнього порядку» [93, с. 47]. Тому у праці «Філософія позитивного права» Гуго фактично вказує, що філософія права є галуззю юриспруденції, що відповідає на питання щодо правомірності юридичних встановлень [93, с. 50].

У Гуго філософія позитивного права розроблялася як філософська частина вчення про право, в якій розглядається юридично-догматичне вчення про право з філософською та історичною його трактовкою. «Будучи під певним впливом філософії Канта і положень Монтеск'є про історичний розвиток права..., Гуго, однак, як юрист-позитивіст відкидав просвітницький раціоналізм і відповідні природничо-правові ідеї розумного права» [90, с. 124].

Таким чином, в історії інтелектуальної думки Заходу намічається два підходи до розуміння філософії права, представлені теоріями природного права й теоріями позитивного права, які, відповідно, убачають суть права у ціннісно-моральних засадах та у підставах соціального факту встановлення правопорядку (влада). В. С. Нерсесянц визначає їх як юс-натуралістичний і легістський (позитивістський) типи розуміння права [89]. Надалі у XIX ст. вказана тенденція набула подальшого розвитку, задавши відповідні парадигми, що, як буде показано далі, зумовить специфіку родової приналежності філософії права.

Говорячи про XIX ст. у філософсько-правовому аспекті, не можна не згадати дві постаті, які своїми доробками долучилися до розбудови філософії права. Це І.Кант і Г.Гегель.

Іммануїл Кант, німецький філософ, створив своєрідну філософію права. Він став для даної галузі мислителем, ідеї якого спричинили потужний вплив на правників його часу, серед яких згадують і Г. Гуго. Однак примітно те, що сам Кант розбудовував теорію природного права, а Гуго, на якого він вплинув, – стояв у витоків теорії позитивного права. Хоча у самого Канта можна віднайти спроби поєднати ідейні витoki обох підходів.

У вченні про категоричний імператив молоде покоління німецьких правників віднайшло і відмітило розрізнення двох типів обов'язків: «сильних» обов'язків чи заборон та «слабких» обов'язків чи заповідей [127, с. 123]. У Канта йшлося про те, що заборони мають більшу силу, ніж заповіді («Суспільство може бажати, щоб його члени були добрими, чуйними, здібними і багатосторонніми. Воно вправі активно сприяти такому їх розвитку. Але біда, якщо доброту і сердечність стануть насаджувати такими самими засобами, якими кладуть край злобі, обману і насильству» [127, с. 124]). Відповідно, сфера належного обмежена системою заборон, а оскільки «все, що не заборонено, дозволено», то сфера дозволеного (того, що «можна») розширювалася за рахунок позитивних моральних заповідей і правил розсудливості. Як зазначає Е.Ю. Соловйов, це не означало, що Кант ставив їх на одну дошку – у просторі внутрішньої відповідальності вони достатньо різнилися, однак «у просторі суспільних і державних розпоряджень позитивні моральні заповіді і правила розсудливості потрапляли в одну й ту саму область рішень, що надається совісті кожного окремого індивіда. В яке божество людині вірити, яким промислом займатися, що і в яких розмірах споживати, як влаштовувати свій побут, в яких ситуаціях бути співчутливим, милосердним, скромним, старанним і т.д. – всього цього індивіду наказувати неможна» [127, с. 127]. Саме цей ракурс осмислення кантівського поняття «категорично дозволено» спричинився розвитку концепції природного права.

В роботах «Про прислів'я «Може бути, це і вірно в теорії, але не годиться для практики»», «До вічного миру» й у «Метафізиці звичаїв» Кант безумовно відстоює повагу до невідчужуваних прав-свобод (того, що ХХ ст. назве правами людини) і до рівноправності всіх людей як «підданих» [127, с. 132]. Як вказує С.І. Максимов,

««коперніканським поворотом» у практичній (правовій) філософії можна вважати те, що Кант знайшов адекватну (суб'єктоцентристську) методологію обґрунтування невідчужуваних прав людини («нового природного права»). Відмовившись від онтологічної легітимації права, він звертається до деонтологічної легітимації, вбачаючи таке джерело в індивідуальній належності (обов'язковості)» [75, с. 18].

Водночас, і тут Кант справедливо є, як вже зазначалося, предтечею Г. Гуго, відстоює легістську ідею правового примусу держави – держава в реально-історичному плані передує законам, які в ній встановлено. Але в просвітницькому дусі він зазначає, що позитивне право має підпорядковуватися праву розуму й одночасно «мириться» з тим, що «поняття права можна безпосередньо убачати у можливості поєднати всезагальний взаємний примус зі свободою кожного» [55, с. 141]. Звідси і витікає взаємодоповнюваність моралі і права.

Пафос моральної автономії у правничому вимірі полягає в тому, що як моральна істота людина «завжди вже знаходиться під безумовним законом і може усвідомлювати його значимість і цінність без будь-якого державного впливу» [127, с. 144]. Відповідно, недержавні структури – організації громадянського суспільства, так і як школи, релігійні спільноти, громадські об'єднання – можуть долучатися до підтримання суспільної моралі, а громадянська автономія означає визнання державою прав людей на самоорганізацію. Відтак, «громадянський стан, що розглядається як стан правовий, заснований на наступних апріорних принципах: 1) свобода кожного члена суспільства як людини; 2) рівність його з кожним іншим як підданого; 3) самостійності кожного члена спільноти як громадянина» [57, с. 79]. За Кантом, саме на цих підставах й може засновуватися держава «відповідно з принципами зовнішнього людського права взагалі, що виходить з чистого розуму [57, с. 79].

Очевидно, що таке окреслення громадянського стану в межах держави під покровом права є поєднанням легістського і природно-правового типів правосуддя, але з явним ухилом до теорії природного права. Адже свобода не тільки визначається правом, вона є «неусувною морально-етичною і антропологічною реальністю» [127, с. 148]. Справа права – обмежувати метафізичну безмежність свободи, що можливо в

державі. І держава повинна стежити за тим, щоб обмеження свободи було рівномірне (рівноправне) з-поміж усіх підданих (громадян).

Георг В.Ф. Гегель свою відому працю «Філософія права» укладає як складову філософської системи. Він розвиває філософію права як філософську науку, відмежовуючи її від юриспруденції, яка займається позитивним правом.

Гегель прагне осягнути поняття права. Це завдання цілком вкладаються в систему, адже визначальне значення в аналізі поняття набуває логічна сторона його пізнання. Емпіричний матеріал осягається діалектично. «Вся система філософії права виявляється тотожною діалектичному методу в дії... діалектичний метод задає понятійний характер предмета дослідження і по суті констатує, створює його, а предмет дослідження зводиться до понятійного апарату метода» [90, с. 41]. В такому ключі характеризував гегелівську філософію права ще В.С. Соловйов у своїй праці «Гегель», зазначаючи: «Глибока оригінальність Гегелевої філософії, особливість, властива виключно їй одній, полягає у повній тотожності її методи з самим змістом. Метода є діалектичний процес саморозгортання поняття і зміст є той самий всеосяжний діалектичний процес – і більше нічого. Із всіх умоглядних систем лише в одному гегельянстві абсолютна істина чи ідеал не є лише предмет чи зміст, але і сама форма філософії. Зміст і форма тут сповна співпадають, покривають одне одного без остатку» [126, с. 16].

Все суще Гегель ділив на думку, природу і дух, а філософію, відповідно, - на логіку, філософію природи і філософію духу. У своєму розвитку ідея проходить певні етапи за висхідною траєкторією в силу протиріч, які це й зумовлюють. На першому етапі системи ідея перетворюється на абсолютну ідею (Бог), на другому – ідея виявляє себе назовні (природа), на третій – ідея повертається до себе, у сферу духу. Дух буває суб'єктивний, об'єктивний і абсолютний. Об'єктивний дух – це душа, свідомість і розум. Розум є теоретичний, практичний і вільний (воля). Вільна воля є найвище визначення суб'єктивного духу. Переходячи на зовнішню діяльність, дух стає об'єктивним. Тут основним началом є свобода. Об'єктивний дух вибудовує світ із себе і шаблями його розвитку є право, мораль і моральність [106, с. 13-14].

Відповідно, філософія права належить до етапу об'єктивного духу, являє собою його об'єктивацію, виявлення з позицій абсолютного духу [90, с. 36].

У філософії права право подано у єдності поняття права і наявного буття права, що отримується у ході здійснення поняття права. Реальне буття права як і суспільство представлені в понятті права в знятому вигляді, і завданням філософії права є досягнути і обґрунтувати розум діалектичного руху і взаємозв'язку понять. Становлення поняття права відбувається поза межами правознавства, «дедукція цього поняття зумовлена, і його слід сприймати як даність» [26, с. 18]. У «Філософії права» мислитель розглядає здійснення поняття права (реалізацію поняття у дійсності), тому предметом філософії права є ідея права, тобто свобода («Предметом філософського правознавства є ідея права, поняття права та його здійснення» [26, с. 17]).

У Гегеля право слугує охороною і розвитком зовнішньої свободи. Як вказує В. С. Нерсесянц [91, с. 15-16], філософія Гегеля може називатися «філософією свободи», оскільки 1) на етапі об'єктивного духу «свобода і право» виражають єдиний смисл»; 2) як царство реалізованої свободи система права являє собою ієрархію особливих прав (від абстрактних до конкретних – особистості, суспільства, держави); 3) право як закон, це одне з особливих прав, позитивне право. «Що становить право в собі, встановлення в своєму об'єктивному існуванні, тобто визначене думкою для свідомості, і як таке, що є правом і діє, відоме, закон; і право через це визначення – це позитивне право взагалі» [26, с. 185].

Гегель розрізняє право і закон (позитивне право) і оскільки змісти позитивного права мінливі через особливості законодавства, тому він зосереджує увагу на ідеальному праві і його ідеї.

Рівнями розвитку права у русі від абстрактного до конкретного є абстрактне право, мораль і моральність. «Абстрактне право являє собою першу щабель у русі поняття права від абстрактного до конкретного. Це – право абстрактної особистості» [91, с. 18]. На цьому щаблі «особа містить узагалі правоздатність і витворює поняття й саму абстрактну основу абстрактного, а тому формального права. Звідси така вимога права: будь особою й поважай інших як осіб» [26, с. 52]. На щаблі моралі особистість стає суб'єктом свободної волі. «Абстрактне право і мораль є двома

односторонніми моментами, які набувають свою дійсність і конкретність в моральності, коли поняття свободи об'єктивується в наявному світі у вигляді сім'ї, громадянського суспільства і держави» [91, с. 20].

Натомість мінлива і суперечлива сфера юриспруденції маніпулює поняттями, підмінюючи змісти. За таким методом на задній план відступає єдине, що важливе у плані змісту – необхідність предмета в собі і для себе у формі поняття [26, с. 18]. Така «критика позитивної юриспруденції, - залишаючи осторонь зверхність філософа щодо неї і недоліки його власного вчення про право, - у цілому ряді відношень, хоча і не у всьому, по суті була правильною. Власне, саме тому вона здійснила такий величезний, тривалий до наших днів вплив на подальший розвиток права і юридичні науки» [90, с. 127]. Нерсесянц відмічав, що найбільші здобутки гегелівської філософії права були у питаннях про науково-пізнавальний статус поняття права і його значення для наукового вчення про право, про понятійний тип і спосіб пізнання права.

Гегелівська система права чітко вписується в традицію природного права, та й сам Гегель публікував свою працю під назвою «Основи філософії права, або природне право і державознавство». Але, як вказує Нерсесянц, розрізняючи позитивне і природне право, самі поняття він використовує як синоніми [90, с. 96].

Намічені дві тенденції розвитку філософсько-правової думки в часи становлення філософії права як самостійної дисципліни будуть не повною мірою окреслені, якщо не згадати ще дві течії в її рамках. По-перше, йдеться про позитивістську філософію права, яка почала у післягегелівському дискурсі розгортати легістський підхід до філософії права.

Засновник юридичного позитивізму, англійський правник Джон Остин у своїх роботах розрізняє право як «закони, визначені Богом для людей, і закони, що їх визначили люди для людей» [98, с. 41]. Саме закони, визначені Богом, Остин відносить до сфери природи і називає «природним правом»: «Це, по суті, єдине природне право, про яке можливо говорити без метафор або без поєднання об'єктів, які треба добре розрізняти» [98, с. 41]. Далі, він розрізняє закони, визначені для людей, на дві групи. По-перше, це політичні закони – їх запровадили законодавці (правителі, урядовці). Сукупність утверджених таким чином норм – це предмет

юриспруденції. «Термін право, вжитий просто і точно, застосовують тільки для сукупності отак утверджених норм або до сукупності, що становить частину тієї сукупності. На відміну від природного права або закону природи (під цими виразами розуміють закон Господа), сукупність норм, утверджених волею політичних зверхників, часто називають позитивним правом» [98, с. 42]. По-друге, це закони і норми, які не утверджуються законодавцями (політичними зверхниками), вони встановлюються, «утверджуються і запроваджуються лише громадською думкою, тобто думками і відчуттями, які властиві невизначеній кількості людей і стосуються людської поведінки» [98, с. 42]. Остин називає такі встановлення позитивною мораллю як сутнісно відмінного від сфери права. Але також і відмінною від «законів Господа», тобто від встановлень, які він відносить до природного права. Таким чином, основою права є влада і воля. По суті, право – це команда законодавця, суверена, якому підпорядковуються люди: «Право – це команда суверена, людини, наказом якої інші люди звичайно коряться і яка звичайно не кориться наказам інших. Причиною звички коритися здебільшого є влада, яка загрожує санкціями за непослух, а не моральний авторитет наказів суверена» [139, с. 13].

По-друге, важливою течією в рамках філософії права на межі XIX і XX ст. стала критика позитивістського підходу в середовищі самих юристів, які не воліли бачити у праві суто механічну систему аксіом і умовиводів. Серед таких критиків можна згадати представників руху «вільного права», серед яких Є.Ерліх, Ф. Жені, Е. Фукс, Й. Г. Гнелін, Г. Канторович. Зупинимося на поглядах Ерліха, який стояв біля витоків руху «вільного права». Суть його ідей полягала у тому, що джерело права він убачав не у законах, юридичній догматиці, правничій літературі тощо, а у безпосередньому спостереженні «життя, вчинків, вивчення звичаїв, документів, які відображають здійснення права» [14, с. 107]. Критикуючи формалізацію сучасної йому юриспруденції, так званий «пандектизм» (за яким у праві бачили закриту і самодостатню систему абстрактних правових приписів), Ерліх убачав у праві відображення соціальних тенденцій, нормативно-ціннісних інтересів, вказуючи на те, що «визначеність права – не результат логічних операцій, а наслідок органічного впорядкування процесу вільного здійснення судової влади» [14, с. 110].

Відмовляючи пандектизму з його замкненістю на цивільні кодекси як всеосяжні системи права у провідній ролі при здійсненні судочинства Ерліх натомість запропонував наступні критерії правосуддя. По-перше, це «особистість судді» як основа здійснення вільного правосуддя. «Немає жодної іншої гарантії правосуддя, окрім особистості судді» [48, с. 177]. Йдеться про розвинені «вище за середнє» моральні якості та розумову діяльність судді. По-друге, важливим є соціально-історичний фон самої справи. «Право ж передусім знаходиться у свідченнях минулого: у законах, судовій практиці, літературі» [48, с. 179]. Як вказує Ерліх, цінності (серед яких – справедливість) не дані «раз і назавжди», вони є результатом історичного розвитку. Це підводить до розуміння того, що, по-третє, норми права – не формалізовані логічні схеми, а аксіологічні змісти, - цінності, закладені в традиції: «Будь-яке вільне правознаходження виходить з традиції і тяжіє до штамплерівського «правильного права»» [48, с. 179]

Таким чином, в європейській філософсько-правовій думці Нового часу намітилися два підходи до розуміння природи права й вибудовувалися дві традиції філософування, предметом якого було право. Історично першою стала традиція, визначена теоріями природного права, відповідно до яких людина від природи наділена невідчужуваними правами, і ці права їй дані самим фактом приналежності до людського роду. Як вказують дослідники, в рамках теорій природного права «авторитет кінець кінцем неминуче спирається на зв'язок права з мораллю... Моральність – це умова законності, ...умова легітимності правової системи» [139, с. 12]. Фахівці з філософії права вказують, що діапазон актуалізації моральності варіюється від позиції, згідно з якою кожна правова норма має бути узгоджена з вимогами моралі, до позиції, за якою моральність є умовою легітимності правової системи («Закони – це витвори правових систем за умови, що 1) їх належним чином ухвалено, вдавшись до процедур, характерних для даної правової системи; 2) правові норми правової системи загалом узгоджуються з мораллю» [139, с. 12]).

Другою стала прямо протилежна вказаній традиція позитивного права. На противагу концепції природного права теорії позитивного права не визнають зв'язку між правом і мораллю. Право – це система норм і законів, які діють в конкретному

соціокультурному просторі в певний час безвідносно до ціннісної системи координат, визначених у суспільстві. Як вказує В.С.Нерсисянц, «легізм (у всіх його версіях) відриває закон як явище від його правової сутності, заперечує об'єктивні правові властивості, якості, характеристики закону, трактує його як продукт волі (і свавілля) законовстановлюючої влади. Тому специфіка права невідворотно зводиться при такому праворозумінні до примусового характеру права» [89, с. 12]. С.І. Максимов у своєму ґрунтовному дослідженні філософії права [76] вказує, що дана галузь знаходиться на стику філософії та правознавства. І цей стик можна відстежувати у напрямі від філософії до права або від вирішення конкретних правознавчих проблем до філософського осмислення права. Як зазначає Максимов, перший із шляхів – філософський, шлях, яким займається філософія права під покровом філософії, другий – юридичний із заглибленням у фундамент філософських побудов – позитивне право і значення принципів права й сенсу правових норм під покровом юриспруденції. Але це виходить дуже ідеалізована картина буття філософії права.

На наш погляд, очевидною є тенденція у межах філософії права тяжіння теорій природного права до власне філософії, а легістських (позитивістських) – до юриспруденції. Хоча це питання викликає суперечливі оцінки з боку сучасних фахівців галузі. Наприклад, згадуваний Нерсисянц зазначає, що «питання про дисциплінарну приналежність філософії права до філософії чи юриспруденції не слід... плутати з зовсім іншим питанням – питанням про тип праворозуміння (юридичне чи легістське), що лежить в основі тієї чи іншої концепції права (незалежно від її дисциплінарної приналежності)» [90, с. 129]. Необхідно зазначити, що під юридичним праворозумінням Нерсисянц в даному випадку має на увазі комплекс теорій природного права, про які йшлося у нашому дисертаційному дослідженні.

Натомість М.В.Костицький, осмислюючи специфіку дії філософії права в європейському (континентальному) та англосаксонському наукових контекстах, переконливо доводить, що «в англосаксонських країнах... простежується крен у бік позитивізму з домінуванням підходу до права з прагматичних та раціоналістичних позицій та витіснення філософії права з юридичних наук» [68, с. 17]. Водночас, у

континентальній Європі філософія права тяжіє до синтезу емпіричного і теоретичного начал, в результаті чого там для філософії права можливим є посісти місце на вершині теоретичної юриспруденції, а з іншого – [стати] містком, зв'язувальною ланкою з загальною філософією та філософськими науками і етикою, естетикою тощо» [68, с. 17].

Отже, очевидно, саме розрізнення європейської континентальної та англосаксонської напрямів філософії права варте уваги і, відповідно, може стати ключем до розуміння ціннісного потенціалу сфери права. Йдеться про те, що власне в надрах напрямку філософії права, який займається теоріями природного права, мають місце роздуми про ціннісні і далі – ціннісно-нормативні – засади права. Власне, в такому напрямі філософія права розбудовується у руслі соціально-філософської проблематики на потужному аксіологічному фундаменті і сама, у свою чергу, задає ціннісний фундамент для діяльності у галузі права. Саме там відбувається осмислення нерозривного зв'язку права і моралі і там можна убачати ціннісне підґрунтя для розбудови адвокатської етики.

1.2. Громадянське суспільство як простір актуалізації права у філософії Нового часу

Після того, як у попередньому підрозділі було розглянуто ціннісний потенціал права, як воно оформлювалося у філософських пошуках Нового часу, тепер потрібно звернутися до образу суспільства, в якому право стало регулятивною ідеєю суспільного буття взагалі і яке задало умови можливості формуванню інституту адвокатури. Постає питання про те, яким же було буржуазне суспільство, спричинивши запровадження права? Слід вказати, що ототожнення громадянського суспільства з «буржуазним суспільством» належить Карлу Марксу і є більш пізнім винаходом. У часи становлення його називали «комерційним» чи «громадянським», залежно від рис, які хотіли підкреслити в якості провідних для його функціонування – занурення в економічну діяльність чи утвердження громадянських свобод. В рамках соціальної філософії доречно звернутися до концептуалізації ідеї громадянського суспільства мислителями-сучасниками процесів його становлення. Вони як очевидці

здійснили філософське осмислення явища, яке зумовило радикальні трансформації цінностей суспільного буття, одночасно збагачуючись теоретичними пошуками доби.

Мислителі Нового часу активно використовували термін «громадянське суспільство» (*societas civilitas, civil society*) для позначення нових суспільних порядків. Одним із перших громадянським почав називати суспільство англійський філософ Томас Гоббс. У трактатах «Про громадянина», «Левіафан, або матерія, форма і влада держави церковної і світської» та ряді інших праць він протиставляє природний стан громадянському і вказує, що природний стан – це стан хаосу і безладдя, коли «все належить всім». Кожному від природи належить право на все, й тому це обертається війною всіх проти всіх. «Кожен прагне до задоволення своїх інтересів, але, оскільки на землі «тісно», прагнення одних зіштовхується з подібними ж прагненнями інших і невблаганно виникає утиск і насильство одних над іншими, тобто боротьба всіх проти всіх. Кожен хоче знищити іншого, щоб очистити місце для себе» [112, с. 314]. Початок громадянського життя пов'язаний із страхом. Для подолання страху вони забезпечують себе й об'єднуються у громадянське суспільство. Гоббс не розрізняє при цьому поняття «держава» і «суспільство». Він пише: «Створене таким чином об'єднання називається державою чи громадянським суспільством (*societas civilis*)» [29, с. 331].

Гоббс визначає, що держава – це одна особа, одне обличчя, яке уповноважене говорити від імені держави. І ця особа є суверен. Ніхто інший не може промовляти від імені держави. Сама ж держава уповноважена застосовувати силу, будь то беручи участь у війнах, забезпечуючи мир і безпеку, будь-то правосуддя і законотворчість, чи добробут і процвітання наук. Така всеосяжна влада подібна до біблійного чудовиська Левіафана. Громадяни позбавляються своїх прав, делегуючи їх суверену. «Правитель залишається за межами договору єдиним хранителем прав, від яких відмовились піддані, а, відповідно, єдиним, хто зберіг всі первинні права. Оскільки правитель не бере участі у «договорі», отримавши в свої руки всі права громадян, він тримає владу незаперечно» [112, с. 317]. Громадяни мають підпорядковуватися громадянським законам.

З одного боку, можна зазначити, що образ Левіафана як всеосяжного державного чудовиська розповсюджується у Гоббса і на громадянське суспільство, повністю поглинаючи індивіда. Але, з іншого боку, можна відійти від цього очевидного тлумачення і подивитися на факт договору як установчу подію, яка припиняє жах і свавілля природного стану. «Перетворити цей «природний стан» неприборканої свободи завдавати зло, безмежного насилля і страху смерті, «війни всіх проти всіх» Гоббс і запропонував силами об'єктивно виникаючого громадянського суспільства. Для цього була потрібна угода («пакт») громадян про відмову від взаємного насилля, від частини своєї свободи і передача права на законне насилля державі, яка повинна була встановити внутрішній мир» [32, с. 49]. Тому можна припустити, що Гоббс осмислював процеси формування громадянського суспільства як самоорганізованої спільноти, в рамках якої поставали індивіди з почуттям обов'язку, честі, відповідальності на засадах усвідомленої індивідуальної свободи і відповідальності перед спільнотою.

Окремо Гоббс зупинявся на якостях (чеснотах), які необхідні людині для життя в громадянському суспільстві. Про це він пише у трактаті «Про людину». Чеснотами він називає вкорінені добрі схильності, які можуть легко проявлятися, не зустрічаючи спротиву з боку розуму [28, с. 257]. Чесноти – це добрі звичаї, але вони притаманні людині лише у громадянському суспільстві, адже лише в державі для них є спільна міра. Цією мірою є закони. Як буде видно далі, чесноти (добрі звичаї) існують і в природному стані, але очевидно, в останньому їм немає міри (закону). «Якими б не були закони, підкорення їм завжди вважалося чеснотою громадян, а порушення їх – пороком. Навіть якщо відомі дії, що вважаються в одній державі справедливими, в іншій вважаються несправедливими, то справедливість як така, тобто підкорення законам, скрізь одна й та ж і такою і залишиться» [28, с. 258]. При тому, роз'яснюючи у «Левіафані» дієвість природних законів (а справедливість – третій природний закон), Гоббс докладно пояснює її силу при дотриманні укладених людьми угод, адже без дієвості «угоди не мають ніякої сили і є лише пустими звуками» [27, с. 110]. Але обов'язковість угод починається лише із встановленням громадянської влади, «достатньо сильної, щоб примусити людей до виконання своїх угод» [27, с. 111].

Звичаєвість (тобто слідування звичаям), за Гоббсом, різниться в природному стані і громадянському суспільстві. У першому вона постає як слідування природним законам, тобто як милість, а у другому – як слідування громадянським законам, тобто як справедливість. До цих двох якостей, за Гоббсом, і зводиться чеснота. У громадянському «стані моральною чеснотою є такі звичаї, завдяки яким одного разу виникла державна організація найкраще може зберегтися» [28, с. 259]. В основі справедливості і громадянської покори лежить розумність: «Обдаровуючи розумом, Бог звів нам заповіт: ніхто не повинен робити іншому того, що він вважав би несправедливим, якби інший робив це по відношенню до нього» [28, с. 261]. Важливо, що розумним Гоббс називає слідування «золотому правилу» моральності.

Примітні і згадувані природні закони, які Гоббс перераховує у «Левіафані» як моральні цінності, без яких не можна побудувати суспільство. Окрім зауваженої вище справедливості варто звернути увагу на ряд цінностей, що прямо виходять на правову проблематику. Це неупередженість, проблема використання спільних речей, питання про жереб і перше володіння, про посередників і підпорядкування арбітражу та про умови придатності для безпристрасного судового розгляду і законності показів свідків [27, с. 117-121]. Саме вони дають підстави розглядати Гоббса як теоретика громадянського суспільства, а в умовах ототожнення останнього з державою – як теоретика правової держави. Громадянське суспільство є правовим за визначенням, його громадяни визнають силу права й коряться власне праву, виступають законослухняними суб'єктами.

Ідеї громадянського суспільства, висловлені співвітчизником Гоббса Джоном Локком, також пов'язані з уявленням про суспільний договір, з яким закінчується природний стан і починається громадянський. Але якщо для Гоббса природний стан визначається війною всіх проти всіх, то для Локка – це «стан миру, доброї волі, взаємної допомоги та безпеки», який у будь-який момент може перекреслити той, хто, маючи силу, обертає її проти «будь-кого і створює стан війни» [73, с. 272-273]. Як вказує Г.А. Заїченко, «не зважаючи на те, що у природному стані відсутні державні інститути, що стоять на сторожі прав індивідів, цей стан – не соціальний хаос і не війна всіх проти всіх. Тому проведене Локком розрізнення... не носить такого

радикального характеру, як у Гоббса. Правда, це досягається фактичним перенесенням ряду інститутів, характерних для державної організації суспільства, у природний стан» [53, с. 162]. У природному стані людина володіє певним набором прав. Локк вказував наявність у людини природних прав, таких як право на життя, право на свободу, право на власність і право на захист цих прав. Об'єднуючись у суспільство, люди залишають за собою майже всі природні права, а відмовляються лише від права на самозахист на свій страх і ризик. Таким чином, держава утворюється завдяки здоровому глузду індивідів. «Держава має владу видавати закони (законодавча влада), примушувати їх виконувати і слідкувати за виконанням (виконавча влада). Межі влади держави встановлюються тими самими правами громадян, для захисту яких воно і було створене» [112, с. 341]. Йдеться про те, що права людини є основоположні, держава у своєму функціонуванні підпорядкована їх силі й має забезпечити їх дотримання по відношенню до своїх громадян.

Сама наявність такої розстановки сил і повноважень зумовлює необхідність функціонування суду, до якого громадяни за необхідності можуть звернутися. «Кожна людина, яка вступила у громадянське суспільство і стала членом будь-якої держави, тим самим відмовилася від своєї влади карати злочини проти закону природи і здійснювати своє власне приватне судочинство, ... разом з правом судити за злочини, яке вона передала законодавчій владі у всіх випадках коли вона може звернутися до суду» [73, с. 311]. Але, передавши ці права, громадяни не ослаблюють, а укріплюють свої права і свободи.

Такий порядок речей у суспільстві і вказує на його (суспільства) якість – *громадянське суспільство*. «Ті, хто об'єднані в єдине ціле і мають спільний встановлений закон і судову установу, куди можна звертатись і яка наділена владою вирішувати суперечки між ними і карати злочинців, знаходяться в громадянському суспільстві» [73, с. 311]. При тому, слід зазначити, що Локк розрізняє поняття «суспільство» і «громадянське суспільство». Суспільство існує і в природному стані, це стосунки між дружиною і чоловіком, батьками і дітьми, хазяїном і слугами. Але ці об'єднання не є політичними.

Натомість громадянське суспільство – це об'єднання політичне. У Локка, так само як у Гоббса, ще не є очевидним розрізнення держави і громадянського суспільства, хоча, на відміну від останнього, у Локка держава – не всеосяжний Левіафан, а своєрідний третейський суддя, який пильнує справедливість, порядок і захищає власність. Головною метою держави є захист життя, свободи і власності громадян. Це можливо лише за умови дотримання законів. «Для жодної людини, яка знаходиться в громадянському суспільстві, не може бути зроблено виключення із законів цього суспільства» [73, с. 316-317]. Знову, так само як і у Гоббса, тут відчутно лунає тональність щодо правової держави і принципу верховенства права.

Шотландський просвітник Адам Фергюсон у «Досвіді історії громадянського суспільства» писав: «Ні в чому окрім як у веденні справ громадянського суспільства, не знаходить людина такого широкого задоволення своїм талантам і такого підходящого об'єкта для виявлення своїх найкращих почуттів» [140, с. 230]. Як вказує М.І. Мікешин, Фергюсон був першим, хто в англomовній традиції вжив поняття «громадянське суспільство» для написання трактату з його історії [81, с. 103]. Фергюсон розрізняв етапи розвитку суспільства – дикість, варварство і цивілізація. Критерієм розрізнення етапів є ставлення до власності. На етапі дикості люди не знайомі з ідеєю власності, у варварів власність є, але немає її правового регулювання. «Там, де за індивідом закріплюються права власності і позицій і де здійснення цих прав знаходиться під захистом, індивід може бути визнаний вільним; і самі обмеження, що не дозволяють йому здійснювати злочини, є частиною його свободи» [140, с. 230]. Цей етап і є громадянським суспільством. Мислитель вказував на складові цього громадянського суспільства – наявність договору (закону) між членами суспільства, на основі якого діють громадяни і уряд в ім'я миру у суспільстві, законодавче урегулювання питань власності (способи вступу і володіння власністю, набуття права, передача і наслідування, гарантії володіння власністю тощо), захист прав громадян.

Дослідниця А.К.Бектанова зазначає, що у Фергюсона вже наявне розрізнення держави і громадянського суспільства. Визнаючи державу як сукупність бюрократичних інституцій, за громадянським суспільством він закріплює єдність

партій і станів, а також громадян, які різняться своїми здібностями та розмірами приватної власності [12, с. 85]. Умовою ефективності державної влади є дієва система стримувань і противаг, що унеможлиблює концентрацію влади в одних руках. «Таким чином, громадянське суспільство А. Фергюсона – це цивілізоване суспільство, що виникло разом із законодавчим закріпленням приватної власності. Істотною ознакою такого суспільства є комерціалізація всіх відносин і тісний зв'язок з державою. Головним суб'єктом громадянського суспільства є громадянин, наділений певними правами і обов'язками, який відстоює свої приватновласницькі інтереси і разом із співгромадянами прагне досягнення всезагального блага» [12, с. 86].

Для осягнення особливостей конфігурацій громадянського суспільства в соціальній філософії Нового часу варто звернутися також і до праці французького мислителя, політичного діяча Алексіса де Токвіля, який прагнув осмислити суть суспільних трансформацій в сучасних йому країнах, які були успішними у реформуванні суспільного буття замість того, щоб революційним шляхом змінювати старі порядки. У книзі «Демократія в Америці» Токвіль вперше визначає зв'язок громадянського суспільства та демократії. «Якщо вся попередня філософська думка убачала у демократії форму правління, якою утверджується суверенітет народу, то Токвіль побачив у демократії дещо більше – особливий суспільний стан, певний тип соціального зв'язку» [136, с. 130].

Взагалі, праця складається з двох книг, в першій з яких Токвіль дає докладну характеристику держави і суспільства у Сполучених Штатах, а у другій – виходить на своєрідні теоретичні узагальнення побаченого, дослідженого і продуманого. Серед ключових ідей, виокремлених Токвілем, ми зазначимо ті, які висвітлюють ідею громадянського суспільства. Він вказує на розділення влади на законодавчу, виконавчу, судову й чіткий громадянський контроль за владою з акцентуацією саме соціальних аспектів життя. Участь кожного у житті громади, виборність посад зумовлюють розвиток соціальних чеснот. «Коли суспільні справи починають робитися спільним зусиллями, кожна людина починає помічати, що вона не така незалежна від інших людей...і, щоб здобути їхню підтримку, часто повинна надавати їм допомогу» [136, с. 412]. Йдеться про громадянське виховання, свого роду дух

громадянськості, важливість свободи об'єднань, поваги до закону, рівності можливостей як складових громадянського суспільства. «Токвіль започаткував соціокультурний підхід до розуміння громадянського суспільства, що акцентує увагу на моральному та соціопсихологічному впливі мережі громадських асоціацій, зайнятих вирішенням повсякденних «малих справ». Саме ці організації формують «місцеві і особисті свободи», створюють необхідне для демократії соціальне поле, поширюють дух солідаризму, терпимості та кооперації» [66, с. 10].

У «Демократії в Америці» Токвіль приділяє значну увагу розгляду специфіки права взагалі, судової влади та її впливу на політичний устрій. Він відмічає авторитет суддів, які у своїй діяльності покладаються лише на своє власне розуміння непохитності основного закону – Конституції, – на владу закону і готовність громадян йому коритися, а також рівність всіх перед законом.

Ці обриси стали одними із історично перших свідоцтв, що характеризували сутнісні зміни, що відбувалися у суспільстві в Новий час. Ціннісний зріз громадянського суспільства можна визначити наступним чином. Це свобода, закон, захист прав, урегулювання прав власності при очевидному домінуванні комерційної складової.

Взагалі, як сьогодні відмічають дослідники, «ранні концепції громадянського суспільства наголошували на економіці як його головній частині. Адже саме тут індивіди проявляли себе незалежними суб'єктами суспільної діяльності, і, покладаючись на механізми ринкової саморегуляції, прагнули якомога меншого втручання держави у свої справи» [66, с. 8]. При цьому, функцією держави було створювати і запроваджувати закони, контролювати їх дотримання, втілення в законах загальної волі громадян, оберігати «непорушності їхніх прав та свобод» [66, с. 8].

Свобода стає провідною рисою громадянського суспільства. Ідея свободи мала дуже конкретне втілення – гідність людини, її права і свободи, недоторканість і повага власності. «Найважливішою особливістю концепції громадянського суспільства є те, що воно, засновуючись на принципі непорушності свободи індивіда, різко відкидає будь-які утиски, обмеження свободи» [85, с. 83].

Сучасний німецький філософ Юрген Габермас у своєму фундаментальному дослідженні громадянського суспільства в часи його становлення [23] докладно описав появу поряд з економічною (а вірніше, поза нею) культурної функції громадянського суспільства. З XVIII ст. оформлюється сфера громадської культурної (дозвілленої) взаємодії, в якій оформлюється громадська думка і в яку не може втручатися держава. А.Колодій у своїй науковій статті вказує, що в цей час формується уявлення про «первинність і автономність громадянського суспільства щодо держави, значна увага в цей період була приділена обґрунтуванню його моралі, етики й цивілізаційної ролі... Саме звідси бере початок тенденція етизації поняття «громадянське суспільство», особливо в англійській соціальній філософії, підкреслювання ролі в ньому моральності, вихованості, повсякденної та політичної культури» [66, с. 9].

Така ліберальна традиція громадянського суспільства відкрито протиставляється ще одній потужній традиції Нового часу – гегелівській, в котрій, саме через примат держави як дієвої репресивної сили, убачаються ідейні джерела тоталітаризму [47, с. 197]. Зasadнича відмінність ліберальної концепції громадянського суспільства від гегелівської убачається в наступному. У першій громадянське суспільство є незалежним від держави, а свобода є найвищою цінністю. Наділяючи державу інструментальними функціями, громадянське суспільство прагне контролювати її. Натомість Гегель наріжною робить ідею держави, яка виражає духовно-культурну цілісність народу і гарантує охорону свободи особистості, розкриття її внутрішньої і зовнішньої свободи, у той час як право слугує охороні і розвитку лише зовнішньої свободи у суспільстві [47, с. 200-201]. При тому, держава – це не будь-яка держава, а лише та, яка спроможна кодифікувати закони, організувати публічне судочинство, створити суд присяжних, яка є правовою державою [66, с. 9].

Водночас дослідники, які тримаються гегелівської традиції, убачають у його текстах концептуальне оформлення ідеї громадянського суспільства. «...Вчення Гегеля про суспільство в багатьох своїх моментах відповідає реальному завданню узагальненого філософського аналізу цивілізаційних форм взаємодії індивідів, груп, великих і малих, народів і держав, які у процесі розвитку людської історії, дійсно,

постійно накопичуються і збагачуються, і центральна тенденція розвитку яких, насправді, полягає у докорінній необхідності урахування діалектики одиничного – особливого – всезагального» [85, с. 46].

Наведемо визначення громадянського суспільства Гегелем: «Громадянське суспільство – це відмінність, яка постає між сім'єю та державою... У громадянському суспільстві кожен собі мета, а решта для нього ніщо» [26, с. 169]. Однак без співвідношення з іншими людина не може досягнути своїх цілей у всьому їх обсязі. Люди у громадянському суспільстві виступають як «приватні особи, які мають свій власний інтерес до своєї мети» [26, с. 172]. Як вказує В.С.Нерсесянц, за таких умов життя у громадянському суспільстві «просякнуте співвідношенням двох принципів – особливості і всезагальності: кожна особливість мета окремої особистості, яка потребує для своєї реалізації співвідношення з іншими особливими цілями, обмежена, таким чином, всезагальністю приватних цілей, які прагнуть реалізації. Задовольняючи себе, особлива ціль змушена задовольняти разом з тим і благо інших» [90, с. 65].

Н. В. Мотрошилова зазначає, що в нових історичних обставинах, пов'язаних з формуванням буржуазних відносин, «новий етап історії характеризується також небаченим зростанням ролі індивідуальностей, їх інтересів, цілей – словом всіх «специфік» їх життя» [85, с. 78]. Гегель виокремлює систему потреб, здійснення правосуддя, поліцію і корпорації як основні моменти громадянського суспільства [26, с. 174]. Саме в цих обставинах відбивається потреба в нечуваній до того часу взаємозалежності людей.

Громадянське суспільство за таких обставин «стає ареною боротьби приватних індивідуальних інтересів, боротьби всіх проти всіх, ... тут відбувається конфлікт між приватним інтересом і спільними особливими справами» [26, с. 257]. Над вирішенням такого роду протиріч має працювати не тільки держава, але громадянське суспільство. За Гегелем, у громадянському суспільстві право в собі стає законом [26, с. 191], захищаючи свободу і гідність людей. Інституціоналізація прав громадянина у суспільстві, що представлене у вигляді законів, вимагає також і державної дії. Громадянське суспільство діє як «соціальна інстанція контролю населення над

діяльністю держави, спрямована на реальне вирішення найконкретніших проблем конкретних громадян, соціальних груп, суспільних об'єднань...» [84, с. 24]. Діалектичність діяльності громадян у громадянському суспільстві полягає в тому, що вони заявляють в ньому свої приватні інтереси, але для цього полишають сферу приватності і виходять у публічний простір, «у сферу «публічності», спільної і відкритої, гласної соціальної дії і взаємодії» [84, с. 24]. Сутнісною ознакою громадянського суспільства К.С.Гаджиев назвав наявність самого «громадянина як самостійного індивідуального члена суспільства, який усвідомлює себе таким, є наділеним певним комплексом прав і свобод і в той же час таким, що несе перед ним моральну чи іншу відповідальність за свої дії» [24, с. 19].

У світлі розглядуваної тут проблематики цікавою є точка зору сучасних американських авторів Дж.А.Коена та Е.Арато щодо статусу особи у громадянському суспільстві. Якщо громадяни є приватними особами, то таким чином рветься сутнісний зв'язок громадянського суспільства з його громадянами. Але суб'єкт громадянського суспільства, буржуа, не є й суто homo economicus, хоча він і включений у систему потреб – «це лише висхідна точка для подальшого гегелівського розмислу: адже система потреб є лише першим рівнем громадянського суспільства. Коли ж розмисел переходить на другий рівень, рівень «виконання законів» і «всезагальної влади корпорації, конкретна особа постає перед нами вже в іншому вигляді, як суб'єкт права, клієнт всезагальної влади і член асоціації» [69, с. 146].

Таким чином, громадянське суспільство стало реакцією на сувору ієрархізованість станового середньовічного суспільства. Світське начало в ньому сполучалося з правовим началом. «Тут скасовується гомогенна єдність політики і релігії, політики і ідеології, утверджується роздвоєння суспільного і приватного, суспільства і держави, права і моралі, політичної ідеології і науки, релігійного і світського тощо» [24, с. 29].

Концептуальні розбіжності ліберальної традиції та гегелівської системи в осмисленні ідеї громадянського суспільства не усувають акцентування провідної ролі свободи як регулятивної ідеї буття індивіда у суспільстві. «У цілому формування різних варіантів концепції громадянського суспільства нерозривно пов'язане з

формуванням ідеї індивідуальної свободи, самоцінності кожної окремо взятої особистості» [24, с. 26]. Окрім цього, важливо підкреслити, що у громадянському суспільстві виокремлюється правовий статус індивіда, він одночасно є і приватною особою і громадянином [24, с. 27].

Як показують дослідники, принциповим в концепціях громадянського суспільства стає власне розведення понять держави і суспільства. Але попри те, що у часи становлення ідеї громадянського суспільства це розрізнення не було очевидне, всі згадані тут мислителі вказували на провідний характер права у громадянському суспільстві (у правовій державі). Функції встановлення законів, їх запровадження і дотримання і покарання за їх порушення (не зважаючи на статус порушника) покладаються на державу і забезпечують життя людини у громадянському суспільстві.

Слід відмітити важливий причинно-наслідковий зв'язок специфічної риси громадянського суспільства, вказаної вище, – колізії, конфлікти і напруги в громадянському суспільстві як його невід'ємна риса призводили до судочинства, в якому відбивався агональний (змагальний) характер. Агональність (від гр. *agon* – зіткнення, змагання чи схватка суперників) громадянського суспільства зумовлює розвиток адвокатури як інституту. Як вказує О. В. Синьокий, саме змагальний спосіб судочинства відповідав потребам суспільства, «а змагальне судочинство... неможливе за відсутності правильно організованої адвокатури» [122, с. 69]. Поцінуючи свободу, індивіди вирішують ці конфлікти у суді, змагальний характер якого актуалізує адвокатуру як інститут. «Елементи всілякої організованості, хоч само але управління організаціями громадянського суспільства, перетворення деяких із них у (відносно) стійкі, довготривалі, інституціолізовані структури, - все це ознаки, які також повинні увійти у поняття громадянського суспільства, отримати додаткову визначеність» [84, с. 27].

Адвокатура як інститут має корені в природі громадянського суспільства. З часів античності адвокатура діяла у вільній державі, де громадяни були наділені правами, які охоронялися законом [118]. У Новий час, наприклад, в Англії права людини щодо кримінального судочинства фіксувалися в юридичних документах «Habeas Corpus

Акт» (1679 р.) часів англійської революції Певні політичні права громадян отримали своє відбиття в англійському Біллі про права 1689 р. Адвокати у своїй професійній діяльності були незалежними від тиску держави. «В Англії «судові колегії» перетворилися на самоврядні товариства з виборними старшинами. Старшини присвоювали кандидатам звання адвокатів і позбавляли його за провини, слідкували за дисципліною і відали справами товариства» [121, с. 49].

Самоврядний характер адвокатських об'єднань зумовлював потребу в етичній регламентації – створювалися статути товариств, кодекси поведінки тощо. Тут зрозумілий приклад Англії щодо документів, які регламентують діяльність адвоката – адже там громадянське суспільство сформувалося чи не найперше в Європі. Але можна навести і приклад з Російської імперії після судової реформи 1864 р., щоб показати, в яких умовах працювали адвокати в губерніях на українських землях. Так, наприклад, адвокатські статути забороняли одному адвокату виступати повіреним обох сторін суперечки, розголошувати таємниці довірителя, зобов'язували охороняти інтереси довірителя [122, с. 69].

Отже, обриси суспільства нового типу, що виникало у західноєвропейському культурному просторі, було назване громадянським. Осмислене філософами-сучасниками процесів його становлення, воно дістало різні конфігурації у ліберальному і гегелівському підходах до визначення його ролі та значення, особливо у питанні щодо ролі держави в його дії. Але в обох підходах акцентуються цінності свободи, верховенства права, закону, захисту прав, врегулювання прав власності. Не випадково свобода названа першою цінністю – вона стає регулятивною ідеєю життя громадянина у суспільстві. Свобода у світлі позитивного права зумовлює необхідність захисту прав громадянина при вирішенні конфліктів і суперечок. Агональний характер захисту можливий в умовах адвокатури, яка відстоює гідність людини, її права і свободи, недоторканість і повагу власності.

1.3. Право і мораль як чинники нормативної регуляції суспільного життя у контексті розвитку адвокатської етики

Як вже було показано у попередніх підрозділах, філософське осмислення феномену права в теорії природного права зумовлює тенденцію моралізування. Йшлося про те, що саме ціннісно-нормативні засади суспільного життя легітимують право, дають підстави вважати право таким, що йому належно слідувати. Особливо рельєфно це проявилось у громадянському суспільстві як формі суспільної організації індивідів у Новий час. У громадянському суспільстві право стало регулятивною ідеєю суспільного життя. Це було зумовлено об'єктивними запитами доби й водночас знайшло пояснення й обґрунтування у соціально-філософських концепціях епохи. У цьому підрозділі завданням є показати специфіку права і моралі у вимірах походження і функціонування та визначити філософські засади юридичної деонтології як фундаменту адвокатської етики.

Право і мораль є способами регуляції суспільної поведінки. Вони пред'являються людині імпліцитно (у звичаях і традиціях) й експліцитно (у нормативних документах). В. В. Єфіменко зазначає: «Мораль і право виникли у відповідь на визначені соціальні потреби і продовжують служити регуляторами відносин у суспільстві, погоджуючи інтереси окремої особистості з інтересами спільнот і суспільства в цілому» [1, с. 260]. Пред'явлення норм моралі і права людині, їх спроможність бути регуляторами протиставляються зазвичай спонтанності людської активності. Йдеться про зовнішній цілеспрямований вплив на людину, що забезпечує інтереси індивідів, соціальних груп та суспільства в цілому, в результаті якого ця людина приймає рішення. «У найзагальнішому плані, регуляція являє собою упорядкування, організацію. Латинська етимологія цього слова вказує на співвіднесеність упорядкування з правилом, зі стандартом. Однак вживання цього слова у сучасних мовах показує, що регуляція може розумітися як приведення до стандарту – до «норми» як нормального (природного чи бажаного) стану чи як упорядкування, спрямоване відповідно до стандарту – норми чи правила» [2, с. 69].

Регуляція поведінки у формі примусу можлива на підставі різних мотиваційних чинників. Тут можна пригадати стадії моралі, представлені американським психологом Лоуренсом Кольбергом [176]. Евристичний потенціал Кольбергового дослідження був такий потужний, що Ю. Габермас представив стадії моралі у значно

ширшому соціальному контексті, ніж первинно було здійснено самим Кольбергом. Коротко окреслимо схему Кольберга, як вона представлена Габермасом з огляду на завдання, які стоять у цьому підрозділі. На доконвенційному рівні особа мотивується страхом покарання. Правильною поведінкою визнається буквальна покора правилам і авторитету, уникнення покарання і незавдання фізичної шкоди» [147, с. 183]. У схемі Кольберга і у дослідженні Габермаса зберігається двоскладовий поділ кожної із стадій. Але для того, щоб схопити загальну спрямованість мотиваційних чинників, не варто переобтяжувати конструкцію зайвими подробицями. На конвенційному рівні особа мотивується «виконанням ролі хорошої людини», виконанням суспільних обов'язків, охороною суспільного порядку тощо. На постконвенційному рівні «моральні рішення генеруються правами, цінностями і принципами, з якими згодні чи могли б погодитися всі індивіди, які складають чи встановлюють те чи інше суспільство з метою здійснення чесних взаємовигідних прагматичних дій» [147, с. 185]. Тобто у схемі Кольберга моральна мотивація прогресує мірою усвідомлення, прийняття людиною вимог моралі як внутрішніх переконань, мірою інтеріоризації зовнішніх вимог. На найнижчому рівні упорядкування поведінки відбувається шляхом пред'явлення норм, які убачаються на загаль як втілення колективного досвіду. І людина їм кориться із страху покарання як найнижчий мотиваційний чинник чи від усвідомлення поваги до суспільних установлень. Відтак, соціальна регуляція поведінки мотивується різними чинниками. І що примітно, кожен з цих стадій потрібно пройти, не можна оминати. Далі буде показано, як ці стадії співвідносяться з інструментами права і моралі щодо примусу особи до правильної поведінки.

Мораль і право є різновидами соціальної регуляції. Вони розрізняються характером вимог, сферою застосування, способом і мірою інституціалізації, способом обґрунтування, способом санкціонування, а також суб'єктом, який їх задає, пред'являє і охороняє [2, с. 73]. Але перед тим, як звернутися до прояснення цих розрізень, варто окреслити витоки моралі і права, які й дають підстави відносити їх до факторів соціальної регуляції.

Мораль і право мають свої витоки у звичаї як історично першій формі регуляції поведінки. У синкретичній картині первісного світу мораль і право перебували у латентній формі під релігійним покровом. «Тому на відміну від права сучасного розвиненого суспільства, де немало норм технічного характеру, що зазвичай не мають моральної оцінки, у родоплемінних і ранньокласових суспільствах право і мораль були елементами одних і тих самих релігійних (релігійно-правових) систем» [88, с. 78]. Розвиваючись у такому руслі, і правові, і моральні норми сприймалися як ланки одного ланцюга і тому – право не могло бути аморальним, а норми моралі мали не меншу зобов'язувальну силу, ніж правові, бо в основі мали Божественну волю.

У звичаї як історично першій формі нормативної регуляції «зразки належної поведінки формуються самою практикою масової дії; норма є результатом додавання самих однотипних актів та їх перетворення у загальноприйняті стереотипи. І тому сам факт звичної поведінки є досить достатнім обґрунтуванням для того, щоб від кожної людини вимагати здійснення таких самих дій» [46, с. 244-245]. Як вказував знавець механізмів нормативної регуляції О.Г. Дробницький, у звичаї належне і суще співпадають: щось є належним саме тому, що воно є с суцим – так вчиняють всі.

Але у процесі історичного ускладнення соціального життя такі синкретичні форми стають недостатніми для забезпечення соціально необхідних дій. «Виникає потреба у створенні особливих норм, системи критеріїв і обмежень, спонук і заборон, також соціальних санкцій, покликаних узгоджувати масову поведінку із суспільними потребами» [46, с. 221]. Ці нормативні регулятори створюються цілеспрямовано, в рамках «особливої історичної діяльності людей» – нормотворчості. «Нормотворчість як спосіб кристалізації історичного досвіду суспільства є одним із найдавніших і спершу найпростіших знарядь, за допомогою яких люди практично оволодівають і управляють механізмами соціального життя, протиставляючи поліморфній стихії випадкових факторів поведінки закони, що впорядковують цю поведінку» [46, с. 221].

За Дробницьким, нормативи індивідуальної поведінки зумовлюють дві площини детермінації. По-перше, це те, що називають «внутрішньою природою» людини – певні прагнення, спонуки як акумуляція органічних потреб і особистих інтересів, певного побутового досвіду тощо. По-друге, це об'єктивно існуючий ззовні

привнесений волепримус, вимога підпорядкування нормі. Однак «детермінація поведінки в плані нормативної її регуляції не зводиться до дії психічних механізмів. Нормативна регуляція здійснюється через дані природою і суспільними взаємодіями фактори» [46, с. 223].

Ускладнення суспільного буття, соціального життя індивідів, «розвиток господарства і торгівлі, утвердження нових соціально-економічних засад, що здійснювали руйнівний вплив на традиційні засоби скріплення родоплемінних колективів, формування власне суспільних станів і класів, поява держави, що робить всі ці процеси системними і стимулює їх подальше прискорення і поглиблення, – все це потребувало вже якісно різних способів регуляції людського життя... З появою держави виникає й утверджується право як система соціальних норм і відносин, додержання яких саме й забезпечує сила й авторитет держави» [1, с. 260]. Як вказує В.В. Єфіменко, позитивне право (писане право) формувалося шляхом відбору традицій, звичаїв (звичаєвого права), як воно могло пристосовуватися до нових реалій. Йдеться про те, що право, як і мораль, «мають одне джерело походження – звичаєву культуру, систему заборон (табу)» [1, с. 261]. І право, і мораль мають утверджувати загальнолюдські цінності.

Право починає здійснювати регуляцію на інституційних засадах. Мораль – суто неінституційна. Про це писав Дробницький, вказуючи, що все питання у тому, як ми розуміємо інститут. У широкому розумінні інститут – будь-яке стале структурне утворення, яке певним чином визначає і регулює масові дії, чи саме є стабільною формою суспільного життя (наприклад, мораль, звичай, мистецтво, наука). У вузькоспеціальному значенні це встановлення «по-перше, створене цілеспрямованою діяльністю людей, а по-друге, таке, що являє собою організацію, тобто є морфологічно предметною формою об'єднання індивідів і регуляції їхніх дій з чітко окресленими функціями» [46, с. 237]. За Дробницьким, який власне і приймає за робоче друге значення, мораль, звичай, мистецтво, наука не є інститутами, на відміну від права, яке являє собою повноцінний суспільний інститут.

У такому руслі міркує й В. А. Малахов. Він вказує, що, по-перше, інститут – це історично усталена форма організації й регулювання суспільного життя; по-друге,

«інститут постає як «установа», що має певну предметну форму й цілеспрямовано створена для поєднання індивідів і регуляції їхніх дій у межах чітко окреслених функцій. Якщо виходити із такого визначення, мораль інститутом не є..., і моральну регуляцію не можливо вважати регуляцією інституціональною» [77, с. 47].

Право, особливо у вигляді законодавства, є найбільш очевидною емпірично фіксованою моделлю інституціональної нормативної регуляції. Об'єктом впливу права є суспільні взаємодії у питаннях власності і здійснення політичної влади. У праві ускладнення форм суспільного життя зумовлено формуванням і відокремленням спеціального апарату соціального контролю, розмежування суб'єкта і об'єкта регуляції, формалізації нормативних процедур і кодифікації санкцій (системи покарань і заохочень). Поза дією права залишається сфера моралі, звичаїв і традицій. Специфіка права – вираження формальної рівності і її зв'язку з державою. Специфіка правових санкцій полягає не в їх жорсткості і формальній визначеності, а у способах забезпечення, які нерозривно пов'язані з державою, яка має в наявності особливий набір засобів та інститутів, що здатні примушувати до дотримання правових норм [74, с. 17]. У праві «норми поєднані в кодекси (карний, цивільний і т.д.), якими встановлені процедури здійснення певних дій, визначені заборонені дії і санкції за порушення процедур і здійснення заборонених дій. Сфера застосування правових кодексів обмежена юрисдикцією держави, яка виступає законодавцем і здійснює контроль за їх виконанням» [2, с. 74]. Правова регуляція здійснюється владою і спирається на авторитет держави. Право забезпечується примусом, який здійснюють державні інститути. Правові норми створюються діяльністю спеціальних інститутів, які мають спеціальні прерогативи. «Спеціальні заклади і проводять нормативні вимоги у життя – підтримують їх своєю владою і впливом, контролюють їх виконання і здійснюють санкції» [46, с. 237]. «Волю держави реалізує армія, судові органи, міліція, система виправних закладів» [1, с. 262]. Контроль за виконанням правових норм здійснюють спеціальні інститути (суд, прокуратура), а дотримання моральних норм є власним вибором особи (совість, сумління) чи спільноти (суспільний осуд). За порушення правової норми покарання носить об'єктивний характер, законом чітко передбачено міру покарання.

Мораль як різновид нормативної регуляції виконує у суспільстві «дисциплінарну функцію, компенсуючи відсутність організаційного начала там, де його немає і бути не може за визначенням» [2, с. 76]. Дробницький виокремлює наступні характеристики моральної регуляції: неінституційний, об'єктивно-безособовий характер її вимог, усвідомлену добровільність слідування індивідом моральним вимогам, самовизначеність індивіда щодо слідування нормам моралі.

Як вказує Дробницький, у моральній регуляції відсутній розподіл на суб'єкт і об'єкт регулювання – спільність, яка випрацьовує і санкціонує норму, є тією самою спільністю, яка цю норму виконує. Суб'єктом моральної вимоги виступає сама особа. Водночас, вона є й об'єктом вимоги, коли обертає її по відношенню до себе самої. Норми моралі універсальні – вони адресовані кожному. Санкції є ідеальними, вони спрямовані на переконання як засіб впливу – апелюють до свідомості індивіда, який вчинятиме морально, по совісті, відповідально. Моральна оцінка як інструмент визначення моральності дії співвідносить оцінюваний вчинок не тільки з суцим, але і з належними, з ідеальним станом справ. Мораль має справу з належним і суцим, і вся її сила спрямована на подолання розриву між ними. Також мораль як різновид нормативної регуляції не лише підпорядковує індивіда суспільними потребам, але і формує його духовну автономію по відношенню до групових впливів [46, с. 237-283].

Мораль принципово неінституційна – в ній неможливо виокремити «нормовстановлюючу інстанцію», спеціалізовані, офіційні форми вираження. «Моральні норми фіксуються в моральній мові у вигляді вимог, приписів, спрямованих на подолання суперечностей між особистістю і суспільством, а також у відносинах між індивідами. В залежності від конкретно-історичних умов вони можуть мати найрізноманітніші форми вираження: це і релігійні заповіді, і певні звичаї, традиції, ритуали і усні перекази, прислів'я, приказки» [74, с. 13].

Ту функцію, яку в праві виконують установи (інститути), мораль відводить іншим чинникам. Це сила колективного і особистого прикладу, взаємні очікування, схвалення і осуд (і зацікавленість особи в отриманні такого роду реакцій), передача у поколіннях соціально-нормативного досвіду як у формі масових дій, так і у вигляді вербальних формул, максим, знаків, символів, які вказують, як саме слід вчиняти.

«...Механізм дії неінституційних нормативів значною мірою зливається з процесом їх виконання у повсякденній духовно-практичній діяльності людей. Саме ця обставина й робить неможливим той спосіб обґрунтування нормативних вимог, який є характерним для норм інституційних (через зазначення чітко фіксованих інстанцій і законоположень» [46, с. 240].

У сфері моралі вирішального значення набувають суб'єктивні чинники й критерії, які не підлягають кількісним вимірам, на відміну від права, де санкції завжди чітко встановлені. «Можна покарати людину 10 роками ув'язнення або штрафом у 5 750 доларів, але ж неможливо відміряти їй 5 чи 10 років докорів совісті» [77, с. 49].

Норми моралі формуються у самому процесі спільної життєдіяльності. «Історичне накопичення соціального досвіду і кристалізація його у соціально-необхідних, обов'язкових для людини нормах поведінки здійснюється у самі стихії життєвого буття, повсякденної практики і повсякденного усвідомлення спільності» [46, с. 238].

З окресленого видно, що право і мораль не обмежуються предметно відособленою сферою. Говорять, що «мораль є ціннісним критерієм права» [74, с. 17]. Мораль і право «пов'язані з поведінкою людей в широких сферах їх соціальної взаємодії. Враховуючи це, а також беручи до уваги «універсальність» моралі, її «всюдисущий», «всепроникний» характер, можна зробити висновок про те, що не можна розмежувати право і мораль за предметними сферами їх дії. Вони діють в єдиному «полі» соціальних зв'язків. Звідси й спільність, тісна взаємодія норм права і моралі» [74, с. 12].

Мораль і право пов'язані із свободою волі особи і її відповідальністю за свої дії. Тут можна задати одну з перших атрибутів вчинків як моральних – Арістотелеву, який так і називав їх «правосудні». Слід зауважити особливості перекладу «Нікомахової етики» Н.В.Брагінською терміну «прав осудність» – це по суті справедливість. І цій цінності, рівно моральній і правовій, буде відведене своє місце у наступному розділі. Тут варто зупинитися на правосудних вчинках.

Арістотель розрізняв вчинки, які робляться підневільно, через незнання, змішано і довільно. У підневільному вчинкові його джерело знаходиться поза

суб'єктом (що людина чинить під примусом природних стихій чи владних авторитетів), але ніяк не сприяє насильству щодо неї самої [6, с. 97]. До вчинків через незнання відносять ті, що є не довільними, а мимовільними і за вчинення яких особа розкаюється. «З тих, хто вчиняє через незнання, той, хто розкаюється, вважається діючим підневільно» [6, с. 97]. Арістотель розрізняв вчинки через незнання і у невіданні. До останніх він відносив вчинки, наприклад, у стані сп'яніння, гніву тощо. І хоча особа у цьому випадку не знає, як слід вчиняти і від чого ухилятися, її вчинок не є підневільним, оскільки вона сама винна у такому своєму стані. До змішаних вчинків відносяться ті, які вчиняються із страху – джерело вчинків знаходиться в людині, але під значним зовнішнім тиском. «Вчинки такого роду є, таким чином, змішаними, але більше вони схожі на довільні: їм віддають перевагу з-поміж інших у той час як скоюють, але мета вчинку залежить від певних умов» [6, с. 95]. Розібравши докладно всі ці стани, за якими вчиняються дії недовільні, Арістотель переходить власне до вчинків моральних – довільних. Це вчинки, скоєні свідомо, навмисно, на основі вибору, на основі суджень і розмислів щодо засобів, за допомогою яких буде вчинятися дія.

Окрім довільності дій (усвідомленої поведінки, за яку особа несе відповідальність), право і мораль єднають структурні характеристики – ці явища багатомірні, діалектичні. Ще однією спільною рисою є фіксація суцього й закріплення його на основі належного. «У зв'язку з тим, що формування цих норм починається у суспільних відносинах, вони фіксують ту реальність, яка їх породила. Однак призначення соціальних норм полягає не лише у фіксації суцього, але і у формуванні належного, бажаного, необхідного з точки зору суспільства, класу, соціальної групи, індивіду» [74, с. 14].

Слід розуміти, що розподіл на інституційну і неінституційну форми регуляції не є непроникним. Як вказує Дробницький, це розрізнення є результатом теоретичних узагальнень. Зазвичай на практиці право включає в себе елементи звичаїв, традиції. Врешті, звичаї і традиції лежать в основі звичаєвого права і «входять до механізму його функціонування (масово-повсякденна правосвідомість, суспільна думка, стихійні реакції оточуючих на здійснюване правопорушення і на винесення вироків

судовими інстанціями)» [46, с. 239]. Право завжди спирається на звичаєво-масові форми поведінки. Це і робить філософські пошуки в теоріях природного права не тільки виправданими, але і необхідними для кращого розуміння суті права.

У відомого американського юриста Лона Л. Фуллера є трактовка права як процесу, що підпорядкований принципам внутрішньої моралі, яка розуміється ним як юристом в ціннісному ключі – як ціннісне навантаження права [144, с. 244]. Уникаючи метафізичних побудов, у книзі «Мораль права» Фуллер прагнув обґрунтувати тезу про те, що саме мораль є джерелом сили права, інакше право не зможе здійснювати керівництво діями людини. Фуллер визначав принцип внутрішньої моралі, тобто ціннісні засади, завдяки яким люди визнають авторитет позитивного права (законодавства), підпорядковуються йому. Сила права забезпечується вимогами, які й складають внутрішню цінність (мораль) права. По-перше, це всезагальність закону (загальний характер правових приписів); по-друге, оприлюднення закону (його офіційна публікація); по-третє, відсутність зворотної дії; по-четверте, ясність (зрозумілість) закону; по-п'яте, несуперечливість закону; по-шосте, доступність виконання (не вимагає неможливого); по-сьоме, постійність закону у часі (відсутність перманентних змін); по-восьме, узгодженість офіційних дій з проголошеними законами (доцільність застосування правової норми) [144, с. 61-116]. «Система правил, яка не відповідає цим мінімальним вимогам, не може забезпечити головну мету права по досягненню соціального порядку за допомогою правил, що визначають поведінку... Ці вісім принципів є «внутрішніми» для права у тому сенсі, що вони вбудовані в необхідні умови існування права. Ці внутрішні принципи складають мораль, тому що право обов'язково має свою позитивну моральну цінність» [100, с. 94]. Моральна цінність права у тому, що воно забезпечує соціальний порядок і робить це з поваги до автономії особи.

Звернення у цьому підрозділі до концепції Фуллера покликане показати виправданість розгляду проблем філософії права на стику етики і соціальної філософії і зумовленість філософських вимірів філософії права аксіологічним навантаженням теорій природного права (чи юс-натуралізму). Але слід мати на увазі, що знавці інтелектуальної спадщини Фуллера вказують на відмінність його підходу від

класичних теорій природного права, його неортодоксальність, яку можна пояснити включеністю у сучасний йому дискурс для вирішення поточних завдань галузі. Зрештою, відома полеміка з позитивістом Г.Гартом точилася навколо питання щодо моральної оцінки нацистського законодавства. Тому Фуллер актуалізував юс-натуралістичний підхід для відстоювання своєї ціннісно-орієнтованої позиції. По-перше, Фуллер відкидає характерну для юс-натуралізму позицію щодо існування відповідних моральних обмежень на зміст закону. Замість цього він вказує на моральні обмеження процедурних чинників, через які формується і функціонує закон: «Те, що я назвав внутрішньою мораллю права, є процедурною версією природного права, що вказує на те, що нас цікавлять не матеріальні цілі юридичних норм, а способи, через які повинна розроблятися і запроваджуватися в життя систем норм для управління людською поведінкою, щоб вона при тому була дієвою і в той же час залишалася такою, якою задумана» [144, с. 119]. По-друге, Фуллер вказує на існування сутнісної поєднаності закону і моралі, при тому вказує на «більш загальний рівень законодавства, ніж це характерно для традиційних юс-натуралістичних концепцій, в яких йшлося про моральні вимоги до окремих законів. З цієї точки зору несправедлива юридична норма принципово позбавлена правової сили» [100, с. 94].

До цього моменту ми окреслювали спільне і відмінне у праві моралі як різновидах нормативної регуляції. Й один із принципів моментів їх розрізнення був пов'язаний з неінституційним характером моральних вимог. Але слід вказати на суттєве явище сучасного світу, яке не вписується в окреслену схему. Йдеться про примусову силу професійних етичних кодексів. Етичні кодекси по суті є моральними інструментами вирішення питань регуляції соціального буття людини [152]. Зазвичай вони формуються в професійних осередках фахівцями задля регламентації професійної поведінки. Вони приймаються колективом (професійним осередком), з-поміж членів якого формується інстанція, уповноважена контролювати їх дотримання і карати (вводити санкції) за порушення. Ці кодекси «носять формалізований та інституціолізований характер, але при цьому зберігають опору на ідеальні санкції і не припускають повномасштабної кодифікації» [110, с. 67]. Вони стають ніби між мораллю і правом – опиняються у «сірій зоні» – оперті на м'яку

спонукальну силу, але мають більш виражену назовні (об'єктивну) зобов'язувальну силу, часто спираються на дисциплінарні, а іноді й адміністративні санкції. Вони з'являються у тих професіях, суспільний резонанс щодо яких є особливо гострим.

Серед такого роду етичних документів кодекси (чи правила) у професійній діяльності юриста займають особливе місце. Суспільне значення судді, адвоката, прокурора та інших спеціальностей правничої сфери є такими значними, що і зумовлює значний рівень самосвідомості, саморефлексії фахівців щодо їхньої професійної діяльності, привертає до них і увагу громадськості. «Природа права як явища, що виникає і функціонує у процесі соціальної взаємодії людей, у реальних суспільних відносинах, визначає його реальний зміст, оскільки практично не існує соціальних зв'язків, які, в кінцевому рахунку, не підлягали б моральним оцінкам, а отже, і моральному регулюванню» [74, с. 15]. Саме на таких підставах створюються етичні кодекси в професійній діяльності юриста. Важливо наголосити, що у такого роду професійних кодексах є цей зустрічний рух саморефлексуючих професіоналів і громадськості, орієнтованої на запровадження і дотримання кодексів професійної поведінки.

Так, «Правила адвокатської етики» були затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України у 2017 р., а у лютому 2019 р. З'їзд адвокатів затвердив необхідні зміни [105]. Змістовний наліз цього документу буде зроблено у наступному розділі. Зараз же варто звернути увагу на загальну тональність документу. На відміну від інших професійних і корпоративних етичних кодексів у «Правилах адвокатської етики» (так само як і у «Кодексі професійної етики та поведінки прокурорів» [64]), наприклад, очевидно відчутна деонтологічна тональність. Деонтологічний вимір етичних кодексів у юридичних професіях взагалі й у адвокатській діяльності, зокрема, потребує окремих пояснень.

Англійський юрист, один із засновників філософської течії утилітаризму Єремія Бентам у юриспруденції був послідовним прибічником позитивного права. Але в контексті даного дисертаційного дослідження заслуговує на увагу позиція Бентама щодо деонтології, яку він бачив як розділ етики, в якому вивчаються проблеми обов'язку і належного. «Деонтологія або етика в найбільш широкому

значенні є видом мистецтва і науки, метою якого є доведення до відома кожного, якими засобами можливо якомога збільшити сукупну суму його щастя» [160, с. 124].

Для деонтології, науки про мораль, Бентам відвів позапублічну сферу, в якій не діє позитивне право. «Деонтологічний принцип, створений для того, щоб надавати спрямованість людській поведінці, має застосовуватися інакше, ніж поведінка у публічному і приватному житті» [191, с. 41]. Критикуючи традицію моральної філософії, в якій розлого представлено телеологічні концепції, які концентрують увагу на ідеї блага, вченні про чесноти, він зводить чесноти до двох – розсудливості (щодо себе) і доброзичливості (щодо інших), якостей, закладених в людину природою. «Загальна доброзичливість» є природною причиною дій фахівця, а у вимірах права – правильною причиною вчинків [160, с. 129]. Особа індивідуально, засновуючись на здоровому глузді, визначає для себе лінію поведінки. «Кожна людина є найкращим суддею самій собі при виборі тієї лінії поведінки, яка в кожному випадку максимально сприяє її благополуччю, що кожній людині зрілого віку і здорового глузду має бути дозволено судити і діяти самостійно, і що все, що може бути сказане і зроблене іншою людиною з метою спрямувати поведінку першої, є не більше ніж дурість і нахабство» [115, с. 231]. Бентам критикує сам слововжиток у модусі належності – ніхто не може бути моралістом, нав'язуючи іншим зміст належності і обов'язку. «Бентам немов би «розчиняє» деонтологію в інших людях, відстоюючи ми б сказали, своєрідну «інтелектуальну демократію», засновану на принципі інтелектуального і морального ненасилля» [116, с. 8].

Головна мета деонтології полягає у тому, щоб надати особистим мотивам силу і вагу соціальних. Саму ідею обов'язку Бентам змінює на ідею інтересу як сили, що скеровує особу на досягнення певної мети (розсудливості і благополуччя). Як писав Бентам: «Жодним способом з розумною надією на успіх ви не примусите природну людину вчиняти відповідно, не вказавши їй, що це відповідає її інтересу або веде до такої відповідності» [160, с. 128]. Усвідомлення і прийняття свого інтересу є засадничим інструментом формування й функціонування моралі і права.

Деонтологія потрібна у тих галузях, де особа у своїй функціональній діяльності має справи з іншою людиною. Йдеться про фахівця, професіонала, представника

професії, яка має значний соціальний вплив. Зазвичай це медицина, освіта, юриспруденція, коли фахівець має справу з пацієнтом, учнем, клієнтом. У цих галузях фахівець у своїх професійних обов'язках має необмежену владу. «За природою такої професійної діяльності фахівець цих галузей повинен бути зосереджений на своєму духовному світі, свідомо самовизначатися щодо іншого як «Іншого». Це сфера мотивів, сфера автономії, судження якої ніколи не можуть відбуватися ззовні, бути внесеними Іншим – лише я можу визначатися щодо внутрішніх цілей моєї діяльності. Таке самовизначення і має бути уналежене мені мною самим в обов'язок. І лише від мене залежить те, заради чого, і те, на основі чого я буду приймати рішення в ситуації, що вимагає дієвості моральних принципів. Вибір широкий – від матеріальної вигоди до встановлення справедливості та миру» [116, с. 8].

В сучасному суспільстві деонтологія охоплює сфери медицини (сосунки лікар-пацієнт), освіти (вчитель-учень), права (юрист [адвокат] – клієнт). Л.Т.Рискельдієва виокремлює у всіх цих деонтологічних студіях ряд спільних рис. По-перше, деонтологія виходить на питання спеціальної професійної комунікативної ситуації двох осіб (фахівця і пацієнта, учня, клієнта). По-друге, у цих професіях відбувається етична регламентація діяльності фахівця. Більше того, документи, що регулюють професійну діяльність, адресовані одному з суб'єктів комунікації – професіоналу. Це відповідно, клятва Гіппократа, Женевська декларація; Конвенція ООН про права дитини; Правила адвокатської етики, Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів. По-третє, «розмежовуючи сферу формалізованих і неформалізованих нормативів, кожна дисципліна прагне аналітично прояснити неформалізовану частину, вказати спеціалісту на той аспект комунікативної ситуації, де рішення прийняти може лише він особисто, беручи на себе відповідальність» [116, с. 5].

Рискельдієва виокремлює у кожній професійній деонтології дві частини. По-перше, ту, яка стосується знання основних документів, що регламентують професійну поведінку (діяльність); по-друге, ту, яка стосується дилемних питань, невизначеностей. Друга частина «має безпосереднє відношення до практичної комунікативної філософії: вона має на меті певну «корекцію» комунікативної ситуації при її можливих викривленнях, саморефлексію фахівця у ситуації «Я-Інший», тобто,

кожного разу прийняття самостійного рішення по питанню щодо співвідношення суцього і належного» [116, с. 5-6]. Йдеться про те, що у професійній діяльності попри наявність чіткої регламентації дій фахівця спеціальними етичними документами, наявне широке коло проблем, які принципово неможливо охопити регламентаціями. І фахівець має приймати самостійно рішення, співвідносити пописане у правилах належне з суцим у своїй власній діяльності.

Юридична деонтологія визначає поведінку фахівця в межах його професійних повноважень, покликаною реалізувати ці повноваження на благо суспільства [71, с. 13]. У галузі юридичної деонтології можна виокремити аналітичну складову (вміння розрізнявати суцце і належне, закон відділяти від морального імперативу, теоретизування від практичного втілення); критичну складову (підпорядкування фахівця професійній дисципліні і самодисципліні, надання собі звіту щодо можливостей розуму, розрізнявати знання і переконання, переконання і умовляння тощо); ненасильницьку складову (розповсюдження принципів ненасилля на інтелектуальну і моральну сфери, тобто визнання моральної автономності особи і її права на індивідуально визначену поведінку; комунікативну складову (необхідність саморефлексії фахівця, спроможність самовизначатися у стосунках «Я-Інший») [116, с. 8-9]. Всі ці складові мають працювати на виваженість прийняття морально значимих рішень у професійній діяльності юристів взагалі, і адвокатів, зокрема. В юридичній етиці деонтологія уявляється стрижнем, навколо якого точаться дискусії щодо моральних дилем, пов'язаними з поняттями обов'язку, честі, гідності, совісті, свободи, відповідальності [71, с. 13].

Слідом за Т.І. Тарахович можна зазначити, що «взаємодія права і моралі в суспільстві – це складний, багатогранний процес. Активно впливаючи на мораль, право сприяє більш глибокому її вкоріненню в суспільстві, одночасно під впливом моральних вимог право постійно збагачується, зростає його роль як соціального регулятора суспільних відносин» [129, с. 149].

Повертаючись до визначених на початку підрозділу мотиваційних спонук щодо вчинення відповідно до правил, можна зазначити, що в сучасному суспільстві особа взагалі (й фахівець, зокрема) примушується до правильної поведінки силою права.

Можна по-різному оцінювати страх покарання як спонуку до правильної дії, але саме санкції є зовнішньою гарантією дотримання норм. Більш високий рівень самосвідомості передбачає слідування професійним етичним кодексам. Не лише зовнішні санкції, а й моральний примус є запорукою того, що особа буде дотримуватися правил. Найбільш морально досконалим є дотримання правил на постконвенційному рівні – з поваги до прав, цінностей і принципів, коли особа відчуває, що з поваги до цих регламентів не може чинити інакше. Це шлях морального розвитку особи (фахівця).

Отже, мораль і право як чинники нормативної регуляції соціального життя беруть свої витoki у звичаї як історично першій формі регуляції поведінки. Ця спільність витоків зумовлює ряд спільних рис (опертя на звичаєво-масові форми поведінки, фіксування суцього і закріплення його на основі належного, спроможність регулювати соціальну поведінку особи, зв'язок з довільністю (свободою) дій особи та її відповідальністю за свої дії). Ця спільність витоків пояснює апеляцію теорій природного права до аксіологічних чинників суспільного життя і підстави для виведення ціннісно-нормативних параметрів права як фактора регуляції суспільного життя. Відмінності права і моралі щодо способів, інструментів регуляції, санкцій тощо сягають питання про інституційність нормативного забезпечення права і моралі. Традиційне для моральної філософії твердження щодо неінституційного характеру моралі зумовлює доведення неінституційного джерела вимоги (у суспільній думці чи переконаннях особи – документально не фіксованого не кодифікованого), характеру санкцій (суспільного осуду чи докорів сумління) тощо. Відповідно, в інституті права вимога кодифікована, санкції мають конкретний характер, інстанцією творення, контролю і покарання за недотримання є держава. В сучасному світі зростає так звана «сіра зона» між мораллю і правом, в якій діють етичні кодекси (правила поведінки), що поєднують у собі інструменти моралі і права. Вони є ефективними у регуляції поведінки фахівців у професіях, що виходять на питання життя, здоров'я, благополуччя людини. Етичні кодекси актуалізують деонтологічний вимір професійної діяльності. Зокрема в етичних кодексах юридичних професій наявне широке коло етичних питань, які неможливо схопити етичними документами. В таких

випадках фахівець повинен приймати рішення самостійно, під свою відповідальність (в моральному сенсі). І тут постає питання щодо мотивації вчиняти відповідним чином – на доконвенційному, конвенційному і постконвенційному рівнях морального розвитку особа по-різному сприймає необхідність правильної дії.

Висновки до розділу 1. Було досліджено соціально-філософський фон адвокатської етики. Формування адвокатської діяльності як спеціалізованої діяльності по захисту і представництву інтересів клієнта чітко пов'язано із становленням ідеї права у західній культурі. Тому виправданим є розгляд ціннісного потенціалу права у соціально-філософській думці, яка з Нового часу робить право спеціальним предметом свого розгляду. Філософія права від Г. Гроція і С. Пуфендорфа звільнилася від релігійних догматів і обґрунтовувала природний характер права і його морально-філософські засади та договірну основу. Концепція філософії права в її сучасному вигляді оформлюється в філософських студіях Г. фон Гуго, який осмислював сенс права в цілісності з огляду на ефективність його впливу на людину та її розвиток поза моральної легітимації. Так в новоєвропейській думці оформлюється дихотомія природного і позитивного права. У той час як від Гроція і Пуфендорфа йде ідея права як заснованого на ціннісно-моральних засадах, зануреного у соціальні процеси явища, відтак мораль є підставою законності, легітимності правової системи, то від Гуго йде розуміння права як соціального факту встановленого правопорядку у філософськи й історично ємному юридично-догматичному вченні з ухилом у юриспруденцію. У першому із зазначених напрямів, де відбувається осмислення нерозривного зв'язку права і моралі, можна убачати аксіологічне, етико-філософське підґрунтя для розбудови адвокатської етики.

Адвокатська діяльність від початку несла в собі потужні ціннісні змісти, які очевидно простежуються в житті суспільства, яке й актуалізувало діяльність захисника й представника інтересів особи. Обриси такого суспільства в Новий час було названо громадянським самими мислителями-сучасниками його становлення. У дослідженні вказується, що громадянське суспільство – це суспільство нових соціальних порядків, що виникає з природного стану на договірній основі і є об'єднанням політичним. Визначено, що до А. Фергюсона громадянське суспільство

і держава не розрізнялися у соціально-філософських доробках. Надалі у мислителів простежується тенденція до розведення законодавчої, виконавчої і судової влади у державі під суворим громадським контролем за владою з акцентуацією саме соціальних аспектів життя.

У дисертації виокремлено два підходи до осмислення конфігурацій громадянського суспільства, які умовно можна назвати ліберальним і державницьким. Вони різняться у визначенні ролі і значення громадянського суспільства та у питанні щодо ролі держави в його дії. У ліберальному підході акценти робляться на етичних (ціннісно-нормативних) модусах суспільного життя, в якому індивіди представляють собою громадян з почуттям обов'язку, честі на засадах усвідомленої індивідуальної свободи і відповідальності перед спільнотою під покровом закону, який гарантує справедливість, порядок і захищає громадян і їхню власність. У державницькому підході суттєво змінюється роль і значення держави – вона стає рушійною силою перетворень, виражає духовно-культурну цілісність народу і гарантує внутрішню і зовнішню свободу особистості у той час як право слугує охороні і розвитку лише зовнішньої свободи у суспільстві.

Вказано, що в обох підходах акцентується цінність свободи, яка мала дуже конкретне втілення - гідність людини, її права і свободи, недоторканість і повага власності; держава розумілася як правова держава; індивід одночасно визнавався і приватною особою і громадянином. Свобода у світлі законодавства визначала необхідність встановлення законів, їх запровадження і дотримання, а також покарання за їх порушення. Це зумовлювало захист прав громадянина при вирішенні конфліктів і суперечок. Агональний характер захисту був пов'язаний із конкуренцією в суспільному житті і як такий був можливий в умовах адвокатури, яка відстоює гідність людини, її права і свободи, недоторканість і повагу власності.

Визначено особливості моралі і права як факторів нормативної регуляції соціального життя. Єднає їх спільність витоків у звичаї як історично першій формі соціальної регуляції поведінки. Це зумовлює їх опертя на звичаєво-масові форми поведінки, з'ясування суцього із відповідною кореляцією належного, спроможність

регулювати соціальну поведінку особи, зв'язок із свободою дій особи та її відповідальністю за них.

Спільність витоків моралі і права в культурно-історичному процесі є підставою для апеляції теорій природного права до ціннісно-нормативних факторів суспільного життя в обґрунтуванні легітимності права і розмислів про моральність права в контексті забезпечення його дієвості.

Відмінності права і моралі закладено в атрибуції їх як інститутів суспільного життя. Традиційна для моральної філософії відмова від визнання моралі інститутом зумовлена неінституціалізованістю і некодифікованістю джерела її вимоги, ідеальним характером санкцій (суспільним осудом, докорами сумління) тощо. Відповідно, право як інститут має справу з чітко визначеними, кодифікованими вимогами, конкретними (матеріальними) санкціями. Інстанцією створення, запровадження, контролю за їх дотриманням є держава, так само як держава здійснює і покарання за їх недотримання.

В сучасному світі зростає так звана «сіра зона» між мораллю та правом, в якій діють професійні етичні кодекси. Вони з'являються у професійних сферах, які прямо виходять на резонансні проблеми життя, здоров'я, благополуччя людини, приймаються колективом (професійним осередком), сьогодні часто під тиском громадськості, занепокоїеної станом справ у галузі. Кодекси носять формалізований характер, спираються не лише на м'яку спонукальну силу моралі, але й часто носять рестриктивний характер з дисциплінарними санкціями. До таких, безумовно, відносяться етичні кодекси юридичних професій, зокрема й «Правила адвокатської етики».

Визначено первинне значення терміну «деонтологія», як його запровадив у науковий обіг Є. Бентам. Це не апеляція до абстрактного (професійного) обов'язку, як це сьогодні зазвичай розуміється у медицині педагогіці, юриспруденції. Первинно деонтологія пов'язана із свободою вибору й моральною відповідальністю фахівця у професійній діяльності по відношенню до пацієнта (у медицині), учня (у педагогіці), клієнта (в юриспруденції) в середовищі «сірої зони» між вимогами моралі і права, там, де відсутня чітка регламентація й рішення приймає фахівець особисто, не маючи

змоги сховатися за чіткі інституціолізовані регламентації чи неінституціолізовані моральні вимоги.

У світлі цього, нового звучання набуває схема моральних стадій Л.Кольберга. Проходження стадій морального розвитку відбувається протягом всього свідомого життя людини, вони не обов'язково співвідносяться із етапами вікової психології. Тому можна стверджувати, що фахівець, який знаходиться на доконвенційному рівні розвитку, дотримується моральних і правових вимог із страху покарання, на конвенційному рівні – із усвідомлення необхідності дотримання суспільного порядку, а на постконвенційному – із внутрішніх переконань, поваги до прав, цінностей і принципів.

Результати досліджень, наявних у цьому розділі, викладено у наступних працях:

- Ткаченко К. О. Conceptualization of legal ethics principles in XIX century: the overview of the limits of client-lawyer privilege. *Journal «Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky»* (2016 ; Bratislava) ISSN 1338-9432. С. 171-173.

- Tkachenko K. Civil Society as a Space for the Law Developing (on the Material of Modern Philosophy). *IOSR Journal of Humanities and Social Science*. 2021. January. Vol. 26, Issue 1 (14). P. 39-45. (Збірник входить до міжнародних баз ANED (США), GoogleScholar, CrossRef, Cabell Publishing Inc (США), EBSCO (США), J-Gate (Індія), ArXiv (США)). – Режим доступу: [https://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/pages/26\(1\)Series-14.html](https://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/pages/26(1)Series-14.html)

РОЗДІЛ 2

ЦІННІСНІ ВИМІРИ АДВОКАТСЬКОЇ ЕТИКИ

2.1. Деонтологія та цінності адвокатської етики

Дослідження ціннісних вимірів адвокатської етики варто розпочати із з'ясування системи ціннісних координат, в яких відбувається професійна діяльність адвоката. Які ціннісні змісти задає українське законодавство, регулюючи адвокатську діяльність, що визначає етичний кодекс у професійній діяльності адвоката і що робити із ціннісним простором, який залишається між цими регулятивами? Відповідям на ці питання і присвячений даний підрозділ.

Але спершу варто присвятити увагу методології дослідження, яка задається категоріальним апаратом класичної і сучасної західноєвропейської філософії відповідно до необхідності розкрити предмет дослідження і досягти поставленої мети – з'ясувати філософські змісти адвокатської етики в соціокультурному контексті.

Провідною методологічною установкою розгляду заявленої теми є міждисциплінарне інтегрування філософського-правового (в межах соціальної філософії), етичного (класичної і некласичної моральної філософії) і етико-прикладного (прикладної етики, складовою частиною якої виступає професійна етика, зокрема юридична і адвокатська етики як комплекси ціннісно-нормативної практики і практико орієнтованого знання) підходів.

Гносеологічна установка дослідження феномену адвокатської етики в соціокультурному контексті працює на розкриття форм даності загального в конкретності життєдіяльності суспільства. Використання логіки сходження від абстрактного до конкретного у соціально-філософському осмисленні всезагального дає змогу виконати наступні дослідницькі кроки: представити адвокатську етику як закономірну форму ціннісно-нормативної регуляції професійної діяльності адвоката в умовах законодавчо упорядкованого суспільного життя громадян безпосередньо на кожному з етапів культурного-історичного процесу; осмислювати всезагальність як

ціннісний регулятив поведінки адвоката, що реалізується на засадах надситуативності, неупередженості, універсальності.

Продуктивним дослідницьким підходом в осмисленні специфіки феномену адвокатської етики в соціокультурному контексті є аксіологічний. За його допомогою можливо визначити ціннісний потенціал права у філософських доробках провідних мислителів континентальної Європи Нового часу. Це дає змогу виявити етико-філософське підґрунтя для розробки змісту адвокатської етики як ціннісно-імперативного регулятиву діяльності адвокатів. Аксіологічний підхід дозволяє дослідити співвідношення права і моралі як чинників нормативної регуляції суспільного життя й вивести ціннісно-нормативні виміри права. Аксіологія зумовлює з'ясування потенціалу юридичної деонтології скеровувати поведінку адвоката у сирій зоні між правом і мораллю. Так само за допомогою цього підходу стає можливим розкриття змісту принципу гуманізму і природи прав людини у фокусі адвокатської етики, змісту і значення цінності справедливості в адвокатській діяльності та заснованих на ній принципів незалежності і законності; визначення контурів цінності довіри та її потенціалу працювати на суспільний добробут у довготривалій перспективі в конкретності колізій адвокатської практики у ФРН. Аксіологічний підхід дозволяє активно залучати понятійний апарат моральної філософії й прикладної етики, для яких ціннісномірність є системоутворюючою ознакою.

Історико-філософський підхід використовується для виявлення специфіки розвитку ідей громадянського суспільства, формування і уналежнення концепції прав людини у філософській думці Нового часу, ідеї справедливості та принципу гуманізму у філософській думці від античності до Нового часу як ідейному ґрунті, на якому визрівала адвокатська етика.

При роботі активно використовувався метод історичної реконструкції та герменевтичний метод, які уможливлюють виявлення специфіки історичних обставин формування регулятивного потенціалу адвокатської етики Великобританії в культурно-історичній динаміці, фіксацію конкретно-історичної тяглості традиції ціннісно-нормативного забезпечення адвокатури. Відповідно до дослідницьких завдань за допомогою вказаних методів визначено етичні колізії адвокатської

діяльності та показано конкретні випадки у єдності обставин і чинників впливу, а також їх парадигмальність для розбудови етичної інфраструктури у сфері адвокатури у ФРН. При визначенні етичних засад адвокатської діяльності в Україні вдається реконструювати етапи становлення інституту адвокатури та розкрити зміст етичного навантаження адвокатської діяльності на різних етапах культурно-історичного процесу, висвітлити нелінійність поступу української адвокатури та специфіку тяглості її традиції. Слід зазначити, що такий кут зору є евристичним для визначення особливостей моральних практик адвокатури у різних соціокультурних контекстах. Практики реконструюються мірою, необхідною для виявлення соціально-філософського потенціалу ціннісних регулятивів професійної діяльності адвоката. Значимим при цьому є використання компаративного методу, за допомогою якого розкриваються соціально-філософські змісти адвокатської етики в соціокультурному контексті Великобританії, ФРН та України.

З-поміж загальнонаукових методів були задіяні також методи аналізу і синтезу – для виявлення специфіки феномена адвокатської етики; систематизації розрізнених уявлень про етичні вимоги в діяльності адвоката; узагальнення – для формулювання основних наукових результатів дослідження. Діалектичний метод дозволив осмислити предмет дисертаційного дослідження у сукупності взаємозв'язків, виявити концептуальні засади адвокатської етики в соціокультурному просторі.

Отже, повертаючись до розгляду власне аксіологічних вимірів адвокатської діяльності, очевидно, що вона за своєю природою ціннісномірна. Від того, як провадить свої дії адвокат, залежать благополуччя, доля, здоров'я, а взагалі – життя особи, інтереси якої він представляє. Недарма віддавна адвоката називають захисником – він захищає людину, її права і законні інтереси. Сьогодні діяльність адвоката розуміється дещо ширше – також він надає своєму клієнтові правову допомогу (як-от консультування, правовий супровід, підготовка документів правового характеру тощо). Це визначено у Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»: «Адвокат – фізична особа, яка здійснює адвокатську діяльність на підставах та в порядку, що передбачені цим Законом; адвокатська діяльність – незалежна професійна діяльність адвоката щодо здійснення захисту,

представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту» [108, ст.1]. Таке визначення сьогодні увиразнює традиційний пафос визнання адвоката як захисника.

Виключне суспільне значення професійної діяльності адвоката очевидно зумовлює необхідність її законодавчого регулювання. З огляду на суспільну значущість виокремимо положення, які лягають у контекст розглядуваної тут проблематики. У Законі прописані обов'язки адвоката: звіт перед клієнтом щодо виконання договору про надання правової допомоги, повідомлення клієнта про виникнення конфлікту інтересів, підвищення свого професійного рівня, виконання рішень органів адвокатського самоврядування, заборона розголошувати адвокатську таємницю, приймати позицію всупереч волі клієнта (окрім певних випадків), відмовлятися від надання правової допомоги (окрім певних визначених законом випадків) [108, ст. 21]. Так само у Законі прописані алгоритми індивідуальної діяльності адвоката та його помічника, організації роботи адвокатського бюро, адвокатського об'єднання тощо.

У Законі наведено «Присягу адвоката України», в якій вказано, що особа, отримуючи свідоцтво про право займатися адвокатською діяльністю, присягає дотримуватись принципів верховенства права, законності, незалежності, конфіденційності, чесно і сумлінно забезпечувати право на захист, надавати правову допомогу з «високою відповідальністю виконувати покладені... обов'язки, бути вірним присязі» [108, ст. 11]. Ці принципи мають потужну ціннісну складову. Вони тому й прописані як принципи права, що мають серйозне суспільне значення. Це цілком відповідає духу законів природного права.

Зрозуміло, що діяльність адвоката ціннісно більш ємка, ніж те, як вона визначена у нормативно-правових документах. Як практика ширша за всяку визначену у паперах діяльність, так само ширшими є й обсяги її ціннісного забезпечення. Це фіксує фахова юридична література з етичних проблем. Йдеться про професійну етику адвоката. М.Ю.Барщевський визначає її як сферу досліджень, яка в ємкому викладі має відповісти на питання, що повинні робити адвокати у своїй професійній діяльності. «Предметом... адвокатської етики стає поведінка представника цієї професії, члена відповідної корпорації, переважно в обставинах, де

він діє саме як професіонал або представляє свою професію, або сприймається оточуючими як представник корпорації адвокатів» [8, с. 22]. Ми маємо уточнити, що більш коректно говорити про професію адвоката і товариства адвокатів (наприклад, в Україні діє Спілка адвокатів України). Для цитованого автора «корпорація» - це радше об'єднання осіб по професійній ознаці ніж реальна корпорація як організація, юридична особа. Власне, адвокатська етика «вмикається» там, де закон не може зобов'язати діяти морально, в обставинах, коли «правові норми не встановлюють для нього [адвоката] конкретних правил поведінки» [8, с. 23]. Барщевський вказує на певні професійні моральні якості, які необхідні фахівцю для виконання посадових обов'язків і називає їх принципами – чесність, компетентність та добросовісність. Окреслимо їх коротко як регулятиви, що визначають професійну етику адвоката.

Барщевський розрізняє чесність і правдивість. Моральна якість чесності тісно переплетена з правдивістю, але не тотожна їй. Правдивість – «повідомлення лише правдивої, суб'єктивно істинної інформації» [8, с. 32]. У той час як поняття чесності ширше – сюди також входить чесне висловлення власних оцінок, особистої думки, чесна поведінка з колегами, клієнтами, судом, представниками правоохоронних і державних органів, ЗМІ тощо [8, с. 32-33].

До принципу чесності Барщевський відносить і чесноту довіри. Адвокат має створювати довірчі відносини з клієнтом, але вони мають бути чесними. «Адвокат ніколи не повинен усвідомлено сприяти чи заохочувати нечесність, шахрайство, інший злочин або інструктувати клієнта, як порушити закон чи приховати сліди злочину» [8, с. 33]. Певна неоднозначність щодо діяльності адвоката на користь клієнта, який звертається по допомогу у ситуаціях завідомо неоднозначних, в моральній площині вирішується в адвокатській етиці наступним чином: «...Діючи в інтересах клієнта, адвокат не може давати йому прямо протизаконні рекомендації, але може і зобов'язаний використовувати всі відомі йому законні способи для того, щоб отримати бажаний результат» [8, с. 34]. Відтак, «адвокат повинен чесно виконувати свої обов'язки по відношенню до клієнтів, суду, інших адвокатів і суспільства в цілому» [8, с.35].

Наступні принципи – компетентність і добросовісність. Компетентність визначається Барщевським як наявність у адвоката достатніх навичок, необхідних для застосування цих знань на практиці для компетентного вирішення питань, які ставить перед ним клієнт [8, с. 36]. Тут же Барщевський додає, що адвокат має бути самокритичним і не братися за справи, які він не в змозі вирішити. У такому ж ключі міркують і українські фахівці: «Перш ніж прийняти якесь рішення, юрист повинен задати собі питання: «Чи маю я моральне право на це?». У випадку негативної відповіді потрібно змінювати рішення, а якщо це не вдається через певні обставини – думати про зміну професії» [92, с. 12].

Добросовісність – це самовідданість, компетентність, пунктуальність у зобов'язаннях. Добросовісність дотична і до такої неоднозначної якості як корисливість. Визначення гонорару, умови і алгоритми його одержання чітко регламентуються професійною етикою адвоката, про це йтиметься нижче. Але тут доречно зазначити, що орієнтація на гонорар не може бути ключовою у адвоката. Як вже вказувалося, адвокат має йти законними шляхами до вирішення завдань, які ставить перед ним клієнт, не розмінюватися на «шалені гроші» за рахунок власної репутації та репутації професії взагалі. Важливо розуміти, що повага серед колег і суспільна думка не лише про професію адвоката взагалі, але й власна репутація залежать від того, в ім'я чого адвокат діє – в ім'я свого покликання чи в ім'я отримання «брудних» гонорарів. «За зроблене людині добро найкращою платою є громадська думка, повага серед людей, справжній авторитет» [91, с. 11]. Йдеться не про заклик до безкорисливої, альтруїстичної діяльності адвоката (хоча можна згадати, що в англосаксонських країнах поширена практика *Pro Bono*, безоплатної правової допомоги малозабезпеченим верствам [197]). Йдеться про причини, чому особа приходить у професію. Неефективним буде той адвокат, який приходить лише за високими гонорарами. Професіоналом стає той, хто відчуває покликання. У німецького мислителя Макса Вебера є думка про покликання у його найвищому вираженні – коли особа, відчуваючи покликання, «живе своєю справою, «прагне здійснити свою працю», якщо тільки він не обмежений, марнославний вискочень» [20, с. 647]. За Вебером, особа, відчуваючи покликання, є харизматичною, вона

натхненна сама і може вести за собою інших. За покликанням особа приймає рішення про вибір професії, в якій вона прагне відбутися, ствердитися, отримати визнання, довести собі й іншим свою спроможність досягти успіху, вирішити складні професійні завдання, допомогти клієнту своїм знанням і хистом, а не брудними обладками забезпечити собі високі гонорари.

В адвокатській діяльності етична складова вміщена в етичному кодексі – у «Правилах адвокатської етики», затверджених Звітно-виборним з'їздом адвокатів України (2017 р.). Там вказано, що правила етики базуються на згаданому вище Законі України і мають конкретизувати «загальновизнані деонтологічні норми і правила, прийняті у міжнародному адвокатському співтоваристві» [105]. Серед принципів, як вони визначені у «Правилах...», є: незалежність та свобода адвоката у здійсненні фахової діяльності, дотримання законності, пріоритет інтересів клієнта, неприпустимість конфлікту інтересів, конфіденційність, компетентність, добросовісність, повага до колег та професії взагалі. Окремо прописуються вимоги щодо рекламування адвокатської діяльності, щодо типових стосунків адвоката з клієнтом, щодо гонорару, розірвання сторонами договору про надання правової допомоги, етичні аспекти відносин адвоката з судом та іншими учасниками судового провадження, а також державними органами та органами місцевого самоврядування, корегуються відносини між адвокатами.

Згадуваний у попередньому розділі агональний характер адвокатської діяльності як гомологічний принципу конкуренції суб'єктів господарювання в громадянському суспільстві також знаходить відбиття у «Правилах...». Він, як уже зазначалося, не означає безпринципну боротьбу всіх проти всіх. Змагання між адвокатами, кожен з яких займається практикою індивідуально, чи між адвокатськими бюро, є досить органічним процесом, але він має регламентуватися правилами адвокатської етики. Так, у «Правилах...», вказується: «Корпоративна єдність адвокатів вимагає від них взаємної довіри та співпраці на користь клієнтів, зокрема, уникнення штучного породження чи поглиблення конфліктів між клієнтами. При цьому, принцип пріоритетності інтересів клієнта має перевагу перед міркуваннями корпоративної єдності» [105, ст. 50]. Цей момент цікавий тим, що

змагальний характер стосунків між адвокатами не повинен затьмарювати їм горизонт дії як професіоналів. На це вказує М.Ю.Барщевський. «Навіть у цивільній справі, навіть діючи по довіреності від імені клієнта, адвокат завжди залишається представником своєї корпорації і по його вчинкам судять не про клієнта, якого він представляє, а про колегію адвокатів, членом якої він є» [8, с. 35]. Тож адвокат повинен балансувати між вимогами щодо дотримання інтересів клієнта і поваги професії, до якої сам належить.

Також у «Правилах...» вказуються етичні основи користування адвокатом соціальними мережами. Адвокат має дотримуватися принципів чесності, стриманості, коректності та гідності і не забувати, що він уособлює всю адвокатську спільноту. З одного боку, ми звикли, що соціальні мережі – це певного роду приватний простір нашого спілкування. Але відкритість соціальних мереж, можливість публічного доступу до профілю будь-якого користувача зумовлює таке явище, яке дістало назву «публічна приватність» й означає одержання і обробку персональних даних з відкритих джерел і ширше – спостереження за життям людей на основі добровільно наданої ними персональної інформації у відкритому доступі [78, с. 89-91]. Сьогодні попри численні дискусії науковців і громадськості проблема публічної приватності у соціальних мережах практично вирішена – особа, яка добровільно реєструється в них і надає свої персональні дані на свій розсуд у соціальних мережах, погоджується з тим, що ці дані є у відкритому доступі і можуть узагальнюватися іншими користувачами. Тому логічно, що у «Правилах...» зафіксовано: «При встановленні контактів та спілкування у соціальних мережах, Інтернет-форумах та інших формах спілкування в мережі Інтернет [адвокати] повинні дотримуватись високих стандартів чесності і пам'ятати про наслідки їх невиконання для їх професійної репутації та авторитету адвокатури в цілому» [105].

У вказаних вище принципах і нормах професійної поведінки адвоката ми маємо справу з ситуацією, коли найбільш резонансна частина професійної діяльності адвоката регулюється Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Не можна говорити, що «Правила адвокатської етики» охоплюють «менш резонансну» частину професійної діяльності – як вже зазначалося, вони

конкретизують поведінку, окреслену в Законі, вказують етичну, ціннісно-нормативну, її складову. Але тут залишається «сіра зона» між правом і мораллю (професійною етикою). Коли вимоги/ прохання клієнта, стосунки з колегами, поведінка з судовою адміністрацією на різних етапах роботи по справі входять у суперечність якщо не із законодавством, то у протиріччя з «Правилами...», то «у адвоката з'являється можливість самостійно оцінювати співвіднесеність «побажань» клієнта з дозволеною йому – адвокату – поведінкою» [8, с. 30]. Коли фахівець опиняється у «сірій зоні» між правом і мораллю, у питаннях, у яких не дотягуються інституціолізовані регламентації права (наприклад, процесуальними кодексами) й замало виявляється моральних приписів, найпотужнішою силою стає деонтологія. У «сірій зоні» адвокат має приймати морально виважені рішення, беручи на себе моральну відповідальність за них.

На цьому й концентрує увагу деонтологія як галузь, що забезпечує трансформацію особистих мотивів у суспільно-значимі, коли усвідомлення суспільної значимості проблем відбувається водночас з прийняттям свого інтересу в ній. «Юридична деонтологія на відміну від професійної етики не розроблює для людини готових норм, вона спонукає особу сформувавши свою норму, і що характерно – для кожного випадку іншу» [123, с. 5]. Не існує двох однакових деонтологічних норм. Реагуючи на ситуацію, адвокат буде випрацьовувати свою власну норму, виходячи із свого досвіду, свого власного осягнення норм закону і правил етичної поведінки. І примітно те, що інший адвокат, потрапляючи у таку саму ситуацію, буде спиратися не на вироблену першим адвокатом норму, а творити свою власну, пропускаючи події через свій власний досвід і осягнення відповідних документів. Коли говорять про досвід, зазвичай у професійній діяльності мають на увазі розсудливість, розважливість. «Це, насамперед, бажання набути розсудливості, володіти здоровим глуздом, вміти відстоювати свою юридичну позицію, формувати професійне мислення тощо. Період набуття досвіду повинен бути спрямований на вироблення гнучкості, тобто вміння по-різному підійти до кожного правового явища» [92, с. 11].

У світлі цього «...деонтологія – це внутрішній імператив обов’язку, сформований людиною самою для себе під впливом нормативних факторів (соціальних норм) і конкретних обставин, у які вона потрапила. Це конкретний обов’язок для людини (за велінням душі та волі), обов’язок разовий» [123, с. 5]. Деонтологія має справу з нестандартними ситуаціями, що трапляються не очікувано, неідеально. «Деонтологічні норми мають найбільшу цінність саме у нестандартних умовах, коли практично не можливо застосувати шаблонний підхід, що доволі часто трапляється в юридичній практиці» [123, с. 8].

Такий ракурс осмислення юридичної деонтології не є безумовним. С.С.Сливка вказує, що в Україні існує два підходи до розуміння суті юридичної деонтології. Один підхід представлений В.М.Горшеневим і полягає у концентрації уваги на зовнішніх процесах при виконанні юристом службового обов’язку. Горшенев прагнув розробити загальну модель вигляду юриста, моральних основ його професійного спілкування, мистецтва прийняття професійних рішень та намітити основні групи деонтологічних вимог, що ставляться до професійних якостей правника [31, с. 77].

Інший підхід представлено дослідженнями В. Г. Сокурєнка, який навпаки, зосереджується на внутрішніх процесах, на внутрішньому ставленні фахівця «до реальної дійсності, що знаходить вияв у обов’язках юриста: спілкуванні, прийнятті рішення, пізнанні явища та ін.» [124, с. 31]. За Сокурєнком, приписи моральних і юридичних норм безпосередньо діють на суб’єкта, який усвідомлює, що його воля підкорена вимогам норм. «Це породжує уявлення про внутрішній обов’язок, його загальнолюдську цінність і конкретні соціальні блага, закладені у самому вчинку» [124, с. 31]. Сам Сливка пристає на позиції Сокурєнка, відмічаючи, що в основі обов’язку як фундаменту деонтології лежать не власне дії, а внутрішні процеси – думки. «Тобто з почуття обов’язку, його ступеня впливають певні особисті норми, які характеризуються високою якістю» [124, с. 31]. В контексті даного дослідження підхід Сокурєнка видається більш ціннісномірним, таким, що зберігає бентамівський потенціал належності («Кожна особа як найкращий суддя самого себе у виборі поведінки, що найбільше сприяє досягненню благополуччя, будучи у дорослому віці

і при здоровому глузді, повинна в цьому виборі бути надана сама собі для того, щоб виносити судження і діяти самостійно» [160, с. 251]).

Слід бути коректним, говорячи про бентамівську інтерпретацію деонтології. Безумовно критикуючи метафізичні побудови, Є. Бентам волів ототожнювати обов'язок з інтересом, який мав ідентифікувати «найбільше щастя». Але цей інтерес і зумовлював опертя особи на саму себе, усвідомлення належності чинити відповідно до того, що вона вважає за необхідне. У такому ключі деонтологія Бентама протилежна деонтологічній програмі Канта [115, с. 217-219], але досить релевантна побудовам сучасної юридичної деонтології. «...Деонтологія спроможна вирішити проблеми, пов'язані з розподілом, інтерференцією, конфліктом і неузгодженістю зобов'язань людини в суспільстві, застосувавши при їх вирішенні принцип користі» [115, с. 220].

Оскільки деонтологія опікується не абстрактними схемами, а стратегіями морального вчинення, для прийняття рішень у такому форматі важливі моральні і морально нейтральні компоненти. Моральні компоненти – це особиста культура фахівця, його особистісні моральні якості, загальнокультурний фон соціального оточення. «...Професійне самоутвердження не може бути відірваним від культурного та морального стану суспільства. Будучи ним обумовленим, воно лежить в його основі, оскільки застерігає від багатьох негативних явищ. Зокрема, від грубощів, конфліктів, кар'єризму, гордині, зазнайства, приниження значення своїх колег і т.д.» [92, с. 18-19]. А до морально нейтральних можна віднести рівень правової культури, інформаційної культури, управлінські якості, певні психологічні якості, емоційний стан тощо. «Почуття – це особливий вид емоційних переживань, які мають чітко виражений предметний характер та належну стійкість. Тобто, право, закон, сприймається юристом на емоційній основі, і почуття – це наслідок комплексного емоційного сприйняття. Іншого шляху до свідомості (в тому числі правосвідомості) юриста немає» [123, с. 13]. Сливка роз'яснює, що фактично юрист взагалі й адвокат зокрема діє не просто в межах закону, а в межах сприйняття закону. Сприйняття почуттями є суто індивідуальним. «Практично у кожного юриста є бажання діяти так, щоб підсилити свої позитивні почуття певною мотивацією. А позитивне почуття

завжди пов'язане із внутрішнім імперативом службового обов'язку» [124, с. 39-40]. Очевидно, що фіксація деонтологічних вимірів діяльності адвоката має сприяти перетворенню цих принципів на внутрішні переконання професійної діяльності фахівця, переходу зовнішніх факторів у внутрішні, особистісні норми професійної поведінки. «Здебільшого це та частина припису, що викликає певну зацікавленість, потребу тощо. Та частина і виконується, а все інше у законі може залишатися поза увагою юриста. Тому ніколи юрист не виконує закон повністю. В цьому полягає індивідуальність правових дій (і відповідальність за них) кожної конкретної особи» [123, с. 13-14].

Таким чином, дії адвоката мають бути пропущені через фільтр положень етичного кодексу, експертних висновків і суспільної думки, але спершу – через власну совість. У В.А. Малахова є міркування про совість як «внутрішнє духовне осмислення людиною цілісності своєї життєвої реалізації під кутом зору її принципової моральної оцінки» [77, с. 230]. Він навіть порівнює совість з прокурором, який суворо і невідступно стежить за тим, щоб особа «дотримувалася загального закону обов'язку як вищого принципу своєї моральності» [77, с. 231]. Окрім цього, совість є потужною духовною інстанцією, що дає змогу особі оцінювати виконання моральних норм, усвідомлювати свої зобов'язання. Кожен на свій розсуд, за своєю совістю вирішує в кожній ситуації, «в тому, як ми дані конфлікти вирішуємо, знаходить вияв моральна зрілість кожного з нас» [77, с. 232].

Поняття сумління змістовно близьке до поняття совість, але у понятті сумління досить відчутною є психологічна компонента, що і знаходить відбиття у спеціальній літературі: «Сумління – це комплекс емоційних переживань, заснованих на розумінні юристом моральної відповідальності за свою поведінку в суспільстві, оцінка своїх вчинків. Сумління – це не природжена якість. Воно тісно пов'язане з обов'язком і є могутнім внутрішнім рушієм удосконалення особистості» [92, с. 24].

Як вже зазначалося, коли ми говоримо про деонтологію, то маємо наголошувати, що вона орієнтована на дії. Моральний вимір вчинку є в центрі уваги деонтології. В деонтологічному вимірі моральний зміст вчинку «не може бути попередньо прорахований у своїх можливих наслідках, ... він здійснюється в силу

рішення здійснити його» [40, с. 154-155]. А тому актуалізується проблема відповідальності за нього. У царині права відповідальність концентрується у двох напрямках: по-перше, як позитивна відповідальність – дотримання соціальних норм і, по-друге, як негативна відповідальність – у випадку порушення соціальних норм як реакція суспільства на припинення і усунення цього порушення [37, с. 3]. О.В.Грищук і М.Р.Романинець зазначають, що відповідальність в такому ключі відображає загальний стан відповідальних відносин у суспільстві, визначений історичними, соціальними та культурно-світоглядними умовами. «Відповідальність людини за іншого або перед іншим виявляється, коли людина усвідомлює моральну залежність від іншого... У такій взаємозалежності розкривається сутність відповідальності у ХХ ст., що стало епохою нового осмислення цілей людського буття, спрямованого в майбутнє. На зміну традиційній нормативній етиці обов'язку приходять етика відповідальності, яку починають розуміти як надійність» [37, с. 167]. Як вказують зазначені автори, головна ідея відповідальності у праві полягає в тому, щоб зробити право дієвим, щоб впровадити у практику соціально-правові цінності, забезпечити соціальний порядок і на загал – належне забезпечення потреб і інтересів особи.

У контексті даного дослідження в центрі уваги опиняється юридична відповідальність – вона може бути предметом досліджень в юриспруденції. У філософії важлива аксіологічна основа – моральна відповідальність. Відповідальність за вчинок не можна покласти на закон чи етичний кодекс. За дії відповідальна завжди конкретна особа, що діє на свій розсуд.

«Моральна відповідальність – це вкорінений у загальнолюдських цінностях і забезпечуваний громадською думкою моральний обов'язок юриста, визнаний у випадку його неправомірної поведінки як такий, що позбавлений певних цінностей, які належали іншій особі» [124, с. 73]. Сливка характеризує моральну відповідальність як обов'язок, про який питають, коли він порушується, коли юрист проявляє бездіяльність або нехтує загальними чи професійними моральними нормами. Але видається, що як поняття відповідальності є ширшим, так і в межах юридичної деонтології ціннісний потенціал моральної відповідальності більш ємкий. Коли М.Вебер у цитованій вище доповіді «Політика як покликання і професія» розрізняє

«етику переконання» і «етику відповідальності», він окреслює засадничі параметри поняття відповідальності. Це усвідомлення необхідності брати відповідальність за провідні рішення, готовність служити і жертвувати собою заради справи, якій служиш. Вебер вказує максимум етики відповідальності: «Необхідно розплачуватися за (передбачувані) наслідки своїх дій» [20, с. 697]. Як зазначав Ю. М. Давидов, Вебер через ідею відповідальності увиразнював зовнішній реальний аспект дії, етика відповідальності пов'язана з емпірично фіксованим результатом дії, таким чином, відповідальність сполучається з цим результатом і із спроможністю особи передбачити і врахувати його у своїй діяльності» [41, с. 90].

Як було з'ясовано у попередньому розділі, адвокатура – самоврядна структура, яка гомологічна структурам громадянського суспільства. Її незалежність від виконавчої, законодавчої, судової влади зумовлює велику спокусу чинити самоуправно, що по факту може зумовлювати втручання держави у регулювання галузі. Тому честь, чесність, відповідальність, прозорість діяльності стають запорукою подальшого розвитку галузі. «Історично доведено, що адвокатура, яка не визнає етичні принципи, не може розраховувати на довіру суспільства. Результатом цього завжди ставало посилення впливу держави у справі адвокатури, що з необхідністю тягло за собою обмеження реальної незалежності адвокатських формувань, без яких адвокатура як правозахисний інститут неможлива» [8, с. 21].

Таким чином, етичні вимоги до адвокатської діяльності містяться у профільному Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Те, що не охоплює в етичному плані законодавство, регламентує етичний кодекс професійної поведінки, він увиразнює, конкретизує вимоги закону. Але поза кодексом залишається «сіра зона», в межах якої фахівець повинен приймати рішення самостійно і нести за них відповідальність. На ціннісному напруженні «сірої зони» й зосереджує увагу деонтологія – галузь юриспруденції, яка забезпечує трансформацію особистих мотивів у суспільно значимі. У вітчизняній юридичній літературі немає однозначної позиції щодо змісту і обсягів юридичної деонтології. З точки зору філософа, правники воліють вносити в змісти деонтології питання професійної етики і навіть етикету (наприклад, у згадуваному посібнику В.М.Горшеньова і І.В. Бенедика

є параграф «Естетичні вимоги, що ставляться до зовнішнього вигляду юриста і місця його роботи» [31, с. 75-77]). Натомість Є.Бентам, на якого всі фахівці посилаються як на засновника деонтології як галузі знання, дав чітку вказівку на особистісний вимір сприйняття велінь законодавства й правил моралі з урахуванням свого власного і суспільного інтересу. Отже, у «сірій зоні» адвокат діє самостійно, приймає рішення, засновуючись на власній системі цінностей, психологічних якостях тощо. Він переводить зовнішні принципи належності на внутрішні переконання як норми особистої поведінки у професії. Здається, саме це мав на увазі С.С.Сливка у своєму найбільш ранньому дослідженні юридичної деонтології [123], коли зазначав, що деонтологія тим і відрізняється від професійної етики (можна сказати більш чітко – від приписів етичних кодексів професії), що має справу не з готовими, вже сформованими нормами, а спонукає фахівця формувати належність самостійно, корегуючи свою професійну поведінку у «сірій зоні» між правом і мораллю, нормами закону і положеннями кодексу, де особа несе відповідальність за свій вибір, не ховаючись за закон і кодекс, де вона як професіонал спроможна передбачати наслідки своїх дій і враховувати їх у своїй діяльності.

2.2. Принцип гуманізму та права людини у ціннісному просторі адвокатської етики

Осмислюючи деонтологічну складову і цінності адвокатської діяльності у світлі соціальної філософії можна побачити, що в їх основі наявний певний метапринцип, який надає їм сенс і створює ціннісне напруження, являє собою їх об'єднувальний центр і стверджує підстави для введення їх в дію власне як деонтологічних регулятивів. Це, на нашу думку, є принцип гуманізму. У даному розділі буде проаналізовано суть гуманізму як загальнофілософського принципу та аспекти його актуалізації у концепції прав людини у світлі адвокатської етики. Йтиметься про той шар смислів, який актуалізується при врахуванні гуманізму як засадничого регулятиву професійної діяльності адвоката.

Загалом гуманізм – це тип філософського світогляду, в центрі якого знаходиться людина, «її самість, високе призначення та право на вільну

самореалізацію» [141, с. 134]. Як загальнофілософський принцип, гуманізм задає критерій осягнення людини як центру, осереддя будь-якої діяльності щодо неї, визначає в якості пріоритету її благо.

Ідею гуманізму у філософії права тягнуть з давнього світу й віднаходять у давньокитайських філософів Лао-Дзи (любов до людей), Конфуція («жень» - людинолюбство) й досократиків грецької античності [35, с.18-22]. Можна сперечатися щодо гуманістичної складової в таких пластах культури, хіба що атрибутувати як гуманізм все, що має справу з людиною, що є «людяність». Скоріше слідом за В.М.Межуєвим можна вказати, що «як би широко дане поняття не трактувалося у сучасній історичній науці, своїм виникненням воно зобов'язане перш за все культурній практиці Відродження» [80, с. 567].

Протиставляючи середньовічному теоцентризму нову світську культуру, гуманізм доби Відродження випрацьовував свою інтелектуальну програму. Філософія доби орієнтувалася на дослідження природних причин у навколишньому світі, розробляла знання, яке б могло збільшити владу людини над природою. «В центрі уваги гуманізму епохи Відродження – людина і оточуюче її соціальне і природне середовище» [102, с. 34]. Так, італійський гуманіст Франческо Петрарка у творі «Про шляхи, що ведуть до щастя» проводить ідею рівності людей, повагу людської гідності і вказує на те, що особисті якості людини і її вчинки є критерієм її цінності. Він писав: «Кров завжди одного кольору. Але якщо одна світліша за іншу, це створює не шляхетність, а тілесне здоров'я. Істинно шляхетна людина не народжується з величною душею, але сама себе робить такою прекрасними своїми справами... Гідність не втрачається від низького походження людини, лише б вона заслужила її своїм життям» [44, с.17-18].

Найбільшою ж мірою ідея людської гідності доби Відродження висловлена італійським гуманістом Джованні Піко делла Мірандола у «Промові про гідність людини». В цій промові Піко делла Мірандола вказував, що велич людини полягає в її спроможності бути творцем самої себе. «У концепції Піко людина – з'єднувальна ланка між матерією і духом, вузол світу, вона вільна піднятися до Бога чи опуститися до стану раба пристрастей... Особливість становища людини у світі підкреслена тим,

що Бог надав їй свободу самій створити свій вигляд. Людина як вільний творець завершила формування своєї сутності і тим піднеслася над іншими творіннями Бога. Природа людини не визначена початково і цим близька природі самого Бога. Тому лише людині дано повною мірою усвідомити і оцінити сенс Божественного творіння і насолодитися величчю світобудови – таким є її призначення» [156, с. 245]. Так, Піко делла Мірандола вказує на свободу людини і, оскільки людина створена Богом за його образом і подобою, то вона свідомо робить свій вибір власного життєвого шляху, силою розуму торуючи собі шлях науки і пізнання. У цьому й полягає гідність людини, яку філософ стверджує емоційно і піднесено.

Пізніше німецький філософ Ернст Кассіер, осмислюючи спадок видатного італійця, визначав гуманістичні змісти новоєвропейського світогляду. В ідеях Піко делла Мірандола Кассіер убачав, що людина є джерелом своїх вчинків, отримує закони не від Бога чи природи, а формулює їх сама, своєю волею і розумом. Вона вільна, і її свобода «полягає у безперервній творчості, що стосується її самої і ніколи не може припинитися повністю» [59, с. 163].

Ключовою ідеєю гуманізму доби Відродження є ідея людини, реальної земної істоти, з усіма її земними справами. Людина – рівна з іншими за людською своєю природою, за своєю гідністю. Гідність – це поняття, що характеризує внутрішню цінність людини, її цінність як особистості, її особливе ставлення до самої себе і ставлення до неї з боку суспільства, яке визнає цю цінність [125, с. 81-82]. На відміну від суспільно зумовленої заслуги, гідність «не лише оціночне, але й імперативне поняття: людині уналежнюється бути гідною... Цим гідність відрізняється від заслуг, які ставляться людині на знак визнання її досягнень, її успіхів на якомусь терені, через визнання заслуг ніби утверджується цінність людини у порівнянні з іншими людьми...» [3, с. 126]. Таке безумовне визнання особою себе і її визнання іншими в її внутрішній цінності має підставу у внутрішній свободі. «Гідність людини визначається не її походженням, багатством, освітою чи соціальним станом, а притаманною їй як індивідуальній особистості і громадянину свободою» [3, с. 126].

Інтелектуальну підтримку ідея моральної гідності має у філософії аж до сьогодні. Філософська візія ідеї гідності І.Канта посідає у ній особливе місце тому,

що він чітко вписує цю ідею у правовий контекст, що важливо в контексті даного дослідження. Його вчення про автономію волі – це логічний розвиток, вінець новоєвропейської філософії гуманізму. Кант звеличує людину й відома формула персональності категоричного імперативу відображає цей пафос: «Вчиняй так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі всякого іншого також як до мети і ніколи не ставився б до нього лише як до засобу» [56, с. 270]. До людини слід відноситися не як до засобу досягнення власних інтересів, а як до мети, враховуючи її внутрішню цінність, її гідність.

Але справжню революційність Канта слід убачати у наданні моральній гідності правового статусу. Перехід до «власне правового регулювання людських відносин... був значною віхою в історії гуманізму» [127, с. 141]. Розглянуті у попередньому розділі кантівські ідеї щодо громадянської автономії як основи формування правової держави в межах теорії природного права у даному підрозділі привертають увагу як складові, що зумовлюють формування ідеї прав людини. На основі ідеї людської гідності, рівності і автономії Кант ввів поняття «правового порядку». «Простим розчленуванням свободи як визнаної автономії Кант досягає єдиного і зв'язного уявлення про три найважливіші типи правових норм... Це права людини (у новому, локківському їх розумінні, тобто як забезпечення незалежної віри, життя і власності); законодавчі гарантії станової рівності; демократичні права, чи права активного громадянства» [127, с. 146].

Кант писав: «Право є обмеження свободи кожного умовою згоди його зі свободою всіх інших, наскільки це можливо за певним загальним законом» [57, с. 78]. Як вказують знавці кантівської філософії права, формула права є похідною категоричного імперативу. Кант етично обґрунтовує поняття «права людини». «Основним для концепції прав людини є поняття невід'ємної вродженої людської гідності. Людська гідність витікає із самої суті людськості, вона притаманна як немовляті, яке ще не встигло нічого вчинити, так і запеклому злочинцеві. Людська гідність – це зовсім не те ж саме, що особиста. Особисту гідність ми заробляємо самі, вона зростає, якщо ми поведимося благородно, і падає, якщо ми вчиняємо ницість» [34, с.41]. Ця загальна поєднаність тим важливіша, що ідея гідності, що прочитується

в категоричному імперативі, знаходить відголос в імперативі права, який виходить на проблему невідчужуваних прав людини.

Кант дає своє розуміння вроджених, невідчужуваних прав людини у трактаті «До вічного миру»: «Дефініція моєї зовнішньої (правової) свободи повинна, скоріше, стверджувати таке: ця свобода є правочинність не коритися ніяким зовнішнім законам, окрім тих, на які я міг би дати свою згоду» [54, с. 267]. І далі важливий наголос на рівності громадян у визнанні їх невідчужуваних прав: «(Правова) рівність у державі є таке відношення її громадян, коли кожен може зобов'язати до чогось юридично, тільки якщо він сам підпорядковується закону, що вимагає, щоб і його могли зобов'язати таким самим чином» [54, с. 267]. Невідчужувані права людини не гарантують щастя і не дають підстави для любові і дружби, вони є щитом від зазіхань з боку держави, з боку інших людей, які мають такі самі права.

Як зазначає Е.Ю.Соловйов, словосполучення «права людини», «права людей» вживалися і до Канта. Внесок Канта – у межовій конкретності права людини. По-перше, це «свобода від» – у такому негативному вираженні «права людини» «можуть гарантуватися в будь-який час, безвідносно до рівня суспільного багатства і благодійного ресурсу держави» [127, с. 167]. По-друге, у Канта право людини фігурує і у позитивній формулі «свободи для» - свободи образу думки і прагнення до щастя [127, с. 184]. Спершу Соловйов розглядає першу позицію – свободу образу думки. Йдеться про свободу совісті, свободу віросповідання. «Свобода образу думки, як її розуміє Кант, зберігає ту енергію першопочаткового правового домагання, ...яка в реальній соціокультурній історії Західної Європи належала саме боротьбі за свободу віросповідання. Трансцендентально-практична філософія трактує свободу образу думки як першоелемент громадянської самосвідомості, від якої виходить запит на свободу слова і друку, на життя, на пересування, на необмежене розпорядження своїм майном і т.д. Ми відчуваємо тут неартикульовану наступність з морально-релігійним правозахисним пафосом Реформації» [127, с. 185]. Ідея прав людини, наскрізь «земна» (громадянська, політична, господарська) народжувалася із сотеріології, із пошуку шляхів релігійного спасіння.

Щодо другої позиції – прагнення до щастя, – то тут можна процитувати самого Канта. У тексті «Про прислів'я...» німецький філософ визначає: «Ніхто не може примусити мене бути щасливим так, як він хоче..., кожен вправі шукати свого щастя на тому шляху, який йому самому видається хорошим, якщо тільки він цим не наносить збитку свободі інших прагнути до подібної мети – свободи, сумісної за певним можливим всезагальним законом із свободою всіх (тобто з їх правом шукати щастя)» [57, с. 79]. Таким чином, підсумовує Соловйов, Кант у своїй концепції прав людини визначив два вектори – свободи совісті як «реформаційного першовитоку всіх гуманітарних прав» і прагнення до щастя як «формулу природних прав людини і громадянина в американській Декларації незалежності» [127, с. 189].

Кант уважно слідкував за політичними подіями в сучасному йому світі і, як стверджувала мислителька Ханна Арендт, йому не вистачило ні сил, ні часу виразно представити власну політичну філософію [4, с. 21], в якій би знайшли осмислення політичні події, свідком яких він став, які були підготовлені історичними подіями, що він їх вивчав і появу яких обґрунтовував. Серед таких є й ідея прав людини. Вона вибудовується на засадах гуманізму. «Сутністю гуманізму в усі часи залишається людина, її потреби та інтереси, що розглядається крізь призму самоцінності людського життя» [35, с. 389].

Варто прослідкувати втілення гуманізму як ідеї доби Відродження у реальній соціокультурній практиці того часу. Йдеться про ідею прав людини, цей унікальний феномен західної цивілізації. Вперше закріплена в Декларації незалежності, Конституції і Біллі про права Сполучених Штатів Америки, ця ідея формувалася у реальному культурно-історичному процесі західної цивілізації і знайшла надалі відображення у теоріях природного права. Теорії природного права тому ідею гуманізму й використовували, що вона знаходила конкретне вираження в історичних обставинах доби. «Права людини мали релігійно-моральні витоки: вони були передбачені у деяких теологічних дискусіях XV ст., викарбувалися у горнілі Реформації і подальшої боротьби за віротерпимість» [127, с. 169].

Як вказує Е.Ю.Соловйов, свобода совісті – це найперше з прав. «Ранньореформаційне право віри, поєднане з правом на життя як пожиттєву мирську

аскезу християнина, логічно вело до уявлення про елементарну систему природно-правових норм, обов'язкових для держави і таких, що потребують у довічному конституційному закріпленні. Звісно, був потрібен час і особливі обставини, щоб переліки відповідних прав могли з'явитися на світ в якості зобов'язувальних документів. Це сталося в період англійської революції і громадянської війни 1642-1649 рр., коли... вперше записують в армійських маніфестах і низових конституційних проектах формулювання трьох базових суб'єктивних прав: право на віру, право на життя, право на власність» [127, с. 179].

Надалі ці базові права людини отримують розвиток в Америці. У протестантському середовищі колоністів існувала традиція укладання ковенантів, документів, в яких зазвичай фіксували зобов'язання і принципи взаємодії на нових землях. Там серед іншого знайшли своє місце принципи політико-правового облаштування поселень колоністів. Саме в цьому середовищі протягом XVIII ст. було прийнято 145 конституційних актів, увінчаних Декларацією про незалежність і пізніше Біллем про права. Один із авторів цих документів, один із батьків-засновників Сполучених Штатів Америки Томас Джефферсон, активно писав на тему базових прав людини [127, с. 180].

Говорячи про встановлення ідеї прав людини у суспільно-політичному житті доби, не можна не згадати французьку Декларацію прав людини і громадянина 1789 р., яка «урочисто проголосила, що «люди народжуються і залишаються вільними і рівними у правах» (Ст.1); що «мету кожного державного союзу складає забезпечення природних і невід'ємних прав людини: свободи, власності, безпеки і спротиву гнобленню» (Ст.2); що «власність є право недоторканне і священне» (Ст.17); що закон «має бути рівним для всіх» (Ст.6); що «суспільство, в якому не забезпечене користування правами і не проведено розділення влади, не має конституції» [142, с. 12]. Також серед принципів, що мали значний вплив на становлення правосвідомості, стали положення Декларації у Ст. 7: «Ніхто не може піддаватися звинуваченню, затриманню чи ув'язненню інакше, ніж у випадках, передбачених законом, і за дотримання форм, передбачених законом» та у Ст. 9:

«Кожен вважається невинуватим, допоки не встановлено зворотнє» [142, с. 12-13]. Це презумпція невинуватості, до розгляду якої ми звернемося нижче.

Німецький вчений Вінфрід Брюггер, висвітлюючи історію становлення концепції прав людини, розрізняє в ній три головні етапи. «Права людини першого покоління були проголошені у час великих демократичних революцій у США та Франції. Вони зосереджені на індивідуальних громадянських і політичних правах, гарантуванні як приватної свободи, так і демократичної участі» [18, с. 138]. Мета встановлення такого роду прав полягає у попередженні порушення свобод і власності з боку держави та у визначенні права активного статусу, як-от участь у політичному житті країни, свобода слова і зібрань, об'єднань, демократичне виборче право. «Людині має гарантуватися фізична безпека (виживання) ще до прийняття нею рішення про те, як їй вести своє життя. Оскільки фізичне виживання насправді є фундаментальним людським інтересом, остільки лише ті люди, які опиняються в екстраординарних ситуаціях, виявляють готовність ризикувати чи жертвувати своїм життям. Деякі політичні філософи, серед яких найвідомішим є Томас Гоббс, дійшли висновку, що фізичне виживання є найважливішим фізичним інтересом, який у разі його колізії з іншими набуває більшого значення, ніж будь-що інше, у тому числі вимоги індивідуальних свобод, наприклад, таких як свобода переконань та совісті... Звідси й випливає важливість «habeas corpus» (тобто закону про недоторканість особи) та справедливого судочинства» [18, с. 142].

Осмишуючи природу таких прав дослідники з різних теоретичних і соціокультурних традицій приходять до схожих висновків. «Сам факт визнання прав і свобод не мав би суттєвого значення, коли б не існували процедури, завдяки яким кожна людина може захищатися від порушень її прав. Влада завжди схильна порушувати права, бо так їй легше здається досягнення ідеалів. Ця схильність влади не пов'язана з якимось конкретним ладом і саме тому дуже важливим є створення процедур, які б запобігали таким діям, зупиняти спроби держави знехтувати своїми обов'язками, «обійти» правила» [34, с. 42]. Можна сперечатися, про які суспільні ідеали дбає влада, але права людини визнають непорушними у першу чергу від домагань держави. В цьому схожі позиції і у В. Брюггера, і у О.В. Грищук.

Права другого покоління – це соціальні права, покликані подолати зубожіння населення у ХІХ ст. за часів активного переходу господарського життя Європи на капіталістичний лад.

Щодо третього покоління, то Брюггер визначає в ньому два напрями. Перший напрям пов'язаний з універсалізацією прав людини після Другої світової війни – це Загальна декларація прав людини 1948 р., там прописані право на розвиток, на захист довкілля, на участь у розподілі «спільної спадщини людства». Забезпечення прав і свобод людини зумовлює створення умов щодо їх безперешкодної й ефективної реалізації й одночасно створення атмосфери нетерпимості до порушення й порушників, а до останніх застосовуються певні санкції. Після Другої світової війни «світове співтовариство почало формулювати певні міжнародні стандарти і вимоги до держав, що пов'язані із забезпеченням мінімальних гарантій гідного існування і розвитку людини в будь-якому суспільстві. Права людини постали одночасно як міжнародно-правовий і одночасно державно-правовий інститут» [34, с. 241].

Другий напрям задається сьогодні, коли «на рубежі тисячоліть, розглядаючи політичні та правові документи з прав людини, ми стикається із безладною багатоманітністю чисельних декларацій і конвенцій регіонального та універсального характеру. Ці документи стосуються: загального регламентування; права на самовизначення і розвиток; заборон геноциду, військових злочинів і злочинів проти людства; ліквідації дискримінації; заборони рабства, підневільної праці та торгівлі людьми; проблем біженців, притулку, осіб без громадянства, з подвійним чи множинним громадянством, іноземців; поводження із засудженими злочинцями та іншими затриманими; питань соціального забезпечення; робочої сили та праці, включаючи свободу створення асоціацій і рухів; шлюбу та сім'ї, у тому числі прав дитини; свободи друку та вільного обігу інформації; конфіденційності даних про приватне життя; права на відмову від військової служби; гуманітарного права [18, с. 138].

Якщо осягати ці три покоління прав сьогодні, то Брюггер вважає найважливішим документом першого покоління Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН у 1966 р. Права другого

покоління сьогодні виходять на питання соціальної відповідальності, як-от забезпечення основних потреб людини, особливо у випадках бідності і хвороби. Найважливішим документом прав другого покоління є Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН у 1966 р. «Права людини «третього покоління» стосуються ідеї автономії та соціальної відповідальності, поєднуючи їх суть з традиціями конкретних груп чи співтовариств, чий колективні права на самовизначення та ідентичність також повинні враховуватися у контексті забезпечення прав людини... Оскільки ця формула образу людини здатна інтегрувати та відповідати характерним особливостям усіх поколінь прав людини, вона постає як всеохоплююча» [18, с. 143]. До цих прав третього покоління сьогодні відносять принципи і норми ряду міжнародних та регіональних ціннісно-регулятивних документів – декларацій, конвенцій, наприклад, міжнародних – Декларації про ліквідацію дискримінації по відношенню до жінок 1967р., Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою 1985 р., Конвенції про права дитини 1989 р., Основних принципів поводження з ув'язненими 1990 р.; регіональних – Європейської конвенції про захист прав і основних свобод 1950 р., Конвенції про права людини і біомедицину 1997 р. і ряді інших. О.В.Грищук наголошує, що «саме в ХХ ст. держави узгодили і закріпили на правовому рівні багато нових принципів і норм, які визнають права людини та людську гідність як невід'ємну характеристику людини, котра необхідна для її вільного розвитку в суспільстві та державі, як міру можливої поведінки, що забезпечена правилами та іншими соціальними явищами, а також як засіб подолання загрози існуванню людства» [34, с. 239].

Ці ідеї зафіксовані у системі міжнародних стандартів прав і основних свобод людини й імплементуються в національну юридичну практику країн-учасниць міжнародних об'єднань. Наша країна не є виключенням. Україна зазвичай дотримується принципу пріоритетності норм міжнародного права щодо національного законодавства [42, с. 469-471]. К.Г.Волинка зазначає, що «права і свободи людини є найвищою гуманістичною цінністю, без них втрачається сама суть людської особистості, смисл її існування» [22, с. 30]. Але і тут є своя специфіка. «В

Україні проблема забезпечення прав і свобод людини набуває особливого значення у зв'язку з проведенням цілого комплексу соціально-економічних, політичних, ідеологічних і культурних перетворень. Вирішення цієї проблеми обтяжене певними труднощами у реалізації прав і свобод, що закріплені у Конституції, а також у недостатньому рівні їх захищеності від порушень» [34, с. 389].

У ціннісному просторі адвокатської етики ці загальноправові аксіологічні регулятиви конкретизуються рядом параметрів, що і знаходить відображення у відповідних документах.

Щодо першого виміру гуманізму, тут йдеться про визнання адвокатом гідності свого клієнта і сприйняття його як цінності самої по собі. Клієнт – не засіб для отримання прибутку. Цінним є його благо, його права, честь, гідність, зрештою – доля і життя. Гідність клієнта, визнання і повага гідності всіх учасників судового процесу є невід'ємною складовою при здійсненні адвокатом професійної діяльності. У «Правилах...» немає прямого відсилки до принципу гуманізму, але як метапринцип він організує, задає загальну тональність ціннісно-нормативної регуляції професійної діяльності адвоката по відношенню до клієнта.

Видається, крізь призму принципу гуманізму також може бути розглянута презумпція невинуватості. Презумпція невинуватості означає визнання особи невинуватою до часу, поки протилежне не буде доведено у передбаченому законодавством порядку [158]. І хоча традиція посилення на презумпцію невинуватості сягає античного Риму, філософського осмислення вона набула у Новий час, коли італійський мислитель, правник Чезаре Беккарія різко критикував застарілі прийоми судочинства. У своєму трактаті він називав себе «захисником інтересів людства» [11, с. 197]. В контексті Просвітництва, представником якого він був, така гуманістична налаштованість означала виключення класового, станового підходу й утвердження гуманістичного, загальнолюдського підходу до захисту людини.

Твір Беккарія «Про злочини і покарання» сприяв становленню принципу законності у судочинстві, зменшенню застосування катувань і був спрямований проти смертної кари. Він пропонував використовувати презумпцію невинуватості звинуваченого, допоки судом не буде встановлена його провина: «Ніхто не може бути

названий злочинцем, допоки не винесено звинувачувальний вирок» [11, с. 261]. При цьому Беккарія зауважував на необхідності наявності сукупності доказів, які б дозволяли достовірно встановити провину особи. У своєму трактаті він докладно пояснює, які докази є «досконалими» і «виключають можливість невинуватості». «Навіть одного досконалого доказу досить для звинувачення, тоді як недосконалих потрібно мати стільки, щоб разом вони могли скласти досконалий доказ. Іншими словами: якщо кожен з них окремо припускає можливість невинуватості, то сукупність їх виключає цю можливість» [11, с. 251].

Так само важливим для гуманістичної спрямованості захисту особи можна вважати і положення Беккарія про гласність (публічність) судового розгляду і відміну таємних звинувачень. Він писав: «Суди мають бути публічними, публічно мають надаватися і докази злочину» [11, с. 253]. Окремо Беккарія наголошував на умовах захисту підсудного, як от необхідність достатнього часу для захисту: «Але певні терміни як для захисту, так і для доведення злочину мають бути вказані законом» [11, с. 341]. Цей екскурс у просвітницький текст Беккарія важливий, оскільки унаочнює застосування принципу гуманізму. Сучасні документи просякнуті цим «духом» і не завжди містять «букву», яка карбувалася в ідейних пошуках.

Чи є серед регулятивів діяльності адвоката такі ключові цінності, як милосердя і співчуття, які також є складовими принципу гуманізму? Тут можна висловити протилежні точки зору, до кожної з яких органічно підводиться відповідна аргументація. Так, адвокат повинен бути милосердним і мати співчуття, інакше він просто не зможе бути людяним (гуманним). Але якщо він представляє інтереси сторони, яка завдала шкоди особам, які у зв'язку з цим викликають співчуття, то в чому має проявитися милосердя адвоката звинувачуваного? Якщо таке станеться, то це той самий конфлікт інтересів, який зробить неможливим подальший захист обвинувачуваного. З іншого боку, як раз милосердя необхідне адвокату, якщо він продовжує надавати правову підтримку своєму підзахисному, визнаному винним і засудженому до відбуття покарання. Такого роду дилеми не можуть применшити роль і значення принципу гуманізму в адвокатській діяльності, але показують багатовимірність сфери, в якій він є найважливішим.

Для сучасних документів, що в українських реаліях регулюють поведінку адвоката, характерний другий вимір принципу гуманізму – гідність самого адвоката у його професійному амплуа. М.Ю.Барщевський вказує на принциповість суспільного сприйняття діяльності адвоката: «Коли ми говоримо про престиж адвокатської професії, ми зовсім не маємо на увазі, яким високим має бути власне внутрішнє враження адвоката про його значимість і роль у суспільстві... Престиж професії визначається не внутрішньою самооцінкою, а, навпаки, оцінкою оточуючих» [8, с. 20].

На підтримання престижу професії й спрямований наголос щодо гідності у професійній діяльності. У «Правилах...» вказується на повагу до адвокатської професії: «Всією своєю діяльністю адвокат повинен стверджувати повагу до адвокатської професії, яку він уособлює, її сутності та громадського призначення, сприяти збереженню та підвищенню поваги до неї в суспільстві» [105]. Окремо наголошується на неприпустимості підриву престижу адвокатської діяльності, посягання на честь, гідність та ділову репутацію інших адвокатів.

В такому ж ключі виписані і вимоги щодо рекламування адвокатом своєї діяльності. Неприпустимими в рекламі є оціночні судження щодо діяльності адвоката, критика колег тощо. Вимоги об'єктивності, достовірності, зрозумілості є основою рекламних матеріалів адвокатської діяльності [105, ст. 13].

Окремо у «Правилах...» прописані відносини адвоката з судом та іншими учасниками судового провадження. Там само вказано, що адвокат має поводитися гідно і коректно, не виявляти неповаги до суду і суддів, «не припускатись сперечань із судом та висловлювань, що принижують честь і гідність суду або інших учасників процесу» [105, ст. 43].

У цьому контексті примітно, що на забезпечення престижу адвокатської діяльності працює й Стаття 33 «Правил», в якій вказано, що адвокат може в односторонньому порядку розірвати договір про надання правової допомоги клієнту, який «вчиняє дії, що ганьблять честь, гідність і ділову репутацію адвоката» [105, ст. 33].

Отже, гуманізм – це свого роду метапринцип, навколо якого гуртуються ціннісно-нормативні аспекти адвокатської діяльності. Сформований у філософській думці Відродження, в Новий час принцип гуманізму не лише отримав потужний розвиток у філософії І.Канта, але й сприяв утвердженню гуманістичного судочинства, як у теоретичних розвідках Ч.Беккарія, так і у практиці суспільно-політичного життя епохи. Принцип гуманізму лежить в основі концепції прав людини, яка на сьогодні охоплює питання громадянського, політичного, соціально-економічного права. В адвокатській діяльності принцип гуманізму лежить в основі визнання гідності клієнта і гідності адвоката в його професійному амплуа.

2.3. Цінність справедливості та адвокатська діяльність

Кожна епоха ставить питання про справедливість своєї політичної, соціально-економічної, правової сфер, тому філософське осмислення перетину цих тем повсякчас актуалізує тематику справедливості. Справедливість є однією з базових цінностей людської життєдіяльності, що знаходить своє відображення й у філософії права. Вона належить до цінностей, що «становлять онтологічну основу права і є похідними від людської гідності. В юридичній і філософській літературі неодноразово підкреслювався саме ціннісний характер справедливості» [36, с. 5-6], - вказують спеціалісти у галузі філософії права О.В.Грищук і З.А.Добош. Право має бути справедливим, навколо цього обертається філософська думка західної цивілізації. Завданням цього підрозділу є визначення актуальних для даного дослідження змістів справедливості, а також їх актуалізації у філософії права взагалі та в етичному забезпеченні адвокатської діяльності, зокрема.

На відмінності філософського і юридичного осмислення справедливості вказує Д. І. Кірюхін, характеризуючи юридичний вимір: «У сфері права справедливість тематизується як проблема справедливого порядку, процедури, і як порушення режиму справедливості» [63, с. 199]. Зважаючи на специфіку даного дослідження, нас цікавить в першу чергу філософський вимір цінності справедливості та модуси його актуалізації в адвокатській діяльності.

Справедливість у найзагальнішому значенні є мірою співвідношення благ і тягарів у міжлюдських відносинах [125, с. 324]. Питання справедливості виникає у тих відносинах, ситуаціях і обставинах, які за природою своєю вимагають міри, під якою розуміється розподіл, відплата, обмін. Про справедливість йдеться тоді, коли мається на увазі «певна міра циркуляції благ і зол всередині соціуму, підтримання якої є життєво необхідним, а руйнування якої рівнозначне руйнуванню соціуму. Ця міра і являє собою справедливість у найширшому значенні» [61, с. 15].

Віддавна ідея справедливості привертала увагу мислителів, зокрема і у західному інтелектуальному просторі. Одним із перших, хто задав загальну тональність осмислення справедливості, був Арістотель. Він запропонував формально-логічний апарат, яким послуговуються до сьогодні автори, що працюють з поняттям справедливості. Тому варто детальніше зупинитися на ідеях, викладених цим видатним давньогрецьким мислителем.

У «Нікомаховій етиці» Арістотель вказував, що відносини, в які вступають люди у процесі суспільного життя, потребують справедливості. «Правосудність це є повна чеснота [взята], однак, не безвідносно, але у відношенні до іншої [особи]. Тому правосудність часто видається найвищою із чеснот, і їй дивуєшся більше, ніж «світлу вечірньої і вранішньої зірки». І навіть прислів'я говорить: Всю чесноту в собі правосудність поєднує» [6, с. 147]. Б.М.Кашніков зазначає, що поняття спеціальної справедливості (на відміну від загальної), яку Н.В.Брагінська переклала як «правосудність», а Є.Радлов як «справедливість», висхідно мало потужний правовий зміст [60, с. 116]. Щодо предмету справедливості, то до нього у Арістотеля включено «те, які саме відносини чи інститути розглядаються як такі, що підлягають регулюванню з позиції належного у тій чи іншій теорії чи моральному погляді» [60, с. 107]. Арістотель в межах спеціальної справедливості вирізняє «розподільчу» і «зрівнювальну» справедливість.

«Розподільча справедливість» (розподільче право) упорядкована за принципом «геометричної пропорції»: «Розподільче право повинне враховувати відому вартість, правда «вартістю» не всі називають одне й те ж» [6, с. 151]. Розподіл тоді можна вважати справедливим, за Арістотелем, коли співвідношення між вартостями двох

осіб співвідносяться рівно до отриманих ними почестей, майна, тягарів. Критеріями вартості Арістотель називає свободу, багатство, шляхетне походження і чесноту. А.В.Прокоф'єв вказує, що у Арістотеля предметом розподілу по справедливості є майно спільного походження чи таке, що потрапило у спільне володіння, а механізмом забезпечення справедливого розподілу є інститути примусу у тому числі і суди [109, с. 137].

«Зрівнювальна справедливість» задається арифметичною пропорцією. «У загальному масиві обмінів, в які вступають люди, Арістотель виокремлює «довільні» (купівля, продаж, застава, позика, завдаток, платіж) і «недовільні», у тому числі здійснювані потайки (крадіжка, блуд, обпоювання приворотним зіллям, звідництво, переманювання рабів, вбивство спідтиха, лжесвідчення) і «підневільно» (осоромлення, полонення, умертвіння, пограбування, понівечення, лайка, приниження)» [109, с. 137]. Досягнення справедливості – це завдання для судді, який має відновити рівність.

До зрівнювальної справедливості також відноситься вдячність. Ось як про це писав сам Арістотель: «Насправді, або прагнуть [чинити] зло у відповідь на зло, а [поводитися] інакше вважається рабством, або – добром [за добро], а інакше не буває передачі, між тим як разом тримаються завдяки передачі, не дарма храми богинь Подяки ставлять на видному місці і щоб відплата здійснювалась; адже це і притаманне подяці – відповісти тому, хто догодив, послугою за послугу і у свою чергу почати догоджати йому» [6, с. 155]. Тому зрівнювальну справедливість і називають відплатною, в ній чітко простежується зміст правила таліону, тобто «око за око, зуб за зуб»: «Якщо хто вирвав комусь око, то справедливе не в тому, щоб у відповідь і йому тільки око вирвати, але в тому, щоб він потерпів ще більше, із дотриманням пропорційності: адже почав він перший і вчинив несправедливо; він несправедливий подвійно, і справедливо, щоб пропорційно несправедливості і він потерпів у відповідь більше того, що скоїв» [5, с. 326].

У Арістотеля проводиться ідея щодо суспільного осуду за скоєну несправедливість. У цьому ж ключі зазначає й сучасний німецький філософ Отфрід Гьоффе, окреслюючи Арістотелеві види спеціальної справедливості: «Якщо

справедливість розподілу припускає нерівність, то при зрівнювальній справедливості панує рівність. Так, йдеться не про те, чи пограбувала одна гідна людина одну негідну, а лише про те, що вона здійснила пограбування і наскільки великою є завдана шкода. І суддя компенсує шкоду покаранням, оскільки він... у свою чергу позбавляє «вигоди», отриманої в результаті скоєння злочину» [150, с. 31].

Арістотелеве розрізнення геометричної і арифметичної пропорції в питаннях справедливості роз'яснює Кашніков: «Геометрична рівність означає застосування рівного критерію до нерівних людей. В результаті ми можемо винагороджувати гідно, хоча й нерівною мірою. Арифметична рівність, навпаки, означає застосування рівного критерію до людей, ігноруючи їхню дійсну нерівність, як це має місце в суді» [60, с. 105]. Геометрична пропорційність – це розподіл за заслугою, люди є рівними, вони нерівні в заслугах, і справедливість у тому, щоб віддячувати їм за їх заслугою. Натомість за арифметичної пропорційності люди так само рівні, але «вони рівні арифметично, їх заслуга не має значення. Зрівнювальна справедливість має місце повсякчас і у всіх видах стосунків справедливості, будь то розподіл, обмін чи відплата, якщо вони вибудовуються на буквальной, простій, арифметичній рівності» [60, с. 106].

Арістотеля в силу різних обставин не цікавлять проблеми справедливості щодо рабів і жінок, те, що в Новий час активно стало входити у коло питань соціальної справедливості. «Арістотеля мало цікавить кінцевий результат розподілу благ в суспільстві. Зовсім не хвилюють його проблеми справедливості, що виходять за межі відносин політичних, наприклад, відносини громадянина і раба, громадянина і членів його сім'ї. Арістотель байдужий до проблеми гарантування рівності шансів і тим більше результатів у суспільному змаганні щодо отримання обмеженої кількості благ» [60, с. 108].

Але з середини XIX ст. тема справедливості повертається у філософський простір обговорень в аспекті з акцентом на соціальну справедливість. Соціальна справедливість пов'язується з поняттям розподілу. «Той зміст, що вкладається в концепції соціальної справедливості в Новий час, формується лише тоді, коли пошуки вирішення «соціальних питань» – зайнятості, медичного обслуговування, майнової

нерівності, визнання соціальних і політичних прав за гендерними та етнокультурними групами, – почали здійснюватися не на основі любові (християнської або гуманістичної) до людини, чи вимог стабілізації політичної системи, але, як точно зазначає з цього приводу О.Гюффе, «від імені справедливості» [63, с. 209-210]. Відтак, відплатна справедливість – найстаріша форма, що зустрічається у філософських текстах. Щодо розподільної справедливості, хоча ідея стара, парадигма ствердилася в новочасовій філософії Т.Гоббса, Дж.Локка, І.Канта, Є.Бентама. Шотландський філософ Девід Г'юм концептуалізував поняття розподільної справедливості у філософії Нового часу. Справедливість є інструментом конвенційного улаштування суспільства задля вирішення конфліктів між людьми, які виникають на ґрунті боротьби за володіння обмеженою кількістю ресурсів. «Справедливість витікає із угод між людьми, і що угоди ці мають на меті усунути відомі незручності, що походять від збігу деяких властивостей людського духу із відомим положенням зовнішніх об'єктів» [157, с. 534]. Як вказує Кашніков, у Г'юма справедливість стосується розподілу матеріальних благ. «Справедливість... перетворюється на інструмент певного порівняння результатів розподілу бажаних і небажаних предметів і відчуттів» [61, с. 30].

У трактаті англійського філософа Джона Стюарта Мілля «Утилітаризм» розподільча справедливість була вперше пов'язана із соціальною. Він надав розподільній справедливості соціального звучання і показав її як раціональну і моральну основу соціальних відносин.

Хоча тема соціальної справедливості стала ключовою у ХХ ст., але саме Мілля окреслив її засади. Мілля дає визначення справедливості і підкреслює її соціальний характер: «Якщо ми зобов'язані віддавати кожному належне, добром за добро і злом за зло, то із цього необхідно витікає, що ми зобов'язані вчиняти однаково (якщо тільки цьому не перешкоджає якийсь вище зобов'язання) з усіма тими, хто надає по відношенню до нас однакову заслугу і відповідно суспільство повинне однаково вчиняти з усіма, чії заслуги перед суспільством однакові. Ось найвищий відсторонений принцип соціальної і розподільної справедливості, до здійснення

якого мають щосили прагнути всі встановлення і дії хороших громадян» [82, с. 187-188].

Також Мілль вказує на причинно-наслідковий зв'язок справедливості і щастя. Говорячи про справедливість, він наголошує, що всі ці конструкції пусті, якщо вони в основу не покладають щастя людини: «Принцип цей був би не більше, ніж тільки пустий набір слів без будь-якого раціонального змісту, якби щастя кожної людини не визнавалося однаково цінним, як і щастя будь-якої іншої людини, передбачаючи, що люди мають рівну ступінь щастя» [82, с. 188].

За Міллем, справедливим є те суспільство, яке спроможне надати своїм членам найбільше щастя. Принципи справедливості як принципи належного виводились із принципів блага (загального щастя). Ведучи мову про розподілення суспільних благ через оподаткування, він представив концепцію розподільної справедливості, задавши їй соціальну тональність. «Розподільна і соціальна справедливість навіть стали вживатися до нинішнього часу як синоніми» [61, с. 58].

Найбільш розвиненою проблематика соціальної справедливості стала у середині минулого століття у США, й до сьогодні вона залишається однією з найбільш обговорюваних. Актуалізація цієї проблематики пов'язана з наповненням суспільних інститутів правовим смислом. При тому, «розуміння права набуває сенс не негативного права невтручання і навіть не соціального права підтримки, а права на справедливість як право гідного суспільного членства» [61, с. 15].

Традиційне питання про природу справедливості і умови можливості справедливого суспільства американський філософ Джон Ролз зміг висвітлити таким чином, що дав поштовх до широкої дискусії в американському суспільстві і суспільно-політичному просторі. Ця філософська дискусія привернула увагу далеко за межами США, і її ключові питання набули універсального характеру. Ролз прагнув розрізнити «деонтологічну» концепцію моралі, в якій повага прав людини є пріоритетною моральною ідеєю, та «телеологічну» концепцією моралі, де правами і справедливістю можна пожертвувати в ім'я реалізації вищого блага [95, с. 265]. Він наголошував засадниче значення першої для формування справедливого

облаштування суспільного життя, в якому висхідно права людини є моральним пріоритетом.

Тема справедливості розглядається Ролзом в аспекті соціальної справедливості і актуалізується у філософському дискурсі в контексті проблематики суспільного договору. Справедливість – це результат суспільного договору. Однак це суто сучасна трактовка справедливості. Кірюхін пропонує звернути увагу на традиційність договірних теорій для новоевропейського інтелектуального простору і новий акцент на соціальну справедливість у такого роду сучасних теоріях. «На відміну від сучасних контрактуалістських теорій, питання про справедливість не є одним із центральних для теорій суспільного договору Нового часу, у фокусі уваги яких – проблеми обґрунтування політичної влади, соціальної консолідації і реалізації індивідуального бажання. Однак новоевропейські і сучасні теорії суспільного договору об'єднує спільна соціальна онтологія, в рамках якої суспільство... розуміється як результат угоди... між вільними раціонально діючими індивідами» [62, с. 224]. Отже, Ролз розробляє свою концепцію розподільної справедливості, засновуючись на теоріях суспільного договору Т.Гоббса і Дж.Локка, які побіжно зачіпали проблему справедливості в межах громадянського стану з урахуванням «деонтологічних» ідей І.Канта.

Варто виокремити із Ролзового тексту ключові ідеї щодо розуміння ним справедливості. Ролз акцентує справедливість основних суспільних інститутів, як-от ринок, система захисту прав і свобод, моногамна сім'я, приватна власність тощо. «Справедливість – це перша чеснота суспільних інститутів. Закони й інститути, якими б вони не були ефективними і успішно облаштованими, мають бути реформовані чи ліквідовані, якщо вони несправедливі» [114, с. 19]. Йдеться про те, що несправедливість інституту не може бути виправдана його ефективністю і успішністю. Не може виграти суспільство, в якому порушуються права людини.

Визначаючи умови можливості справедливості, Ролз пропонує застосувати метод гіпотетичного договору у первісній позиції, як вказує Ролз, за «завісою незнання». За завісою незнання індивіди опиняються у гіпотетичній ситуації амнезії щодо своїх власних особливостей. «Ніхто не знає свого місця у суспільстві, свого

класового положення чи соціального статусу. Ніхто не знає своєї удачі у розподілі природних обдарувань і здібностей, своїх розумових здібностей і сили... [а також] конкретних обставин свого власного суспільства» [114, с. 127]. Метою перебування за завісою є створення умов для вибору принципів співжиття, принципів справедливості. Тобто, жодні умови, обставини власного життя не мають завадити обрати принципи, з якими можуть погодитися всі у подібних умовах за завісою незнання. При цьому, індивіди мають знати певні відомості про суспільство, його соціально-політичну й економічну ситуацію, бути спроможними до раціонального співробітництва. «Мотивація учасників гіпотетичного договору пов'язана з їх визначенням Ролзом, по-перше, як моральних, а по-друге, як раціональних суб'єктів, нехай і наділених обмеженими знаннями. Будучи моральними суб'єктами, індивіди Ролза є рівними і вільними і володіють кожен своєю концепцією блага і концепцією належного» [61, с. 77]. За завісою незнання ніхто не має для себе особливих переваг, а тому буде прагнути визначати засади спільного життя чесно, а значить справедливо.

Ролз вважає, що в таких умовах індивіди будуть використовувати правило максиміна, що запозичене з теорії ігор: «Згідно правила максиміна, альтернативи ранжуються за найгіршим результатом: ми маємо прийняти альтернативу, найгірший результат якої перевищує найгірші результати інших альтернатив» [114, с. 140]. Йдеться про те, що за завісою незнання особа буде прагнути такого стану в суспільстві, при якому мінімальна доля благ буде їй гарантована.

Далі Ролз показує, в яких умовах можливе формування принципів справедливості. Визначення цих рамок важливе з огляду на проблематику філософії права. У Ролза йдеться про «формальні рамки концепту права», «він вимагає, щоб правила справедливості були спільними, універсальними, суспільними і здатними спрямовувати соціальні претензії точно і всеосяжно» [61, с. 79]. Тут представлена влада закону, що засновується на рівній участі всіх у суспільних справах і безпристрасності у встановленні правил суспільного життя.

Ці правила (принципи справедливості) такі: «Перший принцип: кожна людина повинна мати рівні права щодо найширшої схеми рівних основних свобод, сумісних з подібними схемами свобод інших. Другий принцип: соціальні й економічні

нерівності мають бути влаштовані так, щоб: (а) від них можна було розумно очікувати переваг для всіх, і (б) доступ до посад був би відкритим для всіх» [114, с. 66]. При цьому, Ролз вказує на систему пріоритетів: перший принцип (принцип рівної свободи) є первинним щодо другого – свобода не може бути пожертвована заради добробуту. До основних свобод Ролз відносить політичну свободу (право голосувати і право обіймати посади), свободу слова і зібрань, свободу совісті і думки, свободу особистості, право мати особисту власність і свободу від довільного арешту і затримання [114, с. 66-67]. Другий принцип стосується розподілу соціальних благ. І якщо для політичної свободи він пропонує рівний розподіл, то для соціальних благ – вказує на обмеженість ресурсів, а тому справедливим буде такий розподіл, який позитивно вплине на найзнедоленіших: «Соціальні і економічні нерівності мають бути влаштовані так, щоб вони були до найбільшої очікуваної вигоди найменш успішних» [114, с. 84]. Якщо ж покращення у нужденних не відбулося, то нерівність не є справедливою. При тому, у другому принципі пріоритетним є принцип чесної рівності можливостей (б), а принцип розрізнення (а) є відповідно вторинним.

Далі Ролз розмірковує про можливості втілення принципів справедливості у суспільних інститутах. Як вказує Кашніков, «цей процес поступової кристалізації справедливих інститутів протікає в чотири етапи. В результаті з'являються справедлива політична конституція, справедливе економічне облаштування, а також механізми по подоланню несправедливості у цьому недосконалому світі. Мірою поступового просування від етапу до етапу завеса незнання поступово припіднімається, і учасники гіпотетичної конвенції набувають все ширші знання щодо суспільства і самих себе до тих пір, поки по закінченню четвертого етапу ця завеса не спадає зовсім» [61, с. 84].

Серед цих чотирьох етапів необхідно підкреслити засадниче значення політичних встановлень. Вони важливі у контексті досліджуваної теми. Ролз докладно пояснює, що після встановлення принципів справедливості необхідно розробити справедливу політичну конституцію, яка закріпить основні права і свободи без надання переваг якійсь групі, соціального, політичного чи релігійного характеру.

«Справедлива політична конституція – це та, яка обмежує владу уряду, але залишає йому достатньо повноважень підтримувати закон» [61, с. 85].

Окрему увагу Ролз приділяє питанням підтримання інституційної справедливості. Йдеться про справедливість дотримання встановлених законів. Він пише: «Несправедливість закону, загалом, є достатньою підставою не дотримуватися його не більше, ніж юридична обґрунтованість законодавства (як вона визначена існуючою конституцією) є достатньою підставою йому слідувати. Коли базисна структура суспільства розумно справедлива, а оцінюється це по тому, що припускає існуючий порядок речей, ми повинні визнати несправедливі закони у якості зобов'язувальних» [114, с. 309-310]. Тобто, розуміючи, що ідеалу в реальному житті досягнути неможливо, людина має коритися несправедливому закону за умови справедливості встановлення всього політичного ладу. Йдеться про базову установку – у демократичному суспільстві, де інституції встановлені справедливо, слід коритися закону, навіть якщо він вважається несправедливим.

Ідеї Ролза від початку зазнавали критики. Можливо, найзапекліші супротивники Ролза були у таборі лібералів і лібертаріанців, яких лякало державне регулювання у висхідно демократичному суспільстві, ліберальний характер якого підкреслюється пріоритетністю першого принципу справедливості. З боку лібертаріанства критика засновується на позиціях лауреата Нобелівської премії, австрійського економіста Фрідріха Августа фон Гаєка. У праці «Дорога до рабства» він вказував, що людські права можуть бути гарантовані лише в умовах спонтанної ринкової економіки. Уряд, здійснюючи розподіл благ і тягарів, обов'язково у своїй діяльності скотиться до тоталітаризму. «У суспільстві з керованою економікою, де влада здійснює нагляд за цілями громадян, вона, очевидно, буде підтримувати одні наміри і перешкоджати здійсненню інших» [149, с. 108]. В економічній сфері всі процеси мають відбуватися органічно і будь-які обмеження, що проходять під гаслом соціальної справедливості, суперечать самим основам життя у вільному світі. «Свобода ця стане чистою фікцією, декларативною обіцянкою не проводити дискримінаційної політики там, де вона передбачається по суті справи і де можна лише сподіватися, що відбір буде проводитися на основі критеріїв, які влада

вважатиме об'єктивними» [149, с. 109]. Так, процедура розподілу справедливості у суспільстві передбачає існування посадовців, які будуть трактувати справедливість суб'єктивно, нав'язуючи свою думку як єдино вірну. Найвідомішим критиком Ролза з боку лібератріанства був американський філософ Роберт Нозік, який у своїй праці «Анархія, держава і утопія» критикував, зокрема інструменти Ролза щодо дії соціальної держави у забезпеченні справедливості. Виступаючи за «мінімальну державу», він спирався на ліберальні ідеї Дж.Локка і убачав в ідеях Ролза Гаскову «дорогу до рабства» [94].

Зрештою, ідеї Ролза піддавалися критиці з різних позицій [61, с. 135-211]. Але всі вони докладали свою частку в розробку «теорії справедливості» - напрямку суспільно-політичного дискурсу другої половини ХХ – початку ХХІ ст., в якому кристалізувалася ідея справедливості, адже, як підмітив Нозік: «Віднині політичні філософи зобов'язані або працювати в рамках теорії Ролза, або пояснювати, чому вони цього не роблять» [94, с. 232].

На межі ХХ та ХХІ ст. відбуваються потужні світоглядні зміни щодо розуміння суті справедливості. З поняття політичної економії справедливість перетворюється на поняття культури. Йдеться про перехід від справедливості розподілу до справедливості визнання. «Не соціальні проблеми розподілу суспільством обмеженої кількості благ між підрозділами і заздрісними індивідами, але проблеми визнання гідності і самого права на існування груп, у тому числі і маргінальних, чи то національні чи сексуальні меншини, жінки чи кольорові люди, пенсіонери чи інваліди... перехід від інтересу до розподілу матеріальних благ до інтересу у віддяці благами духовними і перш за все визнання права на гідність» [60, с. 89]. Можна навіть уточнити, що перехід до справедливості визнання, що сьогодні перетворюється на центральну тему дискурсу справедливості, не усуває соціальний дистрибутивний її вимір. Параметр визнання доповнює, а не замінює дискурс справедливості.

Отже, в сучасному суспільно-політичному просторі завдяки Ролзу актуалізується ідея соціальної справедливості. Ця ідея «знайшла своє відображення у двох основних підходах, які стверджують: 1) рівність можливостей в рамках відкритого суспільства, де люди зможуть максимально проявити свої здібності, 2)

рівномірний розподіл благ з урахуванням різних потреб кожної людини... Як інтегральне поняття соціальна справедливість відображає реальне становище особи в суспільстві, рівень людської і громадянської гідності, забезпечений правовими гарантіями та заслужено наданими матеріальними і духовними благами» [30, с. 150].

У галузі філософії права говорять про конвергенцію цінності справедливості і права як способу вирішення конфліктів [36, с. 232]. З огляду на це заслуговує на увагу кут зору щодо цінності справедливості у праві, як його представляє С.І.Максимов. На його думку, саме справедливість є основою ідеї права, виражає його суть, є системоутворюючим елементом правової реальності. «Конституційована моментом визнання справедливість виступає і мірою відносної вартості цінностей, мірою їх рівноваги і субординації. Справедливість виступає особливим механізмом, що підтримує міру рівноваги правових цінностей і одночасно визначає момент домінування при конфліктному зіткненні цих цінностей» [76, с. 277].

У контексті даного дослідження важливою є «політична» складова – перший принцип справедливості, що стосується рівності можливостей. Варто мати на увазі розрізнення справедливості в персональному та інституційному вимірах, що їх підкреслює Максимов: справедливість як чеснота і справедливість щодо інститутів, яка до теперішнього моменту була предметом уваги у цьому підрозділі. Однак не слід забувати і про особистісний вимір справедливості. Як вказує Максимов, «спільним і безумовним моментом всіх сучасних теорій справедливості є ідея прав людини, тобто презумпція однакового ставлення до людей і відмова від привілеїв, пов'язаних з національними і релігійними ознаками» [76, с. 282]. Щодо співвідношення індивідуального і соціального вимірів справедливості, Максимов наголошує: «Якщо будь-яка концепція справедливості на інституційному рівні виражає міру співвідношення свободи і рівності, то смисловим фундаментом такого рішення виступає образ людини в її найбільш фундаментальних якостях. Акт визнання як найбільш фундаментальний правовий сенс має основи в образі людини як істоти одночасно спроможної до самодосконалості, тобто гідної, так і істоти автономної, тобто розумної і здатної до самообмеження» [76, с. 285-286].

Засновуючись на тезі Дж.Ролза («Кожна особистість володіє заснованою на справедливості недоторканістю, яка не може бути порушена навіть успішним суспільством» [114, с. 19]), Максимов зазначає, що вимога справедливості стає свого роду категоричним імперативом морального суб'єкта. І якщо це обов'язково для будь-якого громадянина, то тим більше це чинне для юриста: «Бути справедливим – це мінімальна вимога для людини як моральної істоти. Однак для людини, якій доводиться розбирати чужі конфлікти, розподіляти чужі блага, призначати покарання і т.д., справедливість стає вище всіх інших чеснот. В силу того, що справедливість є мірою моральної гідності примусової влади, вона є обов'язковою умовою морального визнання влади з боку підданих, поваги і довіри до неї» [76, с. 293].

У цьому контексті важливий кут переломлення ідеї справедливості як провідної цінності права через призму цінностей адвокатської діяльності. Висхідною є установка на справедливу дію. При тому, у контексті розглядуваної проблематики уявляється, що адвокат має чинити справедливо по відношенню до суспільства, а відтак і щодо нормативно-правової бази, що визначає його суспільнозначиму діяльність.

Цінність справедливості в адвокатській діяльності, як нам уявляється, в першу чергу проявляється у принципах законності і незалежності, зазначених у Ст. 4.1. Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [108, ст. 4.1.]. Далі цей принцип конкретизується у «Правилах...». Так, Стаття 6 «Правил адвокатської етики» окреслює простір незалежності і свободи адвоката у здійсненні адвокатської діяльності. Адвокат є незалежним від тиску чи втручання в його професійну діяльність з боку державних органів, політичних партій, колег. З метою дотримання принципу незалежності та свободи «адвокат зобов'язаний протистояти будь-яким спробам посягання на його незалежність, бути мужнім і принциповим у виконанні своїх професійних обов'язків, відстоюванні професійних прав, гарантій адвокатської діяльності та їх ефективному використанні в інтересах клієнтів» [105, ст. 6.2.]. Адвокат за природою своєї діяльності діє автономно, покладається лише на себе. Тиск з боку влади, громадськості є протизаконним. Але це положення має і зворотний бік. Діючи на засадах свободи і незалежності, адвокат не може йти на

компроміси, які б вплинули на його незалежність, з метою догодити клієнту, суду, владі. І це є справедливою симетричною відповіддю на незалежність від зовнішніх сил. Цей пункт «Правил адвокатської етики» перекидає місток до принципу законності, який, на нашу думку, є вкрай важливим у контексті ідеї справедливості.

Адвокат у своїй професійній діяльності повинен діяти, дотримуючись чинного законодавства України, сприяти утвердженню та практичній реалізації принципів верховенства права та законності. Адвокат не може давати клієнту поради, свідомо спрямовані на полегшення скоєння правопорушень, або іншим чином умисно сприяти їх скоєнню його клієнтом або іншими особами» [105, ст. 7]. Захист інтересів клієнта, представництво його інтересів в жодному разі не мають провокувати адвоката порушувати закон чи рекомендувати клієнту шляхи до порушення. Цього вимагає справедливість.

Про це веде мову М.Ю.Барщевський. Він наводить приклади, коли клієнти пропонують адвокатам передати хабар судді чи виставити протилежну сторону у процесі дурнуватими і аморальними людьми, висміяти їх, принизити тощо, і наголошує: «Будь-кому зрозуміло, що такі дії адвоката будуть протизаконними і вже лише тому неприпустимими. Але вони будуть не лише протизаконними, але і неетичними по відношенню до правосуддя. Адвокат не вправі використовувати судову трибуну для зневажання честі і гідності будь-якої особи. Адвокат повинен з повагою ставитися до суду, не припускаючи в його присутності сварки, взаємні емоційні випадки» [8, с. 29]. Очевидно, що принцип законності означає неприпустимість моральних компромісів, нестатутних угод з клієнтами, так само як владою, політиками чи колегами. Працюючи з клієнтом, адвокат має бути свідомим щодо своєї приналежності до «корпорації» адвокатів і неприпустимості загравання з незаконними інтересами клієнта.

Автори підручника «Юридична етика» Г.В.Гребеньков і Д.П.Фіолевський взагалі жорстко наголошують на неприпустимості неформальних стосунків адвоката з клієнтом: «Взаємини адвоката з клієнтом повинні будуватися на офіційній основі і ні в якому разі не переростати в дружбу та інші «близькі відносини», у всякому разі на період ведення справи» [33, с. 151]. Автори пропонують послуговуватися

прислів'ям: «Клієнт – твій потенційний ворог», – оскільки «нестатутні стосунки» з клієнтом невідворотно спричиняють морально негативні наслідки, яких не повинно бути у суто професійно розбудованих стосунках.

Для ілюстрації такої вимоги вони наводять ситуацію ще радянських часів, але дуже промовисту. Випадок трапився з адвокатом, близькі друзі якого звернулися до нього по допомогу у справі з юнаком Н., який видурив гроші у своїх сокурсників і сусідів і відмовився їх повертати. «З огляду на значну суму «позичених» Н. грошей і велику кількість потерпілих, проти нього була порушена кримінальна справа про шахрайство. За час розслідування справи мати Н. повернула гроші всім потерпілим і слізно просила адвоката домагатися такого покарання, щоб син міг закінчити інститут» [33, с. 152]. Суд пристав на позицію адвоката не позбавляти Н. свободи, а призначити тому перебування під наглядом за місцем проживання. Менше ніж за рік Н. разом з іншим засудженим самовільно залишили місце проживання і поїхали в інше місто, де вбили пенсіонера, щоб заволодіти його приватним автотранспортом. Судова колегія засудила злочинців до смертної кари. «Після вироку мати Н., з'явившись до адвоката, який захищав сина у попередній справі, заявила: «Це ви винні в тому, що мого сина розстріляють. Якби ви його тоді не захищали, він би зараз сидів і не зміг би вчинити вбивство»» [33, с. 152]. Гребеньков і Фіолевський справедливо зауважують, що адвокат, приставши на прохання жінки щодо клопотання перед судом, діяв в рамках закону. А піди він на позастатутну угоду з матір'ю і приймає у неї винагороду за це, наслідки для адвоката могли бути дуже серйозними. Клієнт завжди переслідує свої цілі, і тому залишатися адвокату в межах законності – це вимога справедливості.

Отже, у підрозділі було простежено формування цінності справедливості в інтелектуальному просторі західної культури, висвітлено зміст розподільної і зрівнювальної справедливості і виявлено приростання соціально значимими змістами розподільної справедливості у філософії Нового часу до сучасності, яка перебуває під нормативним змістом, заданим «Теорією справедливості» Дж. Ролза. Справедливість суспільних інститутів взаємопов'язана із справедливістю як чеснотою через утвердження ідеї прав людини, про що йшлося у попередньому підрозділі. Інститут

адвокатури, облаштований на справедливих засадах, зумовлює вимоги щодо справедливої діяльності професіоналів – адвокатів. Ці вимоги вміщені у «Правилах...», й положення щодо справедливості містяться у принципах незалежності і законності.

Висновки до розділу 2. Розглянуто ціннісні виміри адвокатської етики з урахуванням напрацювань вітчизняних нормативних документів у галузі адвокатської діяльності.

Спочатку досліджено систему ціннісних координат, в якій протикає професійна діяльність адвоката в українському суспільстві. Зокрема, проаналізовано Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та «Правила адвокатської етики». Як практика ширша за всяку визначену на паперах діяльність, так само ширшими є й обсяги її ціннісного забезпечення. З'ясовано, що поза цими нормативними документами утворюється «сіра зона» між правом і мораллю, яку визначено як коло питань, до яких «не дотягуються» інституціолізовані регламентації права, а моральних приписів виявляється замало. В цій «сірій зоні» адвокат має приймати рішення, не покладаючись на приписи, й нести відповідальність за свій вибір. Юридична деонтологія у даному дослідженні розглядається як галузь юриспруденції, яка покликана надавати інструментарій для вирішення проблем «сірої зони», опікуючись ціннісно-нормативними питаннями юридичних професій, й забезпечує подальшу трансформацію особистих мотивів діяльності професіонала у суспільно значимі.

Визначено, що зміст і обсяги юридичної деонтології не усталені у вітчизняній традиції. З точки зору соціальної філософії очевидно, що юристи прагнуть привносити у зміст деонтології питання професійної етики й етикету, моральні і морально нейтральні чинники, наприклад, зовнішній вигляд і вигляд робочого місця. Це можна бачити в роботах В.М.Горшеньова, І.В.Бенедика. З іншого боку, Є.Бентам як засновник деонтології як галузі знання акцентував власне особистісний вимір сприйняття вимог законодавства і правил моралі з урахуванням свого власного і суспільного інтересу. Цю позицію провадять у своїх розробках юридичної деонтології В.Г.Сокурєнко та С.С.Сливка: юридична деонтологія має справу не з

готовими, сформованими нормами, а спонукає фахівця встановлювати свої професійні обов'язки самостійно, не залишаючи їх на відкуп «професійної етики», під якою розуміються приписи етичних кодексів юридичних професій. Цей підхід до юридичної деонтології видається нам більш адекватним потребам у регламентації професійної діяльності, а також і повною мірою ціннісно наповненим. Тому в дисертації він і прийнятий як основний.

З'ясовано, що у «сірій зоні» між нормами закону і положеннями кодексу адвокат діє, по-перше, самостійно, приймає рішення, виходячи із своїх психологічних особливостей, засновуючись на власній системі цінностей. Адвокат повинен балансувати між вимогами щодо дотримання інтересів клієнта і поваги до професії, до якої сам належить. Агональний характер стосунків між адвокатами в суді не повинен затьмарювати їм горизонт дії як професіоналів, що належать до однієї «корпорації». Публічний характер діяльності адвоката має узгоджуватися зі змістом поняття «публічна приватність», актуалізованого в інформаційну добу. Адвокат як самодіяльний суб'єкт, професіонал, спроможний передбачати наслідки своїх дій і враховувати їх у своїй діяльності, несе повну моральну відповідальність за свій вибір, не ховаючись за закон і кодекс.

При окресленні деонтологічної складової адвокатської етики в контексті соціальної філософії виявлено, що метапринципом, який задає сенс і створює ціннісно-імперативне напруження у галузі, є принцип гуманізму. Принцип гуманізму, сформований у філософській думці Відродження, має в основі ідею людини як центру, осереддя будь-якої діяльності щодо неї на її благо. Робота з філософськими текстами доби Відродження дозволила концептуалізувати положення, що людина є джерелом своїх вчинків й отримує закони не від Бога чи природи, а формулює їх сама, своєю волею і розумом. Там само актуалізується поняття гідності, що характеризує цінність людини як особистості.

У Новий час принцип гуманізму у вимірах людської гідності отримав потужний розвиток у філософських ідеях І.Канта, який вписав ці поняття у правовий контекст. За Кантом, до людини слід ставитися не як до засобу, а як до мети. З'ясовано, що Кант вводить поняття «правового порядку», що охоплює права людини, законодавчі

гарантії станової рівності, права активного громадянства. Відтак, громадяни є рівними у визнанні їх невідчужуваних прав, а невідчужувані права є захистом від зазіхань на особу з боку держави та інших людей, які мають такі самі права.

Простежується, що принцип гуманізму лежить в основі нового судочинства, заданого у теоретичних студіях Ч.Беккарія. Беккарія піддав критиці застарілі прийоми судочинства й сприяв утвердженню гуманістичного, загальнолюдського підходу до захисту людини, становленню презумпції невинуватості, принципу законності у судочинстві, зменшенню застосування катувань і був палким супротивником смертної кари.

Далі у розділі простежено, як принцип гуманізму реалізовувався у практиці суспільно-політичного життя епохи. Формулювання принципу гуманізму суголосні армійським маніфестам і низовим конституційним проектам у період англійської революції і громадянської війни 1642-1649 рр. Принцип гуманізму закладено у Декларацію незалежності і Білль про права США, що увічнили традицію укладання ковенантів, в яких фіксували зобов'язання і принципи політико-правового облаштування колоністів на нових землях. На принципі гуманізму засновується французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р., в якій викладено природні і невід'ємні права людини на життя, на власність і на свободу. Також принцип гуманізму лежить в основі концепції прав людини, яка на сьогодні охоплює питання громадянського, політичного, соціально-економічного права.

З'ясовано, що в адвокатській діяльності принцип гуманізму лежить в основі визнання гідності клієнта, сприйняття його внутрішньої цінності. Клієнт – не засіб для отримання прибутку; цінним є його благо, його права, честь, гідність і зрештою – доля і життя. Простежується думка, що гідність клієнта, визнання і повага гідності всіх учасників судового процесу є невід'ємною складовою при здійсненні адвокатом професійної діяльності.

Далі вказано, що милосердя і співчуття як складові принципу гуманізму зумовлюють протилежні позиції щодо застосування у діяльності адвоката. З одного боку, адвокат повинен бути милосердним, мати співчуття, інакше він просто не зможе бути гуманним. Але представляючи інтереси сторони, яка завдала шкоди іншим

людям, які у зв'язку з цим викликають співчуття, милосердя адвоката звинуваченого проблематизується щодо своєї спрямованості. З іншого боку, саме милосердя необхідне в умовах продовження надання правової допомоги (підтримки) підзахисному, засудженому до відбуття покарання. Такого роду моральні дилеми вказують на багатомірність феномену гуманізму у прикладному аспекті щодо визнання гідності клієнта. У дослідженні також зазначено, що в адвокатській діяльності принцип гуманізму також актуалізується у визнанні гідності адвоката в його професійному амплуа.

Визначено зумовленість адвокатської діяльності цінністю справедливості. Справедливість як одна з базових цінностей людської життєдіяльності з'являється у тих відносинах, ситуаціях і обставинах, які за своєю природою вимагають міри (розподілу, відплати, обміну). У дослідженні виявляється наповнення змістом поняття справедливості. В античності, зокрема у філософії Арістотеля справедливість постає у вимірах розподільної і зрівнювальної справедливості й висхідно має потужний правовий зміст. У філософії Нового часу розподільна справедливість актуалізується у творах Т. Гоббса, Дж. Локка, Д. Г'юма, І. Канта, Є. Бентама, а у праці Дж. Ст. Мілля «Утилітаризм» приростає соціально значимими змістами, перетворюючись на інструмент розподілу соціальних благ, й стає раціональною і моральною основою соціальних відносин.

Докладно визначено змісти справедливості соціальних інститутів, задані у «Теорії справедливості» Дж. Ролза. Справедливість – це результат суспільного договору, коли за завісою незнання раціональні індивіди на основі деонтологічної концепції моралі визнають принципи улаштування суспільного життя. З'ясовано, що справедливість суспільних інститутів взаємопов'язана із справедливістю як чеснотою через утвердження ідеї прав людини як пріоритетної моральної ідеї. Про це йдеться у першому принципі справедливості Дж. Ролза, в якому наголошено рівність прав і свободи кожного, сумісних з правами і свободами інших людей. Принцип справедливості задає рівень людської і громадянської гідності, забезпечений правовими гарантіями. Окремо Ролз приділяє увагу справедливості дотримання встановлених законів. На сучасному етапі дискурс справедливості доповнюється

вимірами визнання гідності особи й груп меншин. Вимога справедливості стає своєрідним категоричним імперативом в юридичних професіях, де фахівцям доводиться вирішувати чужі конфлікти тощо.

Вказано, що інститут адвокатури, сформований у суспільстві на засадах справедливості, задає конкретні вимоги щодо справедливої діяльності своїх професіоналів. Ці вимоги представлено принципами незалежності і законності, вміщеними у «Правилах...». За цими положеннями, адвокат має бути незалежним від тиску і втручання у його діяльність з боку влади, політиків і колег. Але і зворотно – він не може йти на компроміси, які б вплинули на його незалежність, з метою догодити клієнту, суду, політикам, колегам тощо. Адвокат завжди має діяти на законних засадах, сприяти утвердженню принципів верховенства права та законності. У дослідженні доведено, що ця вимога засновується на принципі справедливості. Принцип законності означає неприпустимість моральних компромісів, нестатутних угод з клієнтами, владою, політикою, колегами.

Результати досліджень, наявних у цьому розділі, викладено у наступних працях:

- Ткаченко К. О. Етичний вимір професійної діяльності адвоката. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2017. Вип. 125. Філософські науки. С. 323-325. (Збірник входить до міжнародних баз Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc. (США); SIS (Scientific Indexing Services) (США); InfoBase Index (Індія); РИНЦ (Росія)). - Режим доступу: <http://www.gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=150>

- Ткаченко К. О. Професійна етика юриста: умовність чи реальність? *«Професійна та корпоративна етика на сучасному етапі розвитку соціогуманітарного знання»*. Матеріали науково-практичної конференції (2017 ; Київ): матеріали доповідей та виступів. Київ: ВПЧ «Київський університет», 2017. С. 79 – 82.

- Ткаченко К. О. Етичне підґрунтя актуальних аспектів адвокатської діяльності. *«Дні науки філософського факультету - 2017»*, Міжнародна наукова конференція

(2017 ; Київ): матеріали доповідей та виступів. Київ: ВПЧ «Київський університет», 2017. Ч. 4. С. 56 – 58.

- Ткаченко К. О. Ethics implementation in the lawyer's professional life: formality or necessity? *«Дні науки філософського факультету - 2018»*, Міжнародна наукова конференція (2018 ; Київ): матеріали доповідей та виступів. Київ: ВПЧ «Київський університет», 2018. Ч. 2. С. 104 – 106.

РОЗДІЛ 3

ЦІННІСНІ РЕГУЛЯТИВИ АДВОКАТСЬКОЇ ЕТИКИ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ

3.1. Ідейне підґрунтя визначення соціокультурних особливостей адвокатської етики

Як було показано у попередніх розділах, адвокатська діяльність є невід’ємним показником свободи у суспільстві – вона формується і повною мірою заявляє про себе в Новий час, коли з’являється і розвивається громадянське суспільство. Адвокатська етика як ціннісно-нормативна регламентація адвокатської діяльності формується на основі принципу гуманізму, який у праві проявляється через ідею прав людини. Ідея прав людини в контексті адвокатської етики обернена як на клієнта, так і на самого адвоката, що зазвичай відображено у відповідних нормативних документах. І якщо у попередніх розділах ми концентрували увагу на теоретичних аспектах проблеми, то у даному розділі ми висвітлимо специфіку адвокатської етики в соціокультурному контексті Великобританії, Федеративної Республіки Німеччина та України. В сучасній соціально-філософській думці поняття «соціокультурне» має свої особливості розуміння. «В цілому «соціокультурне» - це особлива тотальна й органічна взаємодія, а часто і нерозчленована єдність соціального і культурного, яка виражається у всеохопленості соціального культурним, просякнутості і вбудованості культурного в соціальне, яка категоріально розкривається в соціокультурній реальності мірою гармонійності, взаємовідповідності культурного і соціального, суперечностях між ними і є єдністю соціально-уречевленого та ідеального..., а визначення у показниках взаємодії між ними – джерелом змін, а значить важливішою ознакою культурного потенціалу суспільства, якісним його (суспільства) визначенням» [15, с. 10-11]. Розуміючи соціокультурну сферу в єдності її окремих підсистем (ціннісно-нормативної, дозвіллевої, художньої, політичної, професійної, громадської) у даному розділі ми простежимо ціннісні регулятиви адвокатської етики в соціокультурному контексті, тобто потенціал етики бути дієвим інструментом регуляції адвокатської діяльності. Завдання цього підрозділу мають свою логіку

розгортання. Найперше слід окреслити загальну ціннісно-нормативну налаштованість європейського соціокультурного простору на правову нормативність на сучасному етапі соціокультурного процесу, потім показати місце цінностей адвокатської етики в ньому й можливості регулятивного потенціалу. Надалі доречним буде пояснити вибір держав для аналізу адвокатської етики в них і параметри визначення вартих уваги ціннісних регулятивів адвокатської діяльності в межах національного корпусу нормативних регламентацій.

Більше двох століть пройшло з часу написання І.Кантом трактату «До вічного миру», в якому видатний мислитель серед питань міжнародних відносин і міжнародного права окреслив всесвітньо громадянський стан, добровільний союз держав, де громадянське суспільство у світовому масштабі гарантує кожному його члену рівні права. При тому, Кант вважає «союз народів», «федералізм вільних держав» власне об'єднанням такого типу, яке зберігає національний суверенітет кожної з них, а не означає запровадження світової держави [39, с. 237].

Цей текст Канта від початку став дуже обговорюваним і сприймався як дороговказ у міжнародних відносинах, задаючи горизонт руху ідейних пошуків. Тому закономірно, що певною мірою кантівські положення були покладені в основу утворення спочатку Ліги Націй, потім Організації Об'єднаних Націй, а також в ціннісні підвалини Європейського Союзу. Спочатку подивимося, як кантівські ідеї знайшли відображення на рівні співтовариства народів світу.

Ю.Габермас у своїх політичних роботах чимало писав про ціннісно-нормативні засади об'єднання ООН у світлі концепції Канта. Він відзначає ключову роль Канта у формулюванні ідей всесвітнього громадянства й наднаціональних утворень. «Кант вводить третій вимір у теорію права: поряд з державним правом і міжнародним правом – і це потягло за собою важливі наслідки – [він вводить – К.Т.] право всесвітнього громадянства» [146, с. 277]. Мислитель вказує на переваги цього стану і на наслідки, що на сьогодні є очевидними. По-перше, від кантівського «вічного миру» Габермас тягне ідею «росту культури», що веде до «поступового наближення людей до більшої згоди у принципах» [54, с. 287]. Для Габермаса політична культура громадськості пов'язана з ідеєю права і є «грунтом, на якому вкорінюються інститути

свободи, і водночас є середовищем, де відбувається ріст політичної цивілізованості населення» [146, с. 294]. По-друге, заслуговує на увагу ідея щодо співвідношення права і моралі у глобальному світі, яку Габермас тягне від права всесвітнього громадянства. Мислитель виступає проти того, щоб підмінювати положення позитивного (живого) права суто моральними аргументами, посилаючись на кантівські ідеї вічного миру: «Ідея всесвітньо-громадянського улаштування, що гарантує «об'єднання всіх народів під егідою публічних законів» набуває значення «істинного», імперативного, а не просто часового стану миру. Ця понятійна прив'язка телосу миру до правового принципу пояснює і «всесвітньо-громадянську» мету філософії історії» [148, с. 110-111]. Н.В.Мотрошилова коментує: «Габермас відстоює тут тонку і спеціальну думку: при обґрунтуванні концепції «вічного»... миру Кант все-таки віддає пальму першості правому принципу, хоча й не заперечує, що наряду з ним можуть діяти і міркування моралі» [86, с. 317]. І хоча такий хід думок Габермаса Мотрошилова пояснює конкретними політичними обставинами та необхідністю дати їм свою оцінку [86, с. 316], загальна тональність розмислів Габермаса очевидна – він визначає правові засади громадянського суспільства союзу народів.

Водночас філософ вказує на невдачі кантівського проекту у всесвітньому масштабі. Недієвість кантівської ідеї союзу народів Габермас показує на прикладі Статуту ООН. Покликана виконувати функцію світового регулятора, ООН не має зобов'язувальної сили щодо окремих урядів, не може спонукати ці уряди до правомірного образу дій, адже той самий Статут забороняє втручання у внутрішні справи незалежної держави [146, с. 297-298]. Габермас докладно розводить ідею громадянськості на глобальному і регіональному (ЄС) рівнях і більш оптимістично налаштований на функціонування регіонального спільного простору. Габермас докладно розмірковує про можливість створення загальноєвропейської конституції як унормування спільного правового простору взаємодії громадян країн ЄС. «Спільність народів повинна мати можливість, погрожуючи санкціями, принаймні спонукати своїх членів до правомірного образу дій. Тільки таким шляхом нестабільна, заснована на взаємних погрозах система суверенних держав, що самостверджуються, перетворюється на федерацію зі спільними інститутами, що

приймають на себе державні функції: регулювати сполучення членів федерації одне з одним і контролювати дотримання відповідних правил» [146, с. 297].

З огляду на завдання даного дисертаційного дослідження варто наголосити зміст і значення поняття світової громадськості, яке вводить Габермас, особливо зважаючи на його інтерес до теми громадськості з часу роботи над текстом власної дисертації «Структурні перетворення у сфері відкритості» [23].

Так, у світі глобальних зрушень на авансцену історії глобальна громадськість вийшла вже підчас воєн у В'єтнамі і у Перській затоці; вона організовувала під егідою ООН конференції екології у Ріо-де-Жанейро, з проблем бідності у Копенгагені, з проблем клімату тощо. «Ми можемо сприймати ці зустрічі, як сприймаємо такі ж чисельні спроби за рахунок однієї тільки тематизації у всесвітній громадськості проблем, значимих для виживання людства, за рахунок саме апеляції до світової громадської думки хоча б здійснити певний політичний тиск на уряди... Однак центральна роль, яку організації нового типу, а саме недержавні організації... грають не лише на таких конференціях, але і взагалі у справі створення і мобілізації національних форм громадськості, є ознакою зростаючого публіцистичного впливу акторів, що ніби заступають шлях державам, виходячи з розташованого по всьому світу громадянського суспільства» [146, с. 293-294].

До такого роду організацій, об'єднань на рівні світової громадськості, можна по праву віднести об'єднання адвокатів, які в рамках ООН проводять нормативні ініціативи на глобальному рівні. Так, у документі ООН, прийнятому на восьмому Конгресі ООН з попередження злочинності і поведження з правопорушниками (Куба, 1990 р.), були проведені важливі ініціативи щодо регуляції діяльності адвоката. Засновуючись на ряді міжнародних документів (аналізованих нами у попередньому розділі у зв'язку з конкретизацією принципу гуманізму, таких як Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.) і ряд інших), світова адвокатська спільнота визначає параметри належного захисту прав людини і базисних свобод, на які мають право всі особи, незалежно від того, чи є ці права економічними, соціальними і культурними або ж громадянськими і

політичними, передбачає наявність ефективного доступу до юридичних послуг, які надаються незалежною юридичною професією. У документі прописані принципи доступу до юристів (адвокатів) і юридичних послуг, спеціальні гарантії у питаннях карного правосуддя, гарантії виконання юристами своїх обов'язків, створення професійних асоціацій юристів, дисциплінарні заходи щодо юристів тощо [97]. Очевидно, що цей документ у своєму гуманістичному векторі орієнтований на клієнтів, які звертаються до юристів (адвокатів) за послугами (допомогою). «Цей акт містить найважливіші положення про роль адвокатів, гарантії їх діяльності, їх функціональні обов'язки, ...його принципові положення переконливо закріпили правову допомогу в якості найважливішої гарантії, що забезпечує права особистості» [159, с. 17].

Ще у 1950 р. на європейському рівні була прийнята Європейська конвенція про захист прав людини і основні свободи. В ній розрізнялися право на юридичне представництво і право на захист. Перше стосувалося сфери дій громадянських прав і обов'язків, а друге – гарантій презумпції невинуватості і мінімального процедурного захисту [43, с. 26]. Надалі, у 1988 р. задля підтримання високих стандартів професійної діяльності адвокатів було розроблено «Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства», прийнятий делегацією дванадцяти країн-учасниць на пленарному засіданні у Страсбурзі. Тут можна зазначити, що, за Габермасом, вимоги забезпечення і дотримання прав і свобод людини, нетерпимості до порушення цих вимог стали спільною цінністю сучасної Європи, тому й були відображені у регіональних (ЄС) нормативних документах.

Цей кодекс є обов'язковим для діяльності адвоката з країни ЄС в будь-якій країні, що бере участь у міжнародних асоціаціях адвокатів. У ньому міститься десять основоположних принципів адвокатської етики: незалежність; довіра і особиста порядність; конфіденційність; дотримання правил інших об'єднань адвокатів; неприпустимість видів діяльності, що є несумісними з професійним статусом адвоката: жорстке обмеження на особисту рекламу та прагнення до широкої популярності; превалювання інтересів клієнта; уникнення суперечності інтересів клієнтів; регулювання розміру гонорару згідно зі статутом об'єднання адвокатів;

зобов'язання інформувати клієнта про можливість надання йому юридичної допомоги у разі необхідності [52].

Цей документ у своїй гуманістичній орієнтованості обернений на юристів. В ньому підкреслюється особлива суспільно значима роль адвоката, роз'яснюється суть правил професійної етики, їх добровільний характер і зобов'язувальна сила. Адвокат у Європейському Співтоваристві «повинен діяти в інтересах права в цілому, так само як і в інтересах тих, чиї права і свободи йому довірено захищати. На адвоката покладається цілий комплекс зобов'язань, як юридичного, так і морального характеру, що часто вступають у взаємне протиріччя і умовно можуть бути поділені на наступні категорії: зобов'язання перед клієнтом; зобов'язання перед судом та іншими органами влади; зобов'язання перед колегами; зобов'язання перед суспільством» [43, с. 26-27].

За останні роки була прийнята ціла низка міжнародних документів, які прописують правила поведінки адвокатів. Серед них як найбільш вагомими можна виділити «Стандарти незалежності юридичної професії Міжнародної Асоціації юристів» (1990 р.) та «Хартію основних принципів європейської адвокатської професії» (2006 р.).

Керуючись «Загальним кодексом правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства» і «Хартією основних принципів європейської адвокатської професії», спеціалізована комісія адвокатів країн Європейського Союзу Деонтологічний комітет підготувала документи з нормативного забезпечення й регулювання етичної діяльності адвоката, в яких вона актуалізує наявні в попередніх документах принципи відповідно до сучасної адвокатської практики, спираючись на певні прецеденти та рішення Європейського суду з прав людини. Перелічимо кілька з останніх документів, які є найбільш показовими в етичному аспекті: Заява адвокатів країн Європейського Союзу про професійну таємницю як адвокатський професійний привілей (2017 р.) [167]; Про надання захисту від витоку інформації (2017 р.) [196]; Пропозиції адвокатів країн Європейського Союзу: Проект доповіді Комітету з питань громадянських свобод, правосуддя та внутрішніх справ Європейського парламенту з рекомендаціями Комісії щодо створення механізму ЄС у сфері демократії,

верховенства права та базових прав (2016 р.) [165]; Відповідь адвокатів країн Європейського Союзу на громадський онлайн-консиліум Європейської Комісії щодо підвищення прозорості корпоративного оподаткування (2015 р.) [166].

«У держав-членів Європейського Союзу існує зобов'язання щодо приведення внутрішнього законодавства у відповідність до нормативних актів, що приймаються на загальноєвропейському рівні» [43, с. 41], і вони активно імплементують законодавчі ініціативи в національне законодавство. «Аналіз конституційного законодавства і міжнародних пактів з прав людини показує, що в останню третину 20 ст. юридична допомога усвідомлюється як одна з найважливіших гарантій прав особистості. Факт визнання державою на себе зобов'язань по забезпеченню юридичної допомоги через функціонування адвокатури – інституту громадянського суспільства – покладає на державу певні зобов'язання з підтримки цього інституту» [159, с. 18]. У таких умовах регулятивні принципи європейських об'єднань адвокатів є обов'язковими для слідування на практиці в державах ЄС.

Однак не можна не згадати слова Є.Ерліха про те, що право залежить від багатьох різноманітних умов та змінюється відразу з цими умовами. У Монтеск'є Ерліх прочитав, що право є формою соціального життя, всотуючи опосередковано природні обставини (географічне положення, ландшафт, клімат) й залежить від релігії, принципів правління, звичаїв тощо [49, с. 6-7]. Тому, говорячи про єдність Європи й окреслюючи складові європейської ідентичності, навіть такий прихильник єдиного європейського простору, як Габермас, вимушений констатувати, що Великобританія і скандинавські країни не підтримують дружнє ставлення по відношенню до загальноєвропейської конституції, принаймні на рівні урядів [145, с. 101-102]. Сьогодні, після Brexit'у, очевидно, що проти надмірної інтеграції висловилися і прості громадяни, тому прийняття єдиної конституції відкладено на невизначений термін. Габермас із смутком констатує, що гомогенним політико-правовий простір ЄС так і не став. Тому не є доцільним розгляд ціннісних регулятивів адвокатської етики в ЄС без урахування культурно-історичних особливостей країн, що його складають. Історія кожної країни унікальна, тому унікальними є умови

утворення, розвитку адвокатури та поля проблем, які стоять на порядку денному, а також викладення матеріалу по обраним країнам також є кожного разу специфічним.

Дві країни, взяті для детального аналізу ціннісних регулятивів адвокатської етики, належачи до провідних європейських держав, мають мало спільного в історії становлення адвокатської етики, що пов'язано із відмінностями історичного поступу взагалі й умов формування громадянського суспільства, в якому тільки й можливо вести мову про інститут адвокатури. Так само різняться нині й політико-правові основи сьогодення в них – в обставинах виходу Великобританії з ЄС й до цього несумірний політико-правовий багаж цих держав унеможлиблює їх уніфікацію.

Цікавим є погляд Габермаса на політико-правові основи у Великобританії та ФРН та їхні культурно-історичні особливості. В умовах формування громадянського суспільства під впливом договірних теорій, «коли витоками права були договірні стосунки, що склалися між панівними станами раннього Нового часу (дворянством, церквою і містами) і королем... склалося поняття «конституція», яке вказує на обмеження політичного панування через дистрибутивний розподіл гілок влади. Ця ідея, втілена вже у найдавніших парламентах, чи станових зібраннях, пристосована до колективного представництва, ідея взаємного обмеження і збалансування «панівних сил», в модерних теоріях держави розвинулася в уявлення про дистрибутивне, розподільче, «розділення панування», «розділення влади суверена»; вона поєдналася з індивідуалістичними концепціями – вченням про права людини в англійському лібералізмі; про функціональне розділення законодавчої, виконавчої влади і права в німецькому конституціоналізмі. Так виникає два варіанти ідеї про обмежуваче свавілля влади «панування законів» – «rule of law» і «правова держава»» [148, с. 127-128].

Якщо ж конкретизувати політико-правові ідеї у руслі адвокатської діяльності, то важливі наступні спостереження. Дослідник з історії адвокатури у західних країнах С.О.Деханов, тягнучи історію цієї інституції від античності до сьогодення, вказує, що «сучасний період розвитку західноєвропейської адвокатури характеризується, з одного боку, великим розмаїттям прояву її окремих інститутів (моделі адвокатського самоуправління, організаційно-правові форми здійснення адвокатської діяльності,

ставлення до адвокатської монополії), а з іншого – універсальними рисами й ознаками» [43, с. 4].

Як вказує Деханов, конституційно-правовий статус адвокатури задається самою ідеєю правової держави й фундаментальними правами людини, «однак часто на відміну від права на захист і юридичну допомогу, інститут адвокатури не має прямо конституційного закріплення» [43, с. 11]. У спеціальній літературі розглядають форми адвокатського управління й нараховують їх п'ять різновидів [43, с. 12-13]. Оскільки ми у даному дослідженні орієнтуємося на своє коло завдань, вважаємо зайвим зупинитися на висвітленні їх всіх, а приділимо увагу тим із них, які виходять на розглядувану нами проблематику.

Адвокатські об'єднання у Великобританії і ФРН різняться відповідно до розглянутих вище правових основ. Для Великобританії характерна модель управління через юридичні товариства (судові інни), членство в яких є обов'язковим для барристерів. Водночас, для ФРН характерне членство в адвокатурі, пов'язане з приналежністю до палати (колегії) адвокатів, яка, у свою чергу, приписана до Верховного суду певної землі. Однак для обох цих країн характерна спільна риса – особа, що не належить до професійної організації адвокатів, не може отримати право здійснювати адвокатську діяльність, як це, наприклад, можливо у певних скандинавських країнах. «Якщо німецьке законодавство розкриває суть категорії «юридична допомога» через феномен довіри, то в англосаксонському праві діє принцип належної правової процедури» [43, с. 25]. Такі відмінності зумовлюють форми адвокатського самоуправління і організаційно-правові форми здійснення адвокатської діяльності.

Відповідно до зазначених відмінностей, схеми розгляду адвокатської етики у Великобританії і ФРН різняться, й завдання щодо висвітлення певних ціннісних регуляторів адвокатської діяльності відрізняються. У випадку Великобританії нас цікавить становлення етичного забезпечення адвокатської діяльності в культурно-історичній динаміці, тому що в цій країні громадянське суспільство почало формуватися одним із перших в Європі, а умови й обставини цього процесу, що тягнеться з доби Середньовіччя, були такі унікальні, що до сьогодні є неповторними.

Натомість в адвокатській етиці ФРН евристичним є з'ясування можливостей вирішення дилемних питань в межах наявної на сьогодні етичної інфраструктури й виявлення моральної чутливості щодо сучасних практичних проблем, на які вони звернені.

Ціннісні регулятиви адвокатської діяльності в Україні формувалися в складних історичних обставинах. Становлення інституту адвокатури повною мірою залежало від наявності громадянських свобод в той чи інший період часу в українському суспільстві. Адвокатура як інститут громадянського суспільства відбивала колізії громадянського життя в українських землях. Сучасні євроінтеграційні процеси в нашій країні зумовлюють потребу орієнтуватися на європейський досвід і запроваджувати ціннісно-нормативні регулятиви у діяльність адвоката. Тому в останньому підрозділі будуть представлені точки дотику між розвитком громадянського суспільства та розбудовою етичної регуляції адвокатської діяльності та окреслені рекомендації щодо запровадження європейського досвіду в українську адвокатську практику.

Отже, загальна ціннісна налаштованість на правову нормативність європейського соціокультурного простору з проекцією на глобальний світ була задана під впливом новочасових договірних теорій правом всесвітнього громадянства, що у ХХ ст. визначило спільний простір правових цінностей ООН і ЄС. Міжнародні і регіональні (ЄС) об'єднання адвокатів є організаціями світової громадськості, які займаються етичною нормотворчістю щодо професійної діяльності адвокатів. Регулятивні принципи такого типу організацій є обов'язковими до виконання у просторі їх дії. Однак і на глобальному, і на регіональному рівнях немає підстав свідчити про гомогенність правового поля, що зумовлює урахування культурно-історичного досвіду як чинника регулятивного потенціалу адвокатської етики у соціокультурному контексті. У європейських країнах, обраних для детального аналізу ціннісних регулятивів адвокатської етики, – Великобританії і ФРН – культурно-історичні особливості задали специфіку правового забезпечення – «rule of law» і «правова держава», відповідно.

3.2. Регулятивний потенціал адвокатської етики у Великобританії в культурно-історичній динаміці

Відповідно до окресленого у попередньому підрозділі ідейного підґрунтя визначення соціокультурних особливостей адвокатської діяльності у даному підрозділі завданням є реконструкція етапів становлення етичного забезпечення адвокатської діяльності у Великобританії в культурно-історичній динаміці. Ми розглянемо процес формування етичної регламентації професії адвоката в Англії від Середньовіччя до сьогодення, експлікуючи як зміст і значущість тяглості цієї традиції, так і виклики, що їх тепер ставить перед традицією сучасність та відповіді, які зумовлюють розбудову етичної інфраструктури у Великобританії на нинішньому етапі соціокультурного процесу.

Така постановка завдання щодо регуляції адвокатури в Англії убачається доцільною, оскільки саме Великобританія займає, на думку ряду дослідників, принципові позиції у правовому захисті громадян, організацій та інтересів суспільства [16] та може стати моделлю вивчення регулятивного потенціалу адвокатської етики протягом більш ніж півтисячолітнього періоду свого розвитку.

Правова система Англії, починаючи від норманського завоювання 1066 р., була сформована практично за зразком римського права, що задало досить специфічні уявлення про юридичну професію і вплинуло на її особливості у майбутньому [187]. Є.Ерліх наголошував, що англійські юристи з раннього Середньовіччя замикалися на римському праві [155, с. 295-296]. Вже у другій половині XII ст. в Англії було створено постійний придворний суд, який очолював сам король Генріх II Плантагенет. Він був, як вказував Ерліх, «юрист душею і серцем» [155, с. 297].

Найбільш ранній досвід концептуалізації етичних засад юридичної практики в Англії з'явився в той же час: у I Вестмінстерському статуті 1275 р., в частині 29 Королівськими законодавчими зборами вказувалося на недопустимість «хитрості чи таємної змови» для юристів. Цей Статут був укладений після того, як за наказом короля Едуарда I Плантагенета у 1274 р. було проведено королівське Розслідування. Такі розслідування були загальною практикою королів. За формою це були опитування місцевих жителів про стан місцевого самоврядування, якість

функціонування шерифа, а також місцевого представника короля та інших органів влади. Це давало можливість королю вести виважену місцеву політику, запобігати узурпації влади баронами, розвивати відданість громадян монарху через переконання їх у зацікавленості короля в покращенні умов їхнього життя.

У 1274 р. розслідування виявило докази існування практик корумпованих судових процесів: судові і королівські чиновники, а також юристи мали корисливі особисті інтереси в судовій системі. Це розслідування стало одним з яскравих прикладів запровадження результатів таких опитувань у подальшу внутрішню політику королівства. Текст цього розслідування акцентує увагу на посяганні певних панівних верств суспільства на права монарха та його підданих, що наступного року й було зафіксовано у Вестмінстерському статуті. Статут був покликаний регулювати діяльність юристів, і убачався одним із чинників вирішення соціальних проблем, що виникли на той час [131].

У тексті Вестмінстерського статуту вказано: «Якщо якийсь адвокат, повірений чи хтось інший здійснять обман чи змову у будь-якому Королівському суді чи дійдуть згоди хитрувати щодо Суду чи вводити Суд в оману, то вони будуть ув'язнені на рік і надалі не зможуть представляти інтереси в суді» [194]. Етичні заборони стосовно поведінки представника судової системи розповсюджувались на наступні злочини: обман суду чи однієї зі сторін, отримання секретної інформації насильницьким шляхом, хабарництво і зловживання владою, вдавання до неналежної судової практики (наприклад, незаконне фінансування судової справи третьою особою), підтримка та баратрія (навмисне нанесення шкоди власній судовій справі чи майну для ведення незаконної юридичної гри й отримання від неї особистої вигоди) через неправдиві заяви в дебатах і тяжбах у залі суду.

Варто також відзначити саму специфіку актів такого гатунку. Один із сучасних інтерпретаторів цього законодавчого феномену, дослідник Д. Мендерсон, вказує, що середньовічні статути були не нормативними актами, а виявленням культурного авторитету у соціумі, «оповиті таємницею та сповнені священного сенсу». Вони опікувалися загальним улаштуванням та спрямуванням певних соціальних інститутів та суспільних верств, а не прописуванням конкретних норм поведінки. Тут

простежується явний зв'язок із волею монарха: король був менше зацікавлений у встановленні спільних норм, ніж у створенні адміністративної структури для контролю за правовими нормами на місцях [178, с. 327-336]. Очевидно, що у подібних документах акцент робився саме на широкі повноваження суддів щодо врегулювання поведінки юристів, а самі заборони розповсюджувались виключно на їхні неправомірні дії, у тому числі – на факти професійної недбалості в окремих випадках, а в якості покарання передбачались позбавлення волі, штрафи або заборона (тимчасова чи навіть пожиттєва) на подальшу юридичну практику.

Існує два дослідницькі підходи до інтерпретації такої жорсткості встановлених правил. Перший підхід, який ми можемо побачити ще у середньовічних коментаторів, акумулював у своїй праці мислитель та юрист XVIII ст. В. Блекстор, констатує: «Юристи займалися незаконними вивертками і документами, так майстерно розробленими... для обману Королівських судів, і судді були зваблені і введені в оману такими майстерними і згубними вивертками і діями» [162, с. 378]. Другий підхід репрезентований вже сучасними дослідниками, які стверджують, що стурбованість неправомірністю дій юристів - це риса, більш характерна для XVII-XVIII ст., а до того часу встановлення правил та принципів діяльності юриста мали на меті захист честі та гідності джентльменів-юристів, а не інтересів їх клієнтів чи суспільства загалом. Якщо британський юрист обіцяв клієнту не розголошувати отриману від нього інформацію, то вимагати від нього зворотного вважалося просто недопустимим [131].

Лондонський указ 1280 р. свідчить про те, що занепокоєність стандартами діяльності лондонських юристів зберігалась. Вона стосувалася саме норм поведінки, надмірної кількості залучених до практики юристів та, відповідно, їх низької професійної компетентності і неправомірних дій, які з цього впливали. Цей документ хоча й давав можливість монополії в судах міста окремим впливовим юристам та суддям, все ж прописував конкретну схему дій у ситуації, коли юристи «неадекватно розуміли сутність своєї професії», та усі механізми заборони подальшої практики таких юристів [188, с. 57-68]. Також були прописані конкретні дисциплінарні норми, які врегульовували стосунки «юрист-клієнт», накладаючи офіційну заборону на оголошення у суді чи іншому публічному місці інформації щодо

клієнта, яка могла б нанести йому особистої шкоди чи ускладнити вирішення його судової справи. Йдеться про те, що фактично вже у XIII ст. в Англії була затверджена на законодавчому рівні етична норма адвокатської таємниці. До того ж, ця норма прописувалась досить конкретно, накладаючи заборону на діяльність юриста у справах обох сторін та на його перехід до іншої сторони без згоди попереднього клієнта, - порушення каралося досить суворо: довгостроковим або ж повним відстороненням від професійної діяльності [131]. Отже, можна вказати, що вперше у юридичному документі фіксуються вимоги щодо поведінки юриста по відношенню до свого клієнта.

Також важливою є постанова, видана Едуардом I у 1292 р., яка мала на меті значне скорочення кількості практикуючих у місті юристів. Власне значимим у контексті розглядуваної нами проблематики є не стільки сам факт цієї постанови, скільки її обґрунтування та механізми запровадження в життя суспільства. Необхідність такого врегулювання засновувалась на тому, що надмір кількості юристів означав перевагу формальності над справедливістю, що неминуче призводило до збільшення кількості некомпетентних юристів, формою виживання яких було «шахрайство та злоба» [190, с. Іхii]. Формальна постанова мала під собою етичні підстави, що мало своє продовження і в її актуалізації, оскільки зменшення кількості юристів відбувалося через професійний відбір, який включав у себе перевірку на фахову і етичну компетентність. Як відзначають сучасні дослідники, «указ 1292 р. був першим, в якому вимога була юридично задана для того, щоб юристи могли довести свою добросовісність» [187, с. 354].

Дж. Локк у «Двох трактатах про правління» з огляду на історичні прецеденти вказував: «Тоді ж, коли наявна можливість звернення до закону і до поставлених на те суддів, то ці засоби [можливість подати позов – К.Т.] позбавляють шляхом явного порушення правосуддя і безсоромного перекручення законів з метою прикриття чи виправдання насилля чи збитку з боку якихось людей чи групи людей, тоді складно уявити щось інше, окрім стану війни. Адже коли застосовується насилля і наноситься збиток, хоча б і руками тих, хто призначений для здійснення правосуддя, то це тим менше залишається насиллям і збитком, як би не прикривалось воно іменем,

видимістю чи формою закону, оскільки метою закону є захистити невинного і відновлювати справедливість засобом безпристрасного застосування закону до всіх, на кого він розповсюджується» [73, с. 273]. Очевидно, що навіть королівські накази на перших порах не могли переломити негідну поведінку юристів. У суспільстві панували певні упередження щодо діяльності представників цієї процесії.

«Антиюридичний» настрій суспільства, спровокований неетичним поведінням юристів, ємко відображають документи Парламенту щодо регламентації їх діяльності у 1402 р. та 1455 р. Відповідно, Статут короля Генріха IV Болінгброка від 1402 р. акцентував увагу на нормах поведінки адвокатів та межах дозволеного у професійній діяльності з етичної точки зору. А Спільна Петиція 1455 р. є відповіддю парламенту на скандальні справи Суффолк та Норфолк і фактично є списком заборон тих методів і випадків шахрайства, які були визнаними на законодавчому рівні як неетичні та непрофесійні. Розглянемо більш докладно зміст цих двох документів та історію, пов'язану з ними.

У Статуті Генріха IV від 1402 р. вперше в Англії зафіксована юридична присяга, яка мала скоріш етичне, аніж юридичне значення і звучала наступним чином: «Ти ані будеш лжесвідчити, ані погодишся на якесь лжесвідчення у судовій залі, до якої ти запрошений в якості повіреного. А якщо ти дізнаєшся про когось, хто буде [чинити подібне], ти даси знати голові суду чи іншому його побратиму, щоб це могло бути виправлено, ти будеш запобігати отриманню прибутку чи злого умислу, ти не будеш збільшувати гонорар у майбутньому, але будеш вдовольнятися вже обумовленим гонораром. А надалі ти будеш поводитися у канцелярії повірених і у згаданій судовій залі цього суду відповідно до своїх найкращих знань і обачно. І хай допоможе тобі Бог» [172].

У цій присязі особливо слід відзначити те, що юрист заявляв про відповідальність не лише за власні вчинки, але й за всю професійну «корпорацію», адже він присягався інформувати відповідні органи у випадку, якщо йому стане відомо про маніпуляції чи фальсифікації серед колег-юристів. У XXI ст. це положення не втратило своєї актуальності. Сьогодні адвокат, який знає про серйозні професійні порушення іншого адвоката, мусить інформувати про це відповідні дисциплінарні

органи, в іншому разі, за виявлення цих порушень у інший спосіб приховування відомостей про них буде розцінюватись як співучасть. Такий високий моральний ценз для початку XV ст. можна пояснити залученням вже на той час найбільш успішних юристів до участі у державних справах і посвяту їх у лицарство. Як пише А.Р. Мейєр, у 1422 р. в Англійському парламенті двадцять із сімдесяти чотирьох лицарів були адвокатами, а тридцять сім бюргерів були за професією юристами [199, с. 141, 166].

Вже у 1410 р., всього через кілька років після оприлюднення Статуту, вийшла Спільна Петиція, яка мала запровадити у повсякденну практику стандарти адвокатської діяльності і ввести заборону на злочинні дії юристів. Як вказують пізніші коментатори, Петиція мала більшу юридичну силу, ніж Статут, що розцінювався як документ скоріше піднесено-морального спрямування [175, 248]. Причиною підготовки Петиції стали численні «і дуже сумні» скарги [189, с. 642-643], у яких нечесні юристи та судді були звинувачені у доведенні простого народу до зuboжіння, розорення та великих судових витрат. Для запобігання таким діям були запропоновані досить жорсткі кроки: провести загальну переатестацію усіх практикуючих юристів; при виявленні професійних злочинів особам загрожувало відлучення від професійної практики на невизначений термін; судді повинні були в окремому порядку перевірити діяльність юристів свого округу та визначити їх рейтинг; відповідно до розміру території, в графстві могли лишатись шість, вісім, десять чи дванадцять юристів, які обирались на округ відповідно до укладених суддями рейтингів; юристи щорічно повинні були давати присягу (відповідно до Статуту 1402 р.), присягаючись бути «правдивими і відданими королю та справедливими і відданими громадянам»; за умов доведення порушення юристом присяги, окрім того, що він усувався від практики, він мав бути на рік ув'язненим [189, с. 642-643].

Оскільки Петиція було за формою клопотанням парламенту до монарха, то монарх погодив її у специфічний спосіб, запровадивши штрафи, яким підлягали юристи, котрі працюють несанкціоновано (без погодження із суддею округу), котрі самі визнали, що порушили присягу, і такі, провину котрих підтверджує сам монарх. Такий стан справ не влаштовував парламентарів, і у 1411р. вони знову подали

клопотання, повторюючи формулювання попередньої петиції, але вже з уточненнями про невідкладність врегулювання цієї проблеми. Наступні петиції – 1414 р., 1421 р., 1432 р. – також не давали результатів. Тоді вийшла Петиція 1455 р., яка чітко сформулювала проблему і була насичена прикладами. В ній йшлося про те, що кількість адвокатів не зменшується, вони працюють лише в одній місцевості, з якої і мають заробіток на життя, і щоб збільшити цей заробіток, вони створюють набагато більше проблем, ніж вирішують [198, с. 416-417].

У відповідь король Генріх IV зазначив, що Петиція буде прийнята до розгляду лише за умови, якщо судді визнають її актуальність та терміновість. Однак вона набула суттєвого розголосу у верхніх шарах суспільства і фактично отримала статус культурного регулятиву, зробивши назви міст, що в ній фігурували – Суффолк та Норфолк, – загальним місцем юридичної практики.

Приблизно в той самий час в Англії (середина XIV ст.) відбулося розділення професії адвоката (власне, на той час і оформленої в якості самостійної професії) на баррістерів і соліситорів, що й задало етичні колізії професійної діяльності адвокатури в Новий і Новітній часи [137, с. 279].

Баррістери – від початку були привілейованою категорією адвокатів, зазвичай ними ставали аристократи. Вони отримували престижну освіту і мали можливість представляти клієнтів у судах вищих інстанцій. Цей юридичний прошарок і дотепер вважається найбільш шанованим у суспільстві. «Право присвоювати кандидатам звання баррістера отримали чотири впливові і потужні корпорації, які відомі під назвою «судові інни»» [43, с. 23]. Як вказує С.О.Деханов, протягом століть судові інни готували суддів і адвокатів, і вже з XV ст. інни стали інстанцією, яка давала доступ до найвищих судових посад. Але вплив баррістерів на формування етичних засад адвокатської діяльності є незначним, оскільки вони за родом своєї діяльності були мало пов'язані з практикою – зі спілкуванням з клієнтами. Вони займалися захистом чи представництвом клієнтів у судах, зосереджуючи більшу частину своєї роботи на консультаціях у складних або специфічних випадках.

Соліситори – первинно це адвокати нижчої категорії, присяжні-повірені громадянського та канонічного права. Вони могли представляти клієнтів у

конкретних позовах і у судах нижчих інстанцій. А для вищих інстанцій саме соліситори повинні були винаймати баррістера для представлення інтересів клієнта [174]. Соліситор був фактично офісним працівником, до обов'язків якого входило налагоджувати контакти з клієнтами безпосередньо і з будь-яких питань, супроводжуючи це оформленням усієї документації. У Новий час інститут соліситорів оформився внаслідок сполучення декількох до того моменту розділених професій: аторнеїв при судах загального права, соліситорів при Канцлерському суді, прокторів старих церковних судів і писарів (scriveners), які до кінця XVIII ст. були судейськими писарями найвищого рангу. На основі Акту про судоустрій 1873 р. всі групи юристів, за виключенням баррістерів, злилися в один стан і отримали офіційну назву – соліситор вищого суду. Канцлерівські інни до кінця XVIII ст. фактично припинили своє існування, і їхнє місце професійних організацій посіло Юридичне товариство (Law Society)» [43, с. 24].

Такі обставини утворення об'єднань англійських юристів визначили формування етичних норм поведінки, як тих, що були оформлені нормативно, так і тих, що задавалися традиційними статутами. Етичні вимоги до соліситорів були значно жорсткіші, ніж до баррістерів. Так, штраф за підготовку неправдивого свідчення чи надання допомоги у фальсифікації був досить суворий: довічне вигнання із суду, а отже і з юридичної практики також. І хоча офіційні розслідування щодо порушень професійної етики звичайним соліситором дійсно велись, велике журі адвокатів та зняття заборони на практику були прерогативою баррістерів. Якщо практику якогось адвоката було призупинено, а він з якихось причин прямо чи опосередковано продовжував працювати над справою, на нього накладався значний штраф, в певних випадках його навіть могли ув'язнити, причому термін ув'язнення залежав від провини адвоката і прописувався серед етичних норм професійної діяльності [135].

Жорсткість вимог до соліситорів можна пояснити двома обставинами. По-перше, соліситори за родом своєї діяльності працювали і спілкувалися з клієнтами, тому їх діяльність і породжувала інциденти, що ставали підставою для формулювання конкретних етичних норм. По-друге, певною мірою ставлення до діяльності

соліситорів було визначено їх традиційною меншовартістю і всемогутністю суддів, адже зберігалось середньовічне право суддів санкціонувати практику конкретних юристів у межах їх юрисдикції, про що йшлося вище.

Оскільки спілки адвокатів до сьогодні мають поділ на баррістерів і соліситорів, можна приблизно підрахувати загальну кількість членів у кожній категорії: в середньому нараховують приблизно 87 тис. соліситорів та близько 8 тис. баррістерів. Очевидним є досить значний розрив між цими двома групами за кількісною характеристикою. Такий порядок речей зумовлює певні колізії адвокатської діяльності у Великобританії. До сьогодні баррістери перебувають в умовах серйозної залежності від соліситорів. І цю ситуацію нині британська правова система намагається подолати, вводячи відповідні постанови для злиття двох категорій адвокатів, хоча певні нерівномірності повсякчас дають про себе знаки. Починаючи з 1991 р., для соліситорів стало можливим набуття додаткової кваліфікації, що дає їм змогу виступати в якості адвокатів навіть у вищих судових інстанціях. Водночас, баррістери тепер можуть мати справу безпосередньо з клієнтами, не потребуючи посередника та оформлюючи більшу частину паперової роботи самостійно.

Етична інфраструктура забезпечення діяльності соліситорів по традиції є більш розвиненою, і цей порядок речей зберігається. Діє прийнятий Парламентом «Закон про соліситорів» 1974 р., який прописує певні норми етичної поведінки юриста. Існує окрема професійна організація – «Юридична спільнота Англії та Уельсу», – яка власне й займається виданням правил професійної поведінки, таких як «Правила роботи соліситорів» (1990 р. зі змінами та доповненнями від 1 червня 1994 р.), «Кодекс адвокатури» тощо. Ці правила однаково розповсюджуються як на адвокатів, що мають приватну практику, так і на юридичні фірми. Існує «Кодекс практики соліситорів», де прописана регламентація взаємин адвокатів між собою, але первинно в ньому відповідальність адвоката перед клієнтами та суспільством була представлена мало, як і питання щодо специфічних етичних потреб клієнта чи суспільства загалом. Чинна редакція Кодексу (1996 р.) збільшилась на 150 сторінок порівняно з попередньою, в тому числі й за рахунок того, що в ній окреслено вимоги до адвоката щодо представництва інтересів своїх клієнтів. Така поступовість у

лібералізації Кодексу не влаштовує громадськість, яка піднімає питання про адекватність та професійність обробки скарг від громадян адвокатами, а також про занадто високу вартість роботи соліситорів, яка мало стосується власне професійної юридичної діяльності і фактично не торкається безпосередньо сутності більшості справ [134].

Також у 1990 р. був введений Акт юридичних послуг судів, який полегшує юридичний супровід для фінансових установ. Завдяки цьому Акту стало можливим надання послуг з оформлення документації не соліситорами, що значно вплинуло на самих соліситорів: це «урізало» сферу їх професійної діяльності, а також задало нові правила регулювання поведінки щодо колег не-соліситерів при співпраці з ними. Окрім того, цей Акт відіграв важливу роль у створенні нормативно-регулюючої інстанції Дорадчого комітету Лорда-Канцлера з юридичної освіти і поведінки (усталена аббревіатура ACLEC – the Lord Chancellor’s Advisory Committee on Legal Education and Conduct). До його компетенції входить контролювання змін та поправок до правил поведінки та етичних норм адвокатури Великобританії. Лорд-Канцлер після проведення певного професійного розслідування та консультацій призначає членів Комітету терміном на п’ять років, серед яких: голова комітету – суддя з Верховного чи Апеляційного суду, один суддя, два практикуючі барріситери, два практикуючі соліситори, два професори-викладачі юриспруденції, а також дев’ять осіб, які не входять до жодної з цих юридичних «корпорацій» і є незалежними та незаангажованими спостерігачами [134].

В якості головного принципу свого Статуту ACLEC визначає наступне: «Питання, чи має бути надане право особі консультиувати, чи виступати на судовому процесі, чи загалом брати участь в будь-якому судовому засіданні або розгляді справи, повинно вирішуватись лише з огляду на те»:

(a) чи має ця особа належну кваліфікацію відповідно до вимог щодо освіти та підготовки кадрів, яка дозволить їй брати участь в суді чи судовому розгляді;

(b) чи є ця особа членом професійної або іншої спільноти, яка має задокументовані правила, що регулюють поведінку її членів; має ефективний

механізм забезпечення дотримання правил поведінки; намагається на практиці забезпечити їх дотримання;

(с) чи належить ця особа до структури, яка надає юридичні послуги, регламентуючи власну діяльність і поводження з клієнтами жорсткими етичними нормами, виконання яких є обов'язковою вимогою для всіх членів структури без виключення і гарантує можливість відмови адвоката від справи в разі: якщо характер справи є осудним для нього з моральної точки зору або може стати таким з погляду суспільних норм; якщо поведінка, думки або вірування потенційного клієнта є неприйнятними для нього або суспільства в цілому; на будь-якій підставі, якщо це пов'язано з джерелом фінансування, яким користується клієнт, і якщо це може створити конфлікт інтересів;

(d) чи засвоїла ця особа правила поведінки щодо суду або судового розгляду належним чином з метою етичного й ефективного здійснення правосуддя [200].

Хоча ці правила є загально визнаними нормами, Комітет має лише нормативно-консультативну сферу впливу. Для того, щоб ці правила мали дійсно регулятивний характер, у Британії діє Дисциплінарний трибунал соліситорів, який складається із соліситорів, що провадять кваліфіковану практику не менш як десять років і мають вчений ступінь [159]. Трибунал розглядає скарги, які стосуються порушення юристом професійних правил поведінки. Якщо комісія Трибуналу визнає скаргу правочинною, тоді вона присуджує порушника до одного з трьох видів покарань: або до штрафу до 5 тис. фунтів; або до відсторонення від юридичною практики на визначений термін; або до повної заборони займатись юридичною практикою та надавати консультації з юридичних питань. Якщо ж порушення адвокатом етичних норм є незначними, то йому виноситься догана, яка, хоча і не забороняє його діяльність, зумовлює «відтік клієнтів» з фірми. Таких «доган» є кілька видів: поведінкою порушника може бути невдоволена комісія, яка висловлює свою позицію, що оприлюднюється в межах вузького кола; адвокат може отримати публічну догану від комісії, проте не жорстку за формулюванням; адвокат може отримати догану від комісії, яка має публічний характер і є жорсткою за формулюванням; адвокат може отримати догану від голови комісії, яка матиме публічний характер, буде жорсткою за формулюванням і нанесе

суттєвий збиток репутації юриста, оскільки буде опублікована у періодичному виданні «The Law Society's Gazette» і є рівноцінною громадському протесту щодо діяльності адвоката. Також одним із повноважень Трибуналу є відновлення професійного статусу соліситорів, які були відсторонені з огляду на порушення ними етичних професійних норм. Для цього Трибунал скликає комісію, яка вирішує, чи може колишній соліситор довести, що він є достатньо моральною людиною і кваліфікованим свідомим фахівцем для того, щоб бути відновленим у сфері юридичної практики [134].

У контексті розглядуваної проблематики варто звернути увагу на фахову дискусію з адвокатської етики, що розгорнулася щодо позицій, з яких позицій англійські теоретики та практики підходять до розгляду проблематики юридичної етики. Перший підхід репрезентує дослідник Дж. Карлін. Спираючись на юридичний погляд щодо мети і завдань етики, він відстоює позицію, що мораль – це додатковий засіб впливу на широкий загал, а у стосунках між адвокатами вона дає можливість побудувати власну кар'єру на етичному «провалі» свого колеги [164].

Такий погляд відбиває важливу ідею: етичні норми регламентують поведінку між юристами, - між соліситером і соліситером, між соліситером та баррістером, між баррістером і баррістером, між адвокатом і суддею, – але не між адвокатом і клієнтом. У таких обставинах адвокатська етика є внутрішнокорпоративною і не враховує мети, намірів та засад юридичної професії, які апелюють до справедливості не тільки як до абстрактної ідеї, а як доконаного факту, що має стосунок до конкретної особи, до клієнта. «Підводним каменем» подібного підходу є те, що він виступає каталізатором конкуренції між юристами. Так, Д.Ніколсон у своїй статті прямо говорить, що ми можемо спостерігати в сучасній юридичній практиці Британії зниження змагальності в судовій залі на противагу підвищенню конкуренції на ринку, що призводить до тотальної комерціалізації, спеціалізації та бюрократизації на всіх рівнях інституту адвокатури [181, с. 625].

Здорова конкуренція є позитивним явищем, проте не варто забувати про ті наслідки, до яких вона може призвести, набуваючи викривлених форм: викорінення альтруїзму, зниження якості роботи через надмірну орієнтацію на результат за будь-

яку ціну, нехтування ґрунтовним вивченням справи, а як наслідок веде до зниження дослідницької планки в професії. Англійський вчений А.Френсіс також констатує, що серед юристів панує орієнтація на фінансовий результат, а серед пріоритетів – на вдосконалення технічних навичок, але аж ніяк не моральних [171]. Якщо сприймати юридичну практику лише як «товар» на ринку праці, то такий підхід може цілком задовольнити бізнес-стратегію розбудови юридичної компанії. Проте, якщо дивитись на юридичну практику як на відстоювання суспільно значимих цінностей в залі суду, такий підхід не буде релевантним. Окрім того, якщо етика юриста – це лише вимушена необхідність, то кмітливий юрист може знайти «шпаринки» в законі, щоб його обійти. Але чи необхідно шукати «шпаринки» в моральному законі? І як така постановка питання можлива в галузі юридичної етики? [134].

Інший підхід пропонує дослідниця Г.Соммерлед, яка відстоює необхідність впровадження більш суворих етичних норм для управлінської ради фірм, адже саме провідні юристи фірми показують молодшим партнерам стиль ведення справ та рівень дозволеної агресивності під час їх проведення [193].

Британський дослідник А.Патерсон задає підхід до адвокатської етики також з досить прагматичної точки зору. Він розглядає всі аспекти адвокатської діяльності як певну ризомну систему, де кожен компонент є важливим і необхідним, і засновує професію адвоката на трьох базових складових: саморегулювання, етика та якість обслуговування. На його думку, запит в британському суспільстві на адекватний рівень в усіх цих трьох сферах юриспруденції рано чи пізно буде вдоволений, що дозволить поєднати вигоди для бізнесу та дотримання вищих ідеалів та норм [184].

Ця ж група дослідників рекомендує робити певні кроки в напрямку виходу з подібної ситуації неактуальності етичних кодексів. По-перше, потрібно робити акцент не на глобальному, а на локальному врегулюванні дотримання моральних норм, оскільки професія юриста є дуже спеціалізованою, і фактично кожен адвокат стикається з моральними дилемами, вирішення яких не буде універсальним для усієї сфери юриспруденції, але матиме велику вагу і широку практику застосування в межах конкретної галузі права. По-друге, такого роду методика потрібно провадити ще зі студентських лав, надаючи початківцям одразу загальний контекст етичного

виміру права, а вже потім наводити конкретні випадки моральних дилем у різних галузях права та варіанти їх вирішення і наслідків. На думку дослідників, це може значно вплинути на обрання студентом власної спеціалізації. По-третє, також потрібно проводити повсякчасні етичні тренінги для нагадування практикуючим юристам про те, що вирішення етичних проблем не є чисто механічною дією і вимагає певної рефлексії та усвідомлення самого факту морального вчинку та його наслідків, а також наголошування необхідності слідувати цим моральним нормам за будь-якого зовнішнього тиску обставин та суспільної думки [134].

Як можна побачити з описаних тут підходів, серед юристів Британії панує легістський (позитивістський) погляд на розуміння природи права, що й зумовлює прагматичні тенденції в тлумаченні сфери адвокатської етики – як на рівні нормотворчості всередині професії, так і на рівні теоретичного осмислення.

Попри наявні колізії, суперечності і дискусії в колах фахових юристів і у суспільному загалі Великобританії, очевидно, що так вибудована система є дієвою. І такою вже була у часи французького мислителя Ш.Л.Монтеск'є (XVIII ст.), який у своїй праці «Про дух законів» зазначав: «Не моя справа судити про те, чи користуються англійці цією свободою чи ні. Я задовольняюсь указівкою, що вони встановили її за допомогою законів і не шукаю більшого» [83 с. 148]. І хоча Монтеск'є можна дорікнути, що він змішує закон як юридичну категорію із суспільним законом, що не залежить від волі і свідомості людей [9, с. 56], слід зважати, що він вказував на це більше двох століть тому у зв'язку з вибудованою дієвою правовою системою.

Відтак, можна узагальнити, що свобода, про яку писав Монтеск'є і яку визначали теоретики громадянського суспільства, роботи яких ми згадували у першому розділі дисертаційного дослідження, можлива у суспільстві, де панує закон. Якщо закон є одним для всіх, то мають бути інструменти, які уможливають його дієвість. Адвокатура є інститутом громадянського суспільства. Приклад Англії показує тяглість традиції, а проведена у підрозділі робота дає можливість простежити становлення і шлях розвитку цієї традиції, не завжди прямий і безумовний, суперечливий і неоднозначний, але очевидно ефективний, якщо зважати, що перші етичні регламентації діяльності юриста (який супроводжував справу і працював з

клієнтом) з'явилися в останній чверті XIII ст. Довгий шлях вибудовування етичної інфраструктури у галузі адвокатської діяльності був зумовлений узгодженням професійної діяльності, королівської волі і запитів суспільства. Модель етичної регуляції діяльності адвоката зумовлена його приналежністю до професійних об'єднань, які підпорядковані слідувати належним правовим процедурам. Специфіка розподілу функцій в об'єднаннях барристєрів і соліситєрів і завантаженість останніх безпосередньою роботою з клієнтами зумовила увагу до дотримання етичних норм професійної діяльності власне соліситєрів. Етична інфраструктура орієнтована першу чергу на них. Важливо зафіксувати, що для етичної регуляції адвокатської спільноти в Англії в усі часи використовувався не лише нормативний потенціал (статути, регламенти, етичні кодекси), але й культурний потенціал суспільного розголосу, резонансу прецедентів, що давали імпульс для подальшої етичної рефлексії щодо регуляції професії адвоката.

3.3. Етичні колізії адвокатської діяльності у Федеративній Республіці Німеччина

Визначення соціокультурних особливостей адвокатської етики у ФРН являє науковий інтерес поєднанням національних традицій адвокатури й спроможностей ЄС, в якому Німеччина є однією із провідних держав, регулювати адвокатську діяльність в умовах складоорганізованого суспільного життя. Завданнями цього підрозділу є виявлення моральної чутливості в етичній інфраструктурі адвокатури ФРН щодо сучасних колізій професійної діяльності адвоката і з'ясування можливостей адвокатської етики у Німеччині вирішувати дилемні питання.

Але спершу варто контурно окреслити історичні обставини формування етичної регуляції адвокатури у Німеччині. Як вказує С.О.Деханов, перші згадки про адвокатуру в Німеччині сягають VI ст., коли у законах лангобардів і вестготів почали під різними назвами фігурувати юристи-захисники. Із часу заснування судів допускалось представництво інтересів клієнта, але етичні стандарти, такі як обов'язок зберігати в таємниці інформацію, триману від довірительів, встановлено не було.

Однак захисникові заборонялося одночасно захищати або консультувати обидві сторони на процесі, а також свідчити щодо справ довірителів.

Від Середньовіччя і до початку XIX ст. не було особливих зрушень щодо становища представників. «До 1800 р. в Німеччині (Німеччина як частина священної Римської імперії німецької нації) існували найрізноманітніші посади, професії, ролі, особи, які надавали юридичну допомогу: комісари юстиції, законознавці, прокуратори. У 1879 р. в результаті прийняття єдиного статусу німецької адвокатури старі назви були витіснені і замінені єдиним найменуванням – адвокат (Rechtsanwalt)» [43, с. 23].

З 1532 по 1877 рр. діяльність адвокатів регулювалася нормами загальногромадянського кримінально-судового положення «Кароліни» [58], за яким до обов'язків захисника входило «допомагати суду у віднайденні істини; діяти в цьому відношенні спільно із суддями і все, що їм стосовно справи стає відомим, з усіма подробицями повідомляти суддям, без будь-яких міркувань про те, якій стороні це шкідливо або ж корисно» [101, с. 88]. При такому розумінні ролі та завдань захисників у суспільстві жодного законодавчого регулювання конфіденційності відносин між адвокатом та довірителем бути не могло. Це негативно відбивалося і на захищеності прав громадян, і на правосудді в цілому. За словами П.Е.Короткової, «такий стан справ призводить до необхідності вдосконалити існуюче законодавство» [67, с. 3]. Тому Законом 1844 р. було закріплено обов'язок адвоката зберігати таємницю довірителя. Пізніше це було підтверджено нормами Статуту кримінального судочинства Німецької імперії у 1877 р. Відповідно до Статуту обов'язок зберігати в таємниці дані, отримані від довірителя, не розповсюджувався на час досудового слідства, оскільки судді була надана можливість під час нього читати листи, адресовані адвокату, а чиновник суду мусив бути присутнім на переговорах звинувачуваного та захисника.

Із змінами Статут кримінального судочинства 1877 р. існував до 1959 р., коли було прийнято «Федеральне положення про адвокатуру». У цьому документі етичним принципам присвячено §43, де зокрема вказано: «Адвокат повинен виконувати свою роботу добросовісно. Його вчинки мають бути достойними поваги та довіри, яких

вимагає статус адвоката як у межах, так і за межами його професійної діяльності» [138]. Ці формулювання набули уточнення у редакціях пізніших років, а саме у § 43а, який регламентує власне обов'язки адвоката, як-от відстоювання незалежного статусу адвоката, збереження адвокатської таємниці, дотримання ділової поведінки та використання професійної лексики в робочій діяльності, уникнення конфлікту інтересів, обов'язок підвищення власної кваліфікації протягом професійної діяльності.

Заслуговує на увагу згадана у Федеральному положенні цінність довіри. Одна з ключових цінностей суспільного життя в Новий час, вона неодноразово ставала предметом спеціальної уваги у соціальній філософії Нового часу. Довіра – це «складне ієрархічне соціальне утворення, яке відображає певне ціннісне відношення, що має характер очікування бажаного результату потенційно некерованих взаємодій та базується на упевненості в правильності та ефективності дій об'єкта довіри, визнанні його діяльності як відповідної певним етичним вимогам» [65, с. 25]. Таке загальне визначення дає можливість зрозуміти, чому довіра і виконання обіцянок ставали предметом спеціальної уваги у філософії Дж.Локка, Г'юма, І.Канта в перспективі основ соціального порядку. Як вказує американський соціолог А.Селігмен, сьогодні такі пошуки означають інституційний чи системоутворюючий компонент довіри, спробу ствердити соціальні інститути на чомусь, що знаходиться поза ними. «Довіра – це щось таке, що входить у соціальні відносини, коли є можливість відхилитися від ролей, те, в чому, можливо, може бути названо «відкритими просторами ролей і рольових очікувань» [120, с. 21].

У згаданому вище документі цінність довіри представлена на індивідуальному рівні – як рольове очікування представника професії, якому може довіряти клієнт. Але також важливим є, і про це йтиметься далі у підрозділі, й інституційний рівень – як-от довіра з боку суспільства до інституту адвокатури в цілому, що працює на підвищення рівня довіри у суспільстві загалом.

Ще одним документом, в якому в загальному плані висвітлюються етичні параметри адвокатської діяльності, є «Федеральне положення Німеччини про оплату послуг адвокатів» (1957 р.) [134]. Важливим моментом регламентації праці адвоката

з огляду на його професійне місце в суспільстві та етично-правові стосунки з клієнтом, є оплата праці. У Німеччині розмір гонорару адвоката є чітко регламентованим федеральним статутом адвокатських тарифів, що підкреслює не лише корпоративний, але й етичний вимір цього питання. «Федеральне положення про адвокатуру» і «Федеральне положення Німеччини про оплату послуг адвокатів» складають нормативну основу адвокатської діяльності, хоча етичним аспектам в них присвячено всього по кілька рядків. Більше нормативних інструментів дають дослідження юристів-теоретиків, Постанови Європейського суду з прав людини, а також документи, які мають загальний характер застосування для всіх країн-членів ЄС (які ми розглядали на початку Розділу 3).

Голова Федеральної палати адвокатів Німеччини В. Хоррер відзначила бюрократизацію і юридизацію всіх сфер людського життя. Це, з одного боку, підштовхує правників до все більшої спеціалізації, а з іншого – не дозволяє ігнорувати процеси інтеграції в єдиний простір ЄС, що веде до впорядкування та зведення до єдиної системи кодексів та норм, якими керуються адвокати на території ЄС [45, с. 4]. Закон про здійснення діяльності європейськими адвокатами в Німеччині 2000 р. досить скрупульозно регламентує умови здійснення фахової діяльності адвокатами ЄС на території Німеччини [173]. Директиви, на які спирається Закон, за згодою країн-членів ЄС запроваджуються у їхнє внутрішнє законодавство, і таким чином правове регулювання у цих країнах наближується за формулюваннями до німецького.

Важливими є вимоги, які ставить суспільство до майбутніх адвокатів. У Законі про судоустрій прописані вимоги, які є спільними як для майбутніх адвокатів, так і для суддів. Міністерство тієї землі, де особа планує здобувати фах адвоката, робить запит до колегії адвокатів за місцем її стажування. Члени комісії мають скласти ретельний відгук про діяльність пошукача, де враховуються його особисті якості. Окрім того, є перелік умов, за яких адвокат не може здійснювати свою професійну діяльність. Вони стосуються як здобувачів, так і практикуючих юристів, це: втрата основних громадянських прав в зв'язку із рішенням конституційного суду; офіційна заборона займати громадські посади; виключення з адвокатури; звільнення з правоохоронних органів за рішенням дисциплінарного суду; здійснення вчинку, який

є негідним адвокатського статусу; боротьба проти наявного суспільного устрою незаконним чином; втрата здатності виконувати свої професійні обов'язки на тривалий термін через фізичні вади чи духовну слабкість; наявність подвійного життя чи додаткової діяльності, несумісної із професією адвоката; обмеження щодо права розпоряджатися своїм майном тощо [130]. Очевидно, що ці вимоги засновуються на цінності довіри – як суспільство може довіряти особам, які обирають для себе фах адвоката.

Законодавство ФРН намагається уникнути етичних суперечностей щодо недоброчесності адвокатів у межах «корпорації». З цією метою створено спеціалізовані суди, «суди честі», як називають ці інстанції у суспільстві, що входять до юрисдикції місцевих органів юстиції. «Суди честі» як незалежні від адвокатської спільноти інстанції виносять рішення щодо дисциплінарної відповідальності адвокатів. Члени «судів честі» призначаються міністерством юстиції на чотири роки і працюють на громадських засадах. Всі справи розглядаються повним складом Суду і рішення приймаються колегіально. Вироки по справам адвокатів приймаються жорстко. Окрім догани та штрафу на значну порівняно із середньостатистичним заробітком юриста суму колегія може накладити заборону на адвокатську діяльність від одного до п'яти років або взагалі виключити з адвокатури. Апеляції уповноважена розглядати спеціальна судова палата при вищому суді кожної землі та сенат зі справ адвокатури, який підпорядковується Вищому Федеральному суду. Членами судової палати є судді та висококваліфіковані адвокати з багаторічною практикою і бездоганною репутацією. Палата також не повністю самостійна. Кожен її вирок перевіряється на доброчесність і відсутність упередженості сенатом зі справ адвокатури [130].

Для розуміння можливостей етичної регуляції діяльності адвоката у світлі сучасних колізій, що зумовлені специфікою суспільних запитів сьогодення, варто звернутися до інституту адвокатської таємниці. Адвокатська таємниця надає професії адвоката виключне становище у професійному просторі, еднаючи постать адвоката з лікарем та священиком. «Адвокатська таємниця є частиною публічного порядку, має загальний характер, абсолютна і необмежена у часі. В силу свого статусу адвокат стає

довіреною особою клієнта, тому здійснення адвокатської таємниці відповідає суспільному інтересу. Адвокатська таємниця є правом і обов'язком адвоката. Право і обов'язок зберігати адвокатську таємницю розповсюджуються на все, що стало відомим адвокату при виконанні доручення, і продовжують зберігатися після виконання доручення» [43, с. 15].

Адвокатська таємниця прямо заснована на цінності довіри в її індивідуальному та інституційному вимірах. «Об'єктом адвокатської таємниці є таке безумовне, суттєве і необхідне соціальне благо, як імунітет довірителя, тобто особливий правовий стан недоторканості прав і інтересів довірителя у зв'язку із зверненням до адвоката і одержанням юридичної допомоги» [43, с. 40]. Як вказує Деханов, сьогодні ситуація в Західній Європі щодо збереження адвокатської таємниці ставиться підпитання через повсякчасну сумнівність дій, які вчиняють клієнти та їхні адвокати, прикриваючись потім правом на адвокатську таємницю.

У світлі такої проблеми примітна позиція Німеччини. Вона повною мірою залежить від визнання суспільством довіри як засадничої етичної цінності. У зв'язку із цим варто навести думки відомого американського соціолога Ф.Фукуями щодо культурних цінностей німців, які він висловив у книзі «Довіра». Визначаючи роль довіри як універсальної характеристики культури у становленні добробуту країни, Фукуяма окремий розділ присвятив з'ясуванню принципів організації суспільного життя у Німеччині. Як національну рису німців Фукуяма назвав окрім схильності до дисципліни любов «грати за правилами», що посилює почуття приналежності до своєї культурної групи [143, с. 342].

Німеччина послідовно відстоює жорстку позицію абсолютного збереження таємниці в межах «адвокат-клієнт». Навіть за умов звинувачення у приналежності до терористичної організації [195] обмеження можливості переписки клієнта з адвокатом не можна вважати виключенням з цього принципу, оскільки «пошта для адвоката» без згоди клієнта не може бути віддана на перевірку судді. Якщо такої згоди клієнт не дає, то пошта не передається адвокату і підлягає утилізації без розкриття наявної там інформації. Таким чином, особиста переписка між адвокатом і клієнтом ні за яких умов не може бути розкритою правоохоронними органами. Суддя, який є

відповідальним за перевірку переписки, має цілий список застережень. Він не може вести слідство навіть за дорученням і не може розголошувати слідству будь-яку інформацію, яка стала йому відомою з цих листів. Навіть клієнт, якого звинувачують у важкому злочині, має право на довірчі стосунки зі своїм адвокатом, у які держава може втручатися лише в ролі «спостерігача» з максимально обмеженими функціями та засобами впливу. Яскравим прикладом такого порядку речей є справа «Niemietz v. Germany», яка у 1992 р. розглядалась в Європейському суді з прав людини [182].

Адвокат М. Німітц, громадянин ФРН, певний час обіймав посаду голови місцевої політичної партії «Bunte liste» («Яскравий список»), частина членів якої брали також участь у антиклерикальній робочій групі. Наприкінці 1985 р. суддя міста Фрайбург, в якому знаходилась ця організація, отримав лист, підписаний антиклерикальною групою та ім'ям «Клаус Вегнер». У листі були погрози, які виходили з «проклерикального» ставлення судді до кримінальної справи, яка на той час розглядалась у місцевому суді. Суддя у серпні 1996 р. домігся ордеру на обшук офісу «Bunte liste», де можна було віднайти документи, які б дали можливість пролити світло на особистість «Клауса Вегнера». Обшук не дав слідству жодних зачіпок, кримінальне провадження було закрито через нестачу доказів та через вичерпання терміну розгляду. В офісі партії знаходилися особисті речі Німітца, серед яких була особиста переписка з клієнтами та документація, оголошення якої могло б виявити інформацію, що є об'єктом адвокатської таємниці. Це стало причиною звернення Німітца до суду. На його думку, обшук було здійснено без достатньої законної підстави. На території Німеччини це звернення було відхилено як Першим Земельним судом міста Мюнхен, так і Федеральним Конституційним Судом, які посилались на те, що обшук вже здійснено, отже не можна встановити правовий інтерес в акті визнання обшуку незаконним. Німітц перевів справу на міжнародний рівень, звернувшись у 1988 р. до Комісії Європейського суду з прав людини. Він апелював до того, що було порушене його право на повагу до житла та кореспонденції [170], а сам він залишився без засобів правового захисту в межах власної держави. У 1992 р. Європейський суд задовольнив позов адвоката М.Німітца, підтвердивши, що даний обшук був здійснений поза етично-правовими нормами даного суспільства:

«Приймаючи до уваги природу розглянутих матеріалів, очевидно, що обшук посягав на професійну таємницю тією мірою, яка не відповідає даним обставинам; в зв'язку з цим необхідно нагадати, що посягання на професійну таємницю адвоката може мати наслідки при здійсненні правосуддя і тим самим порушувати права, гарантовані Статтею 6 Конвенції. На додаток до цього, супутній розголос міг мати негативний вплив на професійну репутацію заявника в очах як його клієнтів, так і громадськості в цілому» [182].

Ця справа задала парадигму ставлення до професійної таємниці, що відобразилось на подальшому розвитку адвокатської етики у Німеччині. Вже за 10 років у Європейському суді з прав людини слухалась справа «Erdem v. Germany» [169], яка показала абсолютно інше ставлення суспільства до цих питань. Суд виніс рішення, що в умовах забезпечення права держави на захист своїх громадян від тероризму втручання в особисту переписку адвоката з клієнтом може мати лише дуже обмежений характер, а усне спілкування взагалі не може бути регламентованим жодним чином і має відбуватись вільно, без втручання у їхні довірчі стосунки. Незаконне втручання в адвокатську таємницю чи втручання без достатніх підстав має передбачати відповідальність, що і відображено у кримінальному законодавстві Німеччини.

Наведемо ще один приклад ставлення професійної спільноти адвокатів і суспільства взагалі до інституту адвокатської таємниці у ФРН. Сімейний адвокат з досвідом роботи у кілька десятиліть і солідною репутацією Ф. Штейнакер зберіг таємницю місцезнаходження свого клієнта, знаючи, що той розшукується правоохоронними органами за здійснення особливо важких злочинів. Клієнт Штейнакера, лікар А. Гейм, до 2012 р. знаходився в міжнародному розшуку за військові злочини і був відомий під прізвиськом «Доктор Смерть». Доктор Гейм вивчав медицину і займався медичною практикою на момент вступу добровольцем до лав СС. Під час Другої світової війни його було призначено служити у концентраційному таборі у Маутхаузені. Там він і отримав своє прізвисько за медичні експерименти на полонених. Основними об'єктами його експериментів були жінки, яким він проводив операції без наркозу для виявлення граничних можливостей тіла

людини переносити біль, робив ін'єкції бензину, води чи отрути прямо в серце для вивчення наслідків подібних дій. Доктор Гейм не постав перед судом після війни, оскільки зміг втекти до Каїру, де і переховувався, підтримуючи зв'язок із своїми рідними та адвокатом [177, с. 291]. За допомогою адвоката він робив запити до податкового управління ФРН, оскільки частина його коштів була на батьківщині. Коли ця інформація стала відома слідству, адвокат Штейнакер, єдиний, хто знав місцезнаходження Гейма, відмовився надавати будь-яку інформацію, посилаючись на право «адвокатської таємниці» і заявляючи, що це порушить таємницю контракту між клієнтом та адвокатом, яка гарантується німецьким законодавством. Пізніше Штейнакер не був засуджений адвокатською спільнотою Німеччини, а його дії були визнані як правомірні і такі, що заслуговують на повагу і є гідними професії адвоката. Очевидно, німецькі правники послідовно підтримують ідею збереження абсолютної адвокатської таємниці.

Однак варто сказати про ряд умов, за яких адвокат має право на розкриття професійної таємниці між ним та клієнтом: якщо інформація стає загальнодоступною й офіційно опублікованою (наприклад, в державному реєстрі чи в пресі); якщо клієнт оскаржує в судовому порядку розмір гонорару адвоката; в разі кримінального судового розгляду щодо адвоката [130].

У 2010 р. на конгресі адвокатів обговорювалася ще одна умова – звільнення самим клієнтом адвоката від необхідності зберігати таємницю. Однак аналіз таких ситуацій виявив, що така практика може наносити шкоду клієнту, адвокату, а також ще й третім особам. Як пише М.М.Погорецький, щодо адвокатів діє також імунітет свідка, котрий поширюється на відмову від дачі показань і на неповідомлення про злочин, який готується. В основі імунітету свідка закладена не заборона адвоката свідчити, а його право відмовитися від дачі показань в якості свідка [103].

Ще один важливий аспект у розумінні сучасних етичних колізій в адвокатській діяльності задають так звані ігри з законом. «Ігри з законом» - термін англійської традиції, в німецькомовній – прийнято говорити про «технології». Для нашого соціокультурного простору це не є етичною проблемою взагалі. Для розуміння того, про що йдеться, варто навести доволі розлогу цитату з підручника

М.Ю.Барщевського, щоб показати на контрасті колізії, які убачають європейці в цих питаннях. «Адвокат ніколи не повинен свідомо сприяти чи заохочувати нечесність, шахрайство, інший злочин чи інструктувати клієнта, як порушити закон и приховати сліди злочину. Зрозуміло, за загальним правилом, адвокат не вправі цього робити. Але наразі є певна специфіка. В галузі економіки, особливо в її «податковій» частині, відбувається, спрощено кажучи, наступне: держава намагається якомога більше отримати від товаровиробників, а останні намагаються якомога менше віддати. Якщо це «перетягування канату» йде за правилами (тобто на основі діючого законодавства, з використанням його слабких місць, непроробленості, «винайдення» законних за формою схем), то у всьому світі бізнес-адвокати «тягнуть канат» на боці клієнта. Ми не маємо на увазі, що адвокат при цьому може допомогти клієнту, виходячи лише з того, що діюче законодавство є з його – адвоката – точки зору нерозумним, економічно божевільним... Але адвокат може поради́ти клієнту переструктурувати бізнес відповідно до положень закону таким чином, щоб знизити розмір податків, що підлягають сплаті. Адвокат вправі допомогти, поділившись з ним своїми знаннями про «білі плями» закону, про протиріччя діючого податкового законодавства. Тобто, діючи в інтересах клієнта адвокат не може давати йому прямо протизаконні рекомендації, але може і зобов'язаний використовувати всі відомі йому законні способи для того, щоб домогтися бажаного результату» [8, с. 33-34]. Ось такий підхід адвоката і називають «іграми із законом» чи «технологіями», і як такий він вважається аморальним в європейській адвокатській практиці.

Слід пояснити. Практика свідчить, і Барщевський на це також вказує, адвокати схиляють своїх клієнтів до невиконання закону, влаштовують «ігри», метою яких є віднаходження лакун. Дослідники розрізняють «ігри» з законом, які формально не порушують його, але є дуже сумнівними з етичної точки зору, та пряму провокацію і віднайдень механізмів порушувати закон за умови уникнення покарання та протидії державним органам. Ці дії можуть здійснюватись адвокатом за допомогою його професіоналізму і досвіду, що дозволяє йому інтерпретувати закон, підмінюючи базові поняття. Більшість працівників адвокатських контор, які надають послуги корпораціям, сконцентровані саме на напрацювання якісної аргументації того, як

порушення мети закону можна «узаконити» юридично [192], або ж як створити такі умови корпоративної діяльності, щоб вони не підпадали під чинне судочинство [186, с. 245].

Британська дослідниця Д. Макбарнет виділяє чотири типи «стосунків» із законом: дотримання вимог; дотримання із затримками та наріканнями; недотримання; творче дотримання вимог – саме там мають місце підміни критеріїв та положень закону [179]. В іграх із законом адвокат розглядає закон так, ніби він «формується відповідно до його цілей, а не як те, чого необхідно дотримуватися задля визначення меж прийнятної діяльності» [163, с. 19].

Дослідники виділяють два типи ігор в юриспруденції, за аналогією із медичною термінологією – легку та важку форми. «Легка форма» – це надання юристом консультацій з акцентами на тому, як обійти закон, мінімізувати його вплив [184, с. 211]. Спонуками до подібної практики є, по-перше, сам закон, від недосконалості якого неможна вичерпно убезпечити, а, по-друге, можливості інтерпретації закону, що породжують суперечки, недомовки та лакуни в юридичній теорії. Ставлення адвоката до закону не обов'язково суперечить адвокатській етиці. Адвокат убачає закон як матеріал, що підлягає обробці, вдосконаленню та пристосуванню до викликів сьогодення [180]. У «важкій формі», адвокат виконує роль реорганізатора – він вже не консультує щодо «обхідних шляхів», він повною мірою реорганізує діяльність підприємства таким чином, щоб убезпечити його від виконання закону. Але у європейській традиції подібна практика як у «легкій», так і у «важкій» формі засуджується, адже досить важко прослідкувати, де пролягає межа між компетентною та етично врівноваженою роботою адвоката, який надає консультацію як краще врегулювати діяльність відповідно до закону, та юристом, який втягнутий в ігри із законом. Сама сутність ігор підміняє на свою користь сенс дотримання закону [133].

Якщо характеризувати адвокатську діяльність, яка полягає в прямому спротиві законодавчому врегулюванню, то слід зазначити, що зазвичай воно проявляється як відмова співпрацювати із державними органами. В таких випадках юрист радить своїм клієнтам відстоювати власні права, свободи та незалежність, протидіяти втручанню та регулюванню. В якості класичного прикладу наводять діяльність

адвокатів на користь тютюнових кампаній, які, виступаючи на захист своїх клієнтів, намагаються убезпечити їх від будь-якого суспільного контролю, державного врегулювання та потенційних претензій позивача. В крайньому своєму вираженні подібна ангажованість адвоката може сягати прямої участі у приховуванні неправомірної діяльності клієнта аж до знищення доказів, що є вже підсудною справою. Подібна діяльність може також проявлятися у порадах адвокатів не виплачувати компенсації, знищувати внутрішні документи, які б свідчили про негативні якості чи наслідки продукту та послуг, запобігати реалізації зовнішніх запитів щодо будь-якої інформації стосовно діяльності фірми [168, с. 281]. Така діяльність адвоката розхитує довіру на самому підприємстві (підлеглих – до корпоративної культури, до керівництва, один до одного), а також довіру суспільства до таких підприємств. Ігри із законом суперечать цінності довіри як очікуванню результативно сприятливих взаємодій, справедливих і чесних взаємовідносин, порядної та відповідальної поведінки [65, с. 24].

У Німеччині тема ігор із законом активно піднімається Комітетом німецької актуарної асоціації з адвокатської етики та культури юристів. Так, одну зі своїх конференцій Комітет присвятив темі «аналогів та антитез до технологій та відродженню золотих часів судового законодавства» [161]. Головним питанням заходу стала ситуація, коли все більше адвокатів та їх клієнтів намагаються уникати вирішення справи у суді через значні витрати та бюрократизацію судового процесу. Саме процес уникнення суду та вирішення справи поза ним і є «грою із законом» («технологією»). Їй можна протиставити «індустріалізацію права», тобто чітке дотримання процедури, що полегшує доступ до закону та піднімає його якість на високий рівень, відповідно до викликів сучасності [161].

Отже, очевидно, що засадничою цінністю адвокатської етики у ФРН є цінність довіри. Вмонтована в етичну інфраструктуру в національних нормативних документах, що регулюють діяльність адвокатури в Німеччині, довіра задана на індивідуальному рівні, визначаючи рольові очікування від адвоката і дозволяючи клієнту почуватися впевнено, і зумовлює стабільність на інституційному рівні, уможливаючи довіру з боку суспільства в цілому в обставинах потенційно

некерованих взаємодій сучасного складно організованого суспільства. Інститут адвокатської таємниці в основі своїй містить цінність довіри як в індивідуальному, так і в інституційному вимірах. Абсолютне дотримання адвокатської таємниці є свідченням суспільства високого рівня довіри і водночас запорукою підтримки з боку професіоналів і суспільства в цілому довіри до даного інституту, що працює на збереження і підвищення рівня довіри в суспільстві. У такому контексті ігри із законом (технології) є іграми проти правил, практикою, орієнтованою на знищення довіри, і тому осудною. «Ігри із законом» аморальні не тому, що невігідні, а тому що вони суспільно небезпечні і працюють проти добробуту суспільства у довготривалій перспективі.

3.4. Етичні основи адвокатської діяльності в Україні

Визначення етичних основ адвокатської діяльності в Україні у даному підрозділі важливе з огляду на євроінтеграційні процеси в нашій державі. Ми розглянемо основні віхи у розбудові етичних важелів професії адвоката під кутом зору формування громадянських свобод і розуміння ідеї правової держави та визначим основні тенденції ціннісно-нормативної регуляції адвокатської діяльності.

У період польсько-литовської доби (XIV-XVI ст.) в українських землях з укладенням Литовських статутів і запровадженням магдебурзького права звичаєве право було відсунуте писаним правом, і в судах з'явилися професійні захисники, «ті, хто був добре обізнаний з писаним правом. Вказувалося, що захисником може бути вільна людина, містянин, не обов'язково шляхтич» [119, с.16-17]. На той час вже існували певні ціннісні регулятиви поведінки захисника. Він мав сумлінно виконувати свою роботу, не свідчити на користь супротивної сторони, йому заборонялося чинити шкоду клієнту. Для вдів, сиріт і бідняків передбачався спеціальний захисник. За недотримання цих неписаних правил адвокати могли бути відсунуті від участі у процесі [151, с.32].

Тож, перша згадка про професію захисника з'являється в умовах розповсюдження магдебурзького права, системи міського права, яка регулювала суспільне життя містян на засадах їхньої самоорганізації. «Умови для зародження

адвокатури України склалися саме за литовсько-руської доби в період стабільності у регіоні та на власне литовсько-руських землях, в період переходу господарства від натурального до грошового, запровадження грошового обігу, митної, податкової справи, торгівлі» [104, с.5]. Введення повсякденного життя в правові рамки, розбудова публічного простору, в якому громадяни міст були захищені від свавілля королівських чиновників, землевласників – це фактично формування громадянського суспільства в українських землях. І важливо, що процеси ці відбуваються в часовий інтервал, який стає об'єктом уваги Ю. Габермаса в його «Структурних перетвореннях у сфері відкритості» [23], праці, в якій німецький мислитель розглядає умови формування громадянського суспільства в Європі. Очевидно, що самоврядна професія адвоката вписується в соціокультурний контекст цього часу. В. О. Попелюшко вказує на гомологічність ґрунту для зародження адвокатури в українських землях і в Англії, хоча в останній це й відбувалося на кілька століть раніше [104, с. 6].

Дослідник Попелюшко взагалі говорить про чітко фіксовану дату, – 28 вересня 1529 р. – дату ухвалення першого Литовського Статуту як народження української адвокатури. В документах Статуту були прописані загальні основи цивільного і кримінального процесу і надані повноваження захисникові [104, с11]. Специфікою адвокатури в українських землях цього періоду можна вважати строкатість соціального походження захисників. Відповідно їй орієнтувалися вони у своїй діяльності на задоволення інтересів своєї верстви, а не дбали про громадські інтереси. Ще однією особливістю була непрописаність правил поведження захисників. «Діяльність адвокатів, не будучи внормована в законі, розвивалася річищем приватного ремесла. Виявилася соціальна шкідливість такої форми адвокатури як приватного ремесла. Тому стала на чергу потреба висунути в діяльності адвокатів вимоги служіння громадським інтересам, правосуддю» [104, с. 13]. Литовський Статут 1566 р. більш детально регламентував діяльність захисників. В ньому прописано процедуру запрошення адвоката до роботи по справі і ставилася вимога надавати захисника убогим, вдовам і сиротам. Так само в ньому була наявна заборона іноземцям представляти інтереси сторін у питаннях про рухоме і нерухоме майно.

Виключення робилося у справах по захисту честі і гідності, в яких особу міг представляти іноземець. Також у Статуті було прописано санкції за недобросовісну поведінку захисників. «Як видно, Литовський Статут 1566 р. регламентував адвокатуру Литовсько-Руської держави, діяльність адвокатів, їх відповідальність за неналежне виконання дорученої їм роботи, як для цього часу достатньо повно і всебічно. Тому є підстави вважати, що з його прийняттям завершилася інституціоналізація становлення адвокатури, тобто набуття нею статусу самостійного інституту державно-правової системи тогочасного суспільства» [104, с. 16].

У період Гетьманщини (1648 р. – кінець XVIII ст.) норми Литовських Статутів й магдебурзького права залишалися чинними, але не мали повного застосування. «У першій половині XVIII ст. розпочалася кодифікація українського права, яка закінчилася в 1743 р. В результаті цього був вироблений проект кодексу українського права під назвою: «Право по которым судится малороссийский народ». Слід зауважити, що хоча цей законопроект і не був прийнятий царським урядом, однак застосовувався на практиці» [119, с. 18]. У цьому кодексі було наведено клятву, в якій відбито етичні вимоги до адвоката. У клятві прописувалося, що захисник має бути слухняним у справах, виконувати свої професійні обов'язки вірно, ретельно, досконало, без тяганини, без наміру примножувати суперечки, діяти по совісті, якнайкраще захищати свого клієнта, не передбачати у справі особистої користі. Головним обов'язком адвоката була допомога ближнім і служіння справедливості. Особливі етичні вимоги ставилися до роботи адвоката з убогими, удовами і сиротами [99, с. 26].

Наступний етап розвитку адвокатури припадає вже на середину XIX ст., коли в Російській імперії проводилася судова реформа у 1864 р. Тоді інститут адвокатури дістав правову регламентацію «Судовими Статутами». Велику роль у цьому процесі відіграв державний службовець високого рангу, українець за походженням С. І. Зарудний. Відповідно до реформи, адвокати (присяжні) повинні були мати спеціальну освіту і організовуватися у професійні об'єднання – в округах судової палати формувалися ради присяжних, які з-поміж себе обирали голову ради та його заступника (товариша). В українських землях під владою Російської імперії судові

палати з відповідними радами присяжних діяли в Харкові, Києві та Одесі. Саме самоврядні ради присяжних регулювали професійну діяльність адвокатів, наглядали за дотриманням ними правил, накладали дисциплінарні стягнення. «Українська адвокатура того часу відрізнялася демократичними принципами організації. До неї вступило багато прогресивних учених, громадських діячів... Це звичайно непокоїло царський уряд. І тому у 1874 р. з'явилося розпорядження про тимчасове припинення організації рад присяжних з передачею їх функцій окружним судам» [119, с. 23].

В Галичині і на Буковині, які до 1918 р. були під владою імперії Габсбургів, адвокатура була утворена Положенням про суд 1781 р. Адвокатура існувала при шляхетських судах у Львові, Станіславі, Чернівцях, була елітарною і малочисельною. Початок ХХ ст. ознаменувався поживленням розбудови адвокатської діяльності, було запроваджено об'єднання захисників на засадах самоорганізації. В 1923 р. у Львові були проведені установчі збори Спілки українських адвокатів. Спілка була самоврядним об'єднанням, видавала свій часопис. Але до кінця 1930-их рр. діяльність Спілки була обмежена польською владою [25, с. 28-29].

Наступний очевидний етап розвитку адвокатури припадає на радянський період, коли українські землі були об'єднані в одній державі. Хоча власне розвиток інституту адвокатури можна вважати там провальним, оскільки в радянській системі був знищений дух громадянських свобод, не дотримувалися права і свободи громадян, а відтак і адвокатура як фактор громадянського життя не виконувала свою традиційну місію.

Із встановленням радянської влади вся попередня судова система була скасована. Діяльність адвокатів (правозахисників) спочатку регулювалася «Тимчасовим положенням про революційні трибунали УСРР» (14 лютого 1919 р.). А 16 серпня 1939 р. було затверджене Положення про адвокатуру СРСР, в якому було введено в правове поле професію адвоката, визначено структуру, завдання адвокатури й окреслено дисциплінарну відповідальність адвоката. Адвокатське об'єднання було добровільним, повновладним у вирішенні дисциплінарних стягнень. Але по суті адвокатура була централізована, переважно одержавлена, втратила свободу захисту, свій агональний характер. Про етичну регуляцію професійної

діяльності адвокатури взагалі не йшлося, оскільки «етика в радянському суспільстві єдина», тому особлива професійна етика юристам не потрібна [1, с. 242].

Наступний значущий етап нормативної регуляції адвокатури в Україні припадає на 1950-ті рр., коли було прийнято Основи законодавства про судоустрій СРСР (1958 р.), за якими відбувалася певна децентралізація адвокатури, передбачалося право союзних республік приймати законодавчі акти про адвокатуру. Закон про судоустрій УРСР (1960 р.) визначав колегії адвокатів як добровільні об'єднання осіб, котрі проводять адвокатську діяльність. Кримінально-процесуальний кодекс (1960 р.) окреслював права і обов'язки адвоката.

У 1962 р. було затверджено «Положення про адвокатуру», в якому заборонялася приватна адвокатська практика (вперше з часів встановлення радянської влади, в попередніх версіях КПК надавалися певні виключення для залучення приватних адвокатів). Також у Положенні вперше окреслювалися права і обов'язки адвоката. Прописувалися зобов'язання використовувати законні засоби та способи захисту прав громадян і суб'єктів господарювання, утримуватися від розголошення відомостей, повідомлених довірительом при роботі по справі. Хоча на середину 1970-их рр. фахівці відмічають нестачу саме тих цінностей, які задають агональний характер адвокатури у демократичному суспільстві, й фіксують «приниження принципів демократії, порушення прав людини, декларативний характер основних законодавчих актів. Адвокатура все ще залишається під пильним наглядом державних органів» [119, с. 61]. І до кінця радянського періоду України ця тенденція зберігалася.

Розгляд етапу незалежності України в плані розвитку ціннісно-нормативного забезпечення адвокатури можна розпочати з 20-22 вересня 1990 р., коли був проведений установчий з'їзд українських адвокатів. Там була утворена Спілка адвокатів України, де вперше на засадах самоорганізації відбулося професійне об'єднання. Відповідно до Статуту Спілки було взято курс на демократизацію, підвищення ролі і авторитету адвокатури, прописувалися питання захисту честі і гідності адвокатів. Там само фіксувалося, що українська адвокатура у своєму розвитку має урахувати історичні традиції розвитку інституції. Саме це положення

уналежнює єдність професійних цінностей захисника від пізнього Середньовіччя до сучасності, вписуючи сторінки польсько-литовського періоду в історію адвокатської діяльності в українських землях, задає тяглість традиції української адвокатури.

У 1992 р. Верховною Радою був прийнятий Закон України «Про адвокатуру», який вводив у правове поле інститут адвокатури й визначав нормативні засади діяльності адвоката в українському суспільстві. У Законі було подано текст Присяги адвоката, в якому були закріплені обов'язок адвоката суворо дотримуватися законодавства, міжнародних актів про права і свободи людини, а також правил адвокатської етики. Хоча самих правил етики представлено не було.

Примітно, що у Ст. 7 Закону було наявне положення про те, що адвокат «не має права використовувати свої повноваження на шкоду особі, в інтересах якої прийняв доручення» [107]. У цьому формулюванні можна побачити спробу упередження адвоката від можливості маніпулювання та витлумачення законодавства для власних корисних цілей, що є українською версією протидії адвокатській практиці ігор із законом (про що йшлося при розгляді етичних колізій адвокатської діяльності у ФРН у підрозділі 3.3).

У жовтні 1999 р. Вища кваліфікаційна комісія адвокатури схвалила перші «Правила адвокатської етики», які було укладено на основі Кодексу європейських адвокатів. Цей документ було створено з орієнтацією саме на європейські правові документи, зокрема на «Федеральне Положення про адвокатуру» ФРН, яке по суті є орієнтованим на стосунки «адвокат – клієнт», а не на стосунки «адвокат – судова система / державні органи», що традиційно, як ми побачили, було присутнє в радянському законодавстві. Це уточнення дозволяє свідчити про наближення «Правил...» до стандартів, закладених у Європейській конвенції про захист прав людини та основні свободи.

Прорив в галузі етичного забезпечення адвокатської діяльності було здійснено в 2010-ті рр. У 2012 р. були підготовлені нові «Правила адвокатської етики», а у 2013 р. був прийнятий Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [108]. Слід вказати на певні подвиги в ціннісно-нормативному змісті нового Закону. Порівняно із попереднім законом 1992 р. в законі 2012 р. зникають принципи

демократичності та гуманності, принцип незалежності підсилюється, а на перший план виносяться принципи конфіденційності та уникнення конфлікту інтересів. Це є досить показовим з огляду на репрезентацію суспільного запиту: якщо у 1990-ті рр. вживались більш абстрактні та ідеалістичні формулювання, то після одинадцяти років практики адвокатури в незалежній Україні соціальною вимогою стала застосовуваність на практиці, задавалася гарантія захисту від обвинувачення та надання правової допомоги.

Закон перекладав повноваження прийняття «Правил адвокатської етики» з Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури при Кабінеті Міністрів України на Установчий з'їзд адвокатів України, що й зумовило необхідність затвердження нової редакції «Правил адвокатської етики». Варто відзначити, що подібний крок був цілком обґрунтований намаганням побудувати за європейськими стандартами більш незалежну професійну спільноту адвокатів. У Рекомендаціях державам-учасницям Ради Європи щодо свободи здійснення професійних обов'язків адвоката йдеться про те, що професійні стандарти і кодекси поведінки мають укладатися професійними об'єднаннями адвокатів [113].

Загалом, «Правила...» 2012 р. сутнісно поповнились в тій частині, яка описує органи адвокатського самоврядування як суб'єкти відносин щодо забезпечення дотримання правил адвокатської етики, що загалом позитивно репрезентувало соціальні тенденції в професійній спільноті адвокатів та стало поштовхом для подальшого розвитку професійної етики адвокатів.

У 2017 р. було прийнято «Правила адвокатської етики», що чинні нині. Аналіз «Правил...» було представлено у підрозділі 2.1. Тут же варто вказати на ряд якісних змін порівняно з більш ранніми версіями «Правил...», ставлення до яких є досить неоднозначним.

Ст. 5 містить речення: «Якщо положення Правил допускають їх різне тлумачення, то такі положення підлягають застосуванню у найбільш сприятливому для адвоката їх тлумаченню» [105]. Такого роду формулювання є достатньо контраверсійним з точки зору ціннісно-нормативного забезпечення, адже виводить на «ігри з законом», або ж може бути використана для технічного маніпулювання, що

ставитиме під питання добросесність самого адвоката. Також у новій версії «Правил...» зазнали скорочення принципи адвокатської етики, що з одного боку можна витлумачити як зменшення жорсткості регламентації діяльності адвоката, а з іншого боку, це можна розцінити як передумову до витлумачень досить вільного характеру, що може стати причиною зловживань законом адвокатами, так само як і органами державної влади у плані певного обмеження діяльності адвокатів. На це спрацьовує і Ст. 6 «Незалежність та свобода адвоката у здійсненні адвокатської діяльності», яка втратила формулювання про необхідність уникнення адвокатом компромісів із судовими та державними органами, третіми особами і навіть клієнтами, якщо подібні компромісні рішення можуть стати перешкодою в незалежному здійсненні професійної діяльності. Варто підкреслити, що розробки і Закону, і «Правил...» відбувалися у руслі відповідності до європейських правових вимог з урахуванням певних особливостей соціокультурного контексту.

Водночас потрібно вказати на специфіку етичного дискурсу в галузі адвокатури в Україні. Проблеми адвокатської етики обговорюються переважно у вузькому колі юристів-науковців здебільшого в підручниках і наукових статтях. Так, випуск спеціального номера «Вісника Одеської адвокатури», присвяченого проблемному полю адвокатської етики [7; 13; 17; 21; 50; 79; 117; 151] лише підтверджує переважно освітянський характер представлених текстів, насиченість його теоретизуванням, а не реальними етичними колізіями адвокатської практики в нашій країні. Хоча саме проговорення етичної проблематики в середовищі фахівців з адвокатури вселяє надію і оптимізм на покращення ситуації.

Проведений у Розділі 3 аналіз ціннісних регулятивів адвокатської етики в європейських країнах і в Україні дозволяє представити певні рекомендації щодо імплементації європейського досвіду ціннісних регулятивів адвокатської діяльності в українському контексті. Йдеться про утворення адвокатських спілок міжнародного спрямування, семінари і тренінги, які дали б змогу більш швидко залучати досвід технологізації та де-бюрократизації адвокатської практики; запровадити обов'язкове стажування закордоном на базі адвокатських спілок міжнародного спрямування перед складанням іспитів на отримання кваліфікації адвоката; посилити контроль за

діяльністю адвокатів дисциплінарними органами адвокатур; впроваджувати більш жорсткі стягнення у випадку дисциплінарних порушень та недотримання правил адвокатської етики; акцентувати увагу саме на гуманістичній складовій адвокатської практики; розробляти освітні курси та тренінги з підвищення кваліфікації, які б особливу увагу приділяли етичним нормам спілкування із клієнтом та поведженню у сучасному медійному середовищі.

Отже, є підстави здійснювати огляд етичних основ адвокатської діяльності в Україні з часу появи професійної адвокатури в українських землях. Нелінійність розвитку самої адвокатури й етичного забезпечення її діяльності зумовлені специфікою соціокультурного контексту, в якому вона поставала. Розриви в історичному розвитку адвокатури відбивають колізії відходу українського суспільства від традицій громадянського життя, в яких адвокатура як маркер дотримання прав і свобод виявлялася надлишковою, непотрібною. У незалежній Україні документи, що регламентують адвокатську діяльність, фіксують необхідність збереження традицій вітчизняної адвокатури і орієнтують на дотримання високих європейських стандартів професійної діяльності адвокатів. Певні порівняння забезпечення адвокатської діяльності в Україні, Великобританії і ФРН дають підстави для сподівань на успішну імплементацію європейського досвіду на українському ґрунті.

Висновки до розділу 3. Основна увага була сконцентрована на ціннісних регулятивах адвокатської етики в соціокультурному контексті Великобританії та ФРН та України. Присвячено увагу поняттю «соціокультурне», в якому охоплено єдність культурного і соціального в конкретних суспільствах, показано зумовленість професійної сфери адвокатської діяльності соціальними обставинами в конкретну культурно-історичну добу.

Показано, як під впливом догвірних теорій Нового часу в європейському соціокультурному просторі була задана загальна ціннісна налаштованість на правову нормативність. Ще І.Кант у трактаті «До вічного миру» окреслив всесвітньо громадянський стан, де громадянське суспільство у світовому масштабі гарантує

кожному його члену рівні права. Вказано, що у ХХ ст. кантівська ідея була покладена в основу спільного простору правових цінностей ООН і ЄС.

Визначено евристичний потенціал поняття Ю.Габермаса «світова громадськість», яке застосовується до активістів громадських організацій, що діють в сучасному глобальному світі. До таких організацій можна віднести і професійні об'єднання адвокатів, які в рамках ООН і ЄС проводять нормативні ініціативи щодо етичної регуляції професійної діяльності адвокатів. Міжнародні і регіональні (ЄС) об'єднання адвокатів є організаціями світової громадськості, які займаються етичною нормотворчістю щодо професійної діяльності адвокатів. Регулятивні принципи такого типу організацій є обов'язковими до виконання у просторі їх дії.

Підтверджено, що на глобальному і регіональному (європейському) рівнях немає підстав свідчити про гомогенність правового поля, що зумовлює необхідність враховувати культурно-історичний досвід як чинник регулятивного потенціалу адвокатської етики у соціокультурному контексті. Історія кожної країни унікальна, як унікальними є умови утворення і розвитку адвокатури, а також етичної інфраструктури і моральної чутливості вирішувати нагальні питання етичного характеру у професійному житті адвокатів.

У Великобританії та ФРН культурно-історичні особливості визначили специфіку правового забезпечення в них. Розвинено ідею історика адвокатури С.О.Деханова, який вказав, що в англосаксонському праві діє принцип налагодженої правової процедури, а в німецькому законодавстві адвокатська діяльність розкривається через цінність довіри. У контексті соціальної філософії показано етичний потенціал належної правової процедури у Великобританії в культурно-історичній динаміці та регулятивну дію цінності довіри в адвокатурі ФРН.

Реконструйовано становлення належної правової процедури і визначено її етичний потенціал. Пророблена робота дозволяє стверджувати, що вибудована етична інфраструктура Великобританії у галузі адвокатської діяльності є результатом узгодження адвокатської діяльності, королівської волі і запитів суспільства. Ціннісне навантаження діяльності адвоката залежить від його приналежності до професійних об'єднань, які керуються належними правовими процедурами. Специфіка розподілу

функцій в об'єднаннях барристєрів і соліситєрів і завантаженість останніх безпосередньою роботою з клієнтами зумовила увагу до дотримання етичних норм професійної діяльності соліситєрів. Етична інфраструктура орієнтована в першу чергу на них.

Вказано, що в етичній регуляції адвокатської спільноти в Англії з доби Середньовіччя й до сьогодні активно використовується регулятивний потенціал культури. Йдеться про те, що середньовічні статути й петиції були виявом культурного авторитету в суспільстві і задавали загальне улаштування і вектор розвитку соціальним інститутам, а суспільний розголос, резонанс щодо прикладів неприпустимих дій юристів в кожному конкретному випадку отримували статус прецедентів та фігурували у подальших документах як «загальні місця» юридичної діяльності і були каталізатором для подальшої етичної рефлексії професії адвоката.

Розгорнуто доведення думки щодо заснованості адвокатської етики у ФРН на цінності довіри. Цінність довіри вмонтована в національні нормативні документи, що регулюють діяльність адвокатури в Німеччині, й відображає певне соціальне очікування від адвоката як професіонала, дозволяє клієнту почуватися впевнено й задає, таким чином, індивідуальний вимір довіри. Визначено, що таке рольове очікування задає стабільність на інституційному рівні, уможливлєючи довіру з боку суспільства в цілому в обставинах потенційно некерованих взаємодій сучасного суспільного життя. У свою чергу, така налаштованість працює на підвищення рівня довіри у суспільстві загалом.

Подано аргументи, що інститут адвокатської таємниці в своїй основі містить цінність довіри в індивідуальному та інституційному вимірах. Абсолютне дотримання адвокатської таємниці є свідченням того, що суспільство, в якому наявна така практика, має високий рівень довіри. Водночас, підтримка з боку професіоналів і суспільства в цілому абсолютного дотримання адвокатської таємниці є запорукою довіри до неї, що працює на збереження і підвищення рівня довіри у суспільстві.

Доведено, що у світлі цінності довіри «ігри із законом» («технології») як діяльність адвокатів у широкому кластері можливостей оминути закон і домогтися бажаного клієнту (суб'єкту господарської діяльності) результату є іграми проти

правил, практикою, орієнтованою на знищення довіри як на підприємстві, втягнутому в «ігри із законом», так і довіру суспільства до суб'єктів господарювання, які звертаються до адвокатів за такого роду допомогою, а також і до інституту адвокатури самого по собі, що веде до зниження рівня довіри в суспільстві загалом. Тому «ігри із законом» вважаються аморальною, суспільно неприйнятною практикою, вони суспільно небезпечні і працюють проти добробуту суспільства у довготривалій перспективі.

Проведене дослідження дає інструменти осмислення й орієнтує на вирішення етичних колізій в сучасній адвокатській діяльності в Україні. Далі, в останньому підрозділі, простежуються основні історичні етапи розвитку інституту адвокатури в Україні, починаючи від польсько-литовської доби, коли введення Литовських Статутів зумовило необхідність професіоналів, які могли брати участь у захисті сторін. Простежується зміст ціннісно-нормативного забезпечення професії адвоката.

Показано, що найкраще адвокатура та ціннісно-нормативне забезпечення її діяльності в українських землях припадало на час розбудови громадянських свобод, де вона була покликана сприяти дотриманню прав і свобод громадян. Із встановленням незалежності України Статут Спілки адвокатів України визначив необхідність врахування історичних традицій розвитку інституту адвокатури при розбудові майбутніх регламентацій її діяльності.

Виявлено ціннісно-нормативний потенціал забезпечення адвокатської діяльності в Законі України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» та «Правил адвокатської етики». Певні порівняння досвіду застосування адвокатської етики та її нормативного забезпечення у Великобританії, ФРН та Україні дають підстави для сподівань успішно запроваджувати європейські практики на українському ґрунті. Представлено ряд рекомендацій щодо імплементації європейського досвіду в українському соціокультурному контексті.

Наприкінці розділу вказано на особливості етичного дискурсу в галузі адвокатури в Україні. Проблеми адвокатської етики обговорюються переважно у вузьких колах освітян-юристів в підручниках і наукових статтях, не беручи до уваги реальні колізії адвокатської практики.

Результати досліджень, наявних у цьому розділі, викладено у наступних працях:

- Ткаченко К. О. Концептуалізація етичних засад адвокатської практики у середньовічній Британії. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2016. Вип. 107. Філософські науки. С. 344-347. (Збірник входить до міжнародних баз EBSCO Publishing, Inc. (США); SIS (Scientific Indexing Services) (США); EBSCO InfoBase Index (Індія); РИНЦ (Росія)). - Режим доступу: <http://www.gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=131>

- Ткаченко К. О. Специфіка врегулювання етичних норм адвокатської практики у сучасній Британії. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2016. Вип. 115. Філософські науки. С. 238-241. (Збірник входить до міжнародних баз Google Scholar; EBSCO Publishing, Inc. (США); SIS (Scientific Indexing Services) (США); EBSCO InfoBase Index (Індія). РИНЦ (Росія)). - Режим доступу: <http://www.gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=139>

- Ткаченко К. О. Специфіка імплементації етичних засад в адвокатську практику Англії Нового Часу. «Актуальні проблеми гуманітарних наук у дослідженнях молодих науковців». *Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (2016 ; Київ): матеріали доповідей та виступів*. Київ: Гуманітарний корпус, НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. Випуск 7, С.175-178.

- Ткаченко К. О. Засади адвокатської етики в сучасній Німеччині. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2017. Вип. 124. Філософські науки. С. 237-240. (Збірник входить до міжнародних баз Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc. (США); SIS (Scientific Indexing Services) (США); InfoBase Index (Індія); РИНЦ (Росія)). - Режим доступу: <http://www.gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=149>

- Ткаченко К. О. Професійна етика адвоката в роботі з корпораціями: ігри з законом – питання нормативності. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2017. Вип. 126. Філософські науки. С. 376-379. (Збірник входить до міжнародних баз Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc. (США); SIS (Scientific Indexing

Services) (США); InfoBase Index (Індія); РИНЦ (Росія)). - Режим доступу <http://www.gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=151>

- Ткаченко К. О. Моральні засади інституту адвокатської таємниці в сучасних реаліях Франції та України. *«Наукові пошуки: актуальні проблеми теорії і практики»*. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (2017 ; Київ): матеріали доповідей та виступів. Київ: Гуманітарний корпус, НПУ імені М.П. Драгоманова, 2017. Випуск 10, С.141-144.

ВИСНОВКИ

У дисертації в рамках соціальної філософії здійснено аналіз адвокатської етики як ціннісно-нормативного регулятиву професійної діяльності адвокатів, визначено її аксіологічний потенціал, зумовлений природою громадянського суспільства, та специфіку розгортання в соціокультурних конкретизаціях.

1. На основі думки про пов'язаність формування адвокатської діяльності як спеціалізованої діяльності по захисту і представництву інтересів клієнта із становленням ідеї права у західній культурі розглянуто ціннісний потенціал права у філософській думці, яка з Нового часу робить право спеціальним предметом свого розгляду. Філософія права від Г. Гроція і С. Пуфендорфа звільнилася від релігійних догматів і обґрунтовувала природний характер права і його морально-філософські засади та договірну основу. Концепція філософії права в її сучасному вигляді оформлюється в філософських студіях Г. фон Гуго, який осмислював сенс права в цілісності з огляду на ефективність його впливу на людину та її розвиток поза моральної легітимації. Так в новоевропейській думці оформлюється дихотомія природного і позитивного права. У той час як від Гроція і Пуфендорфа йде ідея права як заснованого на ціннісно-моральних засадах, зануреного у соціальні процеси явища, відтак мораль є підставою законності, легітимності правової системи, то від Гуго йде розуміння права як соціального факту встановленого правопорядку у філософськи насиченому й історично визначеному юридично-догматичному вченні з ухилом у юриспруденцію.

У філософській думці континентальної Європи теорії природного права, обґрунтовуючи природний характер права, його моральні засади і договірну основу, нерозривно пов'язуючи мораль і право, створили аксіологічне, етико-філософське підґрунтя для розробки адвокатської етики як ціннісно-імперативного регулятиву діяльності адвокатів.

2. Проаналізовано феномен громадянського суспільства як простору актуалізації права, як він представлений у філософії Нового часу. Визначено два підходи до осмислення конфігурацій громадянського суспільства – ліберальний і

державницький. Ці підходи різняться у визначенні громадянського суспільства та значенням ролі держави в його дії. Водночас обидва підходи задають спільне бачення цінностей свободи особистості, конкретизованої у гідності людини, її правах, недоторканості, повазі власності та правової держави, що означала встановлення законів, їх дотримання і покарання за порушення.

Така аксіологічна налаштованість задавала необхідність захисту прав громадянина при вирішенні конфліктів і суперечок. Агональний характер захисту пов'язаний із конкуренцією в суспільному житті і як такий можливий в умовах адвокатури, яка відстоює гідність людини, її права і свободи, недоторканість і повагу власності.

3. З'ясовано співвідношення права і моралі як чинників нормативної регуляції суспільного життя. Єднає їх спільність витоків у звичаї як історично першій формі соціальної регуляції поведінки. Це зумовлює їх опертя на звичаєво-масові форми поведінки, з'ясування суцього із відповідною кореляцією належного, спроможність регулювати соціальну поведінку особи, зв'язок із свободою дій особи та її відповідальністю за них.

Спільність витоків моралі і права у звичаї пояснює апеляцію теорії природного права до аксіологічних чинників суспільного життя і підстави для виведення ціннісно-нормативних параметрів права. Відмінності права і моралі закладено в атрибуції їх як інститутів суспільного життя. Традиційна для моральної філософії відмова від визнання моралі інститутом зумовлена неінституціалізованістю і некодифікованістю джерела її вимоги, ідеальним характером санкцій тощо. Відповідно, право як інститут має справу з чітко визначеними, кодифікованими вимогами, конкретними санкціями; інстанцією створення, запровадження, контролю за їх дотриманням є держава, так само як держава здійснює і покарання за їх недотримання.

Зростання «сірої зони» між правом і мораллю диференціює мотивацію морального вчинення. У світлі цього, нового звучання набула схема моральних стадій Л. Кольберга. Проходження стадій морального розвитку відбувається протягом всього свідомого життя людини, вони не обов'язково співвідносяться із етапами

вікової психології. Особа, яка знаходиться на доконвенційному рівні розвитку, дотримується моральних і правових вимог із страху покарання, на конвенційному рівні – із усвідомлення необхідності дотримання суспільного порядку, а на постконвенційному – із внутрішніх переконань, поваги до прав, цінностей і принципів.

4. Виявлено ціннісний потенціал деонтології в діяльності адвоката. Зміст і обсяги юридичної деонтології не усталені у вітчизняній традиції. З точки зору соціальної філософії очевидно, що юристи прагнуть привносити у зміст деонтології питання професійної етики й етикету, моральні і морально нейтральні чинники, наприклад, зовнішній вигляд і вигляд робочого місця (В.М.Горшенєв, І.В.Бенедик). З іншого боку, Є.Бентам як засновник деонтології як галузі знання акцентував власне особистісний вимір сприйняття вимог законодавства і правил моралі з урахуванням свого власного і суспільного інтересу. Цю позицію розвивають В.Г.Сокуренко та С.С.Сливка, вказуючи, що юридична деонтологія має справу не з готовими, сформованими нормами, а спонукає фахівця встановлювати свої професійні обов'язки самостійно, не залишаючи їх на відкуп етичних кодексів юридичних професій. Цей підхід до юридичної деонтології видається нам адекватним потребам у регламентації професійної діяльності і повною мірою ціннісно наповненим.

Юридична деонтологія надає інструментарій для відповідальної діяльності в «сірій зоні» між правом і мораллю, де адвокат, по-перше, приймає рішення, балансує між дотриманням інтересів клієнта і корпоративними вимогами; по-друге, діє, узгоджуючи агональний характер судового процесу і корпоративну солідарність; по-третє, корегує публічний характер своєї професійної діяльності з «публічною приватністю» як реальністю в добу інформаційних технологій; по-четверте, передбачає наслідки своїх дій і враховує їх, несучи моральну відповідальність за свій вибір.

5. Розкрито зміст принципу гуманізму та концепції прав людини у ціннісному просторі адвокатської етики. Гуманізм є метапринципом адвокатської етики й створює ціннісно-імперативне напруження адвокатської діяльності. Принцип гуманізму, сформований у філософській думці Відродження, має в основі ідею

людини як центру, осереддя будь-якої діяльності щодо неї на її благо. Робота з філософськими текстами доби Відродження дозволила концептуалізувати положення, що людина є джерелом своїх вчинків й отримує закони не від Бога чи природи, а формулює їх сама, своєю волею і розумом. Там само актуалізується поняття гідності, що характеризує цінність людини як особистості.

Простежено, як філософський принцип гуманізму втілено у ключових програмних політичних документах Нового часу (армійських маніфестах і низових конституційних проєктів періоду англійської революції і громадянської війни 1642-1649 рр.; Декларації незалежності і Біллі про права США; Декларації прав людини і громадянина 1789 р.). Визначено, який вплив ці документи спричинили на сучасну концепцію прав людини. Розглянуто ціннісно-нормативний потенціал трьох поколінь прав людини, які засновуються на метапринципі гуманізму.

З'ясовано, що в адвокатській діяльності принцип гуманізму лежить в основі визнання гідності клієнта, сприйняття його внутрішньої цінності. Клієнт – не засіб для отримання прибутку; цінним є його благо, його права, честь, гідність і зрештою – доля і життя. Простежується думка, що гідність клієнта, визнання і повага гідності всіх учасників судового процесу є невід'ємною складовою при здійсненні адвокатом професійної діяльності. У дослідженні також зазначено, що в адвокатській діяльності принцип гуманізму актуалізується у визнанні гідності адвоката в його професійному амплуа.

6. Досліджено змісти цінності справедливості в адвокатській діяльності. Справедливість як одна з базових цінностей людської життєдіяльності з'являється у тих відносинах, ситуаціях і обставинах, які за своєю природою вимагають міри. У дослідженні виявляється наповнення змістом поняття справедливості від античності до сучасних концепцій, зокрема Дж. Ролза. З'ясовано, що справедливість суспільних інститутів взаємопов'язана із справедливістю як чеснотою через утвердження ідеї прав людини як пріоритетної моральної ідеї. Про це йдеться у першому принципі справедливості Дж.Ролза, в якому наголошено рівність прав і свободи кожного, сумісних з правами і свободами інших людей. Вказано, що цей принцип задає рівень людської і громадянської гідності, забезпечений правовими гарантіями. Значимою

для адвокатури є справедливість дотримання встановлених законів, про яку зазначав Ролз. На сучасному етапі дискурс справедливості доповнюється вимірами визнання гідності особи й груп меншин. Вимога справедливості стає своєрідним категоричним імперативом в юридичних професіях, де фахівцям доводиться вирішувати чужі конфлікти тощо.

Інститут адвокатури задає конкретні вимоги щодо справедливої діяльності своїх професіоналів. Ці вимоги представлено принципами незалежності і законності, вміщеними у «Правилах...». За цими положеннями, адвокат має бути незалежним від тиску і втручання у його діяльність з боку влади, політиків і колег. Але і зворотно – він не може йти на компроміси, які б вплинули на його незалежність, з метою догодити клієнту, суду, політикам, колегам тощо. Адвокат завжди має діяти на законних засадах, сприяти утвердженню принципів верховенства права та законності.

7. Визначено евристичний потенціал поняття Ю.Габермаса «світова громадськість», яке застосовується до активістів громадських організацій, що діють в сучасному глобальному світі. Доводиться думка, що до таких організацій можна віднести і професійні об'єднання адвокатів, які в рамках ООН і ЄС проводять нормативні ініціативи щодо етичної регуляції професійної діяльності адвокатів. Міжнародні і регіональні (ЄС) об'єднання адвокатів є організаціями світової громадськості, які займаються етичною нормотворчістю щодо професійної діяльності адвокатів. Регулятивні принципи такого типу організацій є обов'язковими до виконання у просторі їх дії. Підтверджено, що на глобальному і регіональному (європейському) рівнях немає підстав свідчити про гомогенність правового поля, що зумовлює необхідність враховувати культурно-історичний досвід як чинник регулятивного потенціалу адвокатської етики у соціокультурному контексті. Розвинено ідею історика адвокатури С.О.Деханова, який вказав, що в англосаксонському праві діє принцип налагодженої правової процедури, а в німецькому законодавстві адвокатська діяльність розкривається через цінність довіри.

8. Окреслено регулятивний потенціал адвокатської етики у Великобританії в культурно-історичній динаміці. Етична інфраструктура у галузі зумовлена

специфікою розбудови громадянського суспільства і відбиває культурно-історичний досвід узгодження адвокатської діяльності, королівської волі і запитів суспільства. Етичне навантаження діяльності адвоката залежить від його членства у професійних об'єднаннях, які у своїй діяльності керуються належними правовими процедурами. Специфіка розподілу функцій в об'єднаннях барристів і соліситорів і званість останніх безпосередньою роботою з клієнтами зумовила увагу до дотримання етичних норм професійної діяльності соліситорів. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що етична інфраструктура орієнтована переважно на них. В етичній регуляції адвокатури Великобританії традиційно використовуються форми культурного авторитету, які задають загальне улаштування і вектор розвитку цього інституту і створюють суспільний резонанс прецедентів неприпустимих дій юристів.

9. Розкрито етичні колізії адвокатської діяльності у ФРН на прикладах дотримання адвокатської таємниці та «ігор із законом». Цінність довіри вмонтована в національні нормативні документи, що регулюють діяльність адвокатури, й відображає певне соціальне очікування від адвоката як професіонала, дозволяє клієнту почуватися впевнено й задає, таким чином, індивідуальний вимір довіри. Таке рольове очікування задає стабільність на інституційному рівні, уможливаючи довіру з боку суспільства в цілому.

У дисертації подано аргументи, що інститут адвокатської таємниці в своїй основі містить цінність довіри в індивідуальному та інституційному вимірах. Абсолютне дотримання адвокатської таємниці є свідченням того, що суспільство, в якому наявна така практика, має високий рівень довіри. Водночас, підтримка з боку професіоналів і суспільства в цілому абсолютного дотримання адвокатської таємниці є запорукою довіри до неї, що працює на збереження і підвищення рівня довіри у суспільстві.

Доведено, що у світлі цінності довіри «ігри із законом» як діяльність адвокатів у широкому кластері можливостей оминати закон і домогтися бажаного клієнту (суб'єкту господарської діяльності) результату є іграми проти правил, практикою, орієнтованою на знищення довіри в суспільстві загалом. Тому «ігри із законом»

суспільно небезпечні і працюють проти добробуту суспільства у довготривалій перспективі.

10. Визначено основні історичні етапи становлення ціннісно-нормативного забезпечення адвокатської діяльності в українських землях і вивчено наповненість змістом етичного навантаження адвокатури. Показана пряма залежність розвитку адвокатури та її етичного забезпечення від громадянських свобод в суспільстві. Проводиться думка, що визначена у Статуті Спілки адвокатів України необхідність враховувати історичні традиції української адвокатури задає парадигму осмислення тяглості ціннісної традиції української адвокатури від польсько-литовської доби до сьогодення попри нелінійність її розвитку й етичного забезпечення її діяльності, розриви, котрі відбивають колізії відходу українського суспільства від традицій громадянського життя, в якій адвокатура як маркер дотримання прав і свобод особи ставала надлишковою, зайвою.

Вказано на специфіку фахового дискурсу по питанням етичного забезпечення адвокатської діяльності в Україні. Змістовно він наповнюється і ведеться переважно освітянами-юристами в підручниках і статтях теоретичного характеру і не містить розбору реальних етичних колізій адвокатської практики в нашій країні.

Подано рекомендації щодо запровадження європейського досвіду в українських реаліях: утворити адвокатські спілки міжнародного спрямування, семінари і тренінги, які дали б змогу більш швидко залучати досвід технологізації та де-бюрократизації адвокатської практики; запровадити обов'язкове стажування закордоном на базі адвокатських спілок міжнародного спрямування перед складанням іспитів на отримання кваліфікації адвоката; посилити контроль за діяльністю адвокатів дисциплінарними органами адвокатур; впроваджувати більш жорсткі стягнення у випадку дисциплінарних порушень та недотримання правил адвокатської етики; акцентувати увагу саме на гуманістичній складовій адвокатської практики; розробляти освітні курси та тренінги з підвищення кваліфікації, які б особливу увагу приділяли етичним нормам спілкування із клієнтом та поведженню у сучасному медійному середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболіна Т. Г., Нападиста В. Г., Рихліцька О.Д. та ін. Прикладна етика. Навч. посіб. / [за наук. ред. В. І. Панченко]. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 392 с.
2. Апресян Р.Г., Артемьева О.В., Прокофьев А.В. Феномен моральной императивности. Критические очерки. Москва : ИФ РАН, 2018. 196 с.
3. Апресян Р.Г. Достоинство *Этика: Энциклопедический словарь* / под ред. Р.Г.Апресяна, А.А.Гусейнова. Москва : Гардарики, 2001. С.126.
4. Арендт Х. Лекции по политической философии Канта / пер. с англ. А.Глухова. Санкт-Петербург : Наука, 2011. 303 с.
5. Аристотель. Большая этика / пер. с др.гр.Т.А.Миллер. *Сочинения*: В 4-х т. Т.4 /общ. ред. А. И. Доватура. Москва : Мысль, 1983. С. 295-374.
6. Аристотель. Никомахова этика / пер. с др.гр. Н.В.Брагинской. *Сочинения*: В 4-х т. Т.4 /общ. ред. А. И. Доватура. Москва : Мысль, 1983. С.53-293.
7. Бакаянова Н. М. Чесність та добропорядна репутація адвоката. *Вісник Одеської адвокатури*. Спеціальний випуск: Адвокатська етика. Одеса, 2019. С. 5-10.
8. Барщевский М.Ю. Адвокатская этика; изд. 2-ое; испр. Москва : Профобразование, 2000. 312 с.
9. Баскин М.П. Монтескье / изд. 2-е, стереотип. Москва : Мысль, 1975. 165 с.
10. Баумейстер А. О. Філософія права : Навч. посіб. К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. 311 с.
11. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / пер. с итал. М.М.Исаева. Москва : Юрид. из-во НКЮ СССР, 1939. 463 с.
12. Бектанова А. К. Понятие гражданского общества в трудах англо-американских просветителей *Вестник Челябинского государственного университета*. 2017. №4. (400). Философские науки. Вып. 44. С. 83-88.
13. Билиця І. О. Окремі аспекти реалізації принципу поваги до адвокатської професії. *Вісник Одеської адвокатури*. Спеціальний випуск: Адвокатська етика. Одеса, 2019. С. 11.
14. Бігун В. С. Ерліх: життя і правознавча спадщина (актуальний наукознавчий нарис). *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. №1-2. С. 105-126.

15. Борінштейн Є. Р. Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03. Одеса, 2010. 34 с.
16. Бринцев В. Д. Поєднання одноособової і колегіальної форм правосуддя в кримінальному процесі. *Право України*. 1995. №7. С. 23-25.
17. Бронз И. Л. Этические проблемы адвокатской деятельности: повторение уроков и задания на будущее. *Вісник Одеської адвокатури*. Спеціальний випуск: Адвокатська етика. Одеса, 2019. С. 17-20.
18. Брюггер В. Образ людини у концепції прав людини. *Проблеми філософії права*. 2003. Т.1. С. 136-146.
19. Васильчук В. О. Формальна та реальна справедливість у концепції прав людини. *Проблеми філософії права*. 2003. Т.1. С. 154–156.
20. Вебер М. Политика как призвание и профессия / пер. с нем. А.Ф.Филлипова. *Избранные произведения* / сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П.Гайденко. Москва : Прогресс, 1990. С. 644-706.
21. Вілков С. В. Орієнтир на добропорядність: правила адвокатської етики доповненні новим принципом. *Вісник Одеської адвокатури*. Спеціальний випуск: Адвокатська етика. Одеса, 2019. С. 25.
22. Волинка К. Забезпечення прав і свобод особи в Україні: теоретичні і практичні аспекти. *Право України: Юридичний журнал*. 2000. №11. С. 30-33.
23. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості / пер. з нім. А. Онишко. Львів : Літопис, 2000. 317 с.
24. Гаджиев К.С. Концепция гражданского общества. Идеальные истоки и основные вехи формирования. *Вопросы философии*. 1991. №7. С.19-35.
25. Ганкевич Л. Союз українських адвокатів у Львові. Львів, 1933. 38 с.
26. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або природне право і державознавство / пер. з нім. Р.Осадчука та М. Кушніра. Київ : Юніверс, 2000. 336 с.
27. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского/ пер. с англ. А. Гутермана. *Сочинения* в 2 т. Т.2. Москва : Мысль, 1991. 731 с.

28. Гоббс Т. Основ философии. Часть вторая. О человеке / пер. с лат. Н. А. Федорова. *Сочинения* в 2 т. Т.1. Москва : Мысль, 1989. С. 219-269.
29. Гоббс Т. Основ философии. Часть третья. О гражданине / пер. с лат. Н. А. Федорова. *Сочинения* в 2 т. Т.1. Москва : Мысль, 1989. С. 210-506.
30. Горбатенко В.П. Справедливість як соціально-правова цінність. *Проблеми філософії права*. 2003. Т.1. С. 150-153.
31. Горшенев В.М., Бенедик И.В. Юридическая деонтология : учеб. пособие. Киев : УМК ВО при Минвузе УССР, 1988. 80 с.
32. Гражданское общество, правовое государство и право / «Круглый стол» журналов «Государство и право» и «Вопросы философии». *Вопросы философии*. 2002. №1. С. 3-51.
33. Гребеньков Г.В., Фіолевський Д.П. Юридична етика : навч. пос. – Київ : Алерта, 2004. 209 с.
34. Грищук О.В. Людська гідність у праві: філос. проблеми. Київ : Атіка, 2007. 432 с.
35. Грищук О.В., Гелеш А.І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. 288 с.
36. Грищук О. В., Добош З. А. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект : монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. 272 с.
37. Грищук О.В., Романинець М.Р. Формування та розвиток ідеї відповідальності людини в праві : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 188 с.
38. Гроций Г. О праве войны и мира/ пер.с лат. А.Л. Скаккетти; предисл. С.Б.Крылова; вступ. статья А.А. Желудкова. Репринт с изд. 1956. Москва : Ладомир, 1994. 868 с.
39. Гулыга А.В. Кант. Москва : Молодая гвардия, 1977. 304 с.
40. Гусейнов А. А. Размышления о прикладной этике. *Ведомости научно-исследовательского института прикладной этики*. Вып. 25: Профессиональная этика. Тюмень : НИИПЭ, 2004. С.148-159.

41. Давыдов Ю.Н. Этика убеждения и этика ответственности: Макс Вебер и Лев Толстой. *Этическая мысль*. Вып. 7. Москва : ИФ РАН, 2006. С. 83-109.
42. Демиденко В.В. До питання про примат міжнародного права. *Концепція розвитку законодавства України* : матеріали науково-практичної конференції. Київ, травень 1996. Київ: Ін-т законодавства ВР України, 1996. С. 469-471.
43. Деханов С.А. Адвокатура в Западной Европе: опыт и современное состояние: автореф. дис. ... д-ра юрид. Нау к: 12.00.11. Москва, 2010. 48 с.
44. Дживелегов А.К. Возрождение: собрание текстов итальянских, немецких, французских и английских писателей 14-16 веков. Москва -Ленинград, 1925. 40 с.
45. Доклад исполнительного директора ФПА Германии Вероники Хоррер на Круглом столе на тему «Специализация адвокатов» с участием представителей Федеральной палаты адвокатов Германии и Федеральной палаты адвокатов Российской Федерации. 03.12.2015 г. URL: [http://fparf.ru/documents/doc/Spezialisierung%20der%20RA_Russisch%20\(%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%B4\).pdf](http://fparf.ru/documents/doc/Spezialisierung%20der%20RA_Russisch%20(%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%B4).pdf) (дата звернення 18.05.2018).
46. Дробницкий О. Г. Понятие морали. Историко-критический очерк. *Моральная философия : избр. труды* / сост.Р.Г. Апресян. Москва : Гардарики, 2002. С. 11-342.
47. Евлампиев И.И. Иван Ильин. Санкт-Петербург : Наука, 2016. – 251с.
48. Ерліх Є. Вільне правознаходження та вільне правознавство. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. №1-2. С. 168-184.
49. Ерліх Є. Монтеस्क'є та соціологічна юриспруденція/ пер. з англ. і передмова С. І. Нежурбіді. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2014. Вип. 728. Правознавство. С. 5–14.
50. Єреган А. Р. Проблеми адвокатської етики в контексті реалізації права особи на захист. *Вісник Одеської адвокатури*. Спеціальний випуск: Адвокатська етика. Одеса, 2019. С. 37-38.
51. Жоль К. К. Философия и социология права : учеб. пособие. Киев : Юринком Интер, 2000. 480 с.
52. Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Союзу. *Бюлетень законодавства і юридичної практики України «Адвокатура в Україні»*. К. :

Юрінком, 2000. №1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_343 (дата звернення 10.03.2019).

53. Заиченко Г. А. Джон Локк /изд. 2ое, дораб. Москва : Мысль, 1988. 207 с.

54. Кант И. К вечному миру / пер. с нем. Л.А.Комаровского. *Сочинения* в 6 т. Т.6. Москва : Мысль, 1966. С. 257-309.

55. Кант И. Метафизика нравов / пер. с нем. Ц.Г. Арзеканьяна, С.Я.Шейнман-Топштейн. *Сочинения* в 6 т. Т.4. Ч.2. Москва : Мысль, 1965. С. 107-438.

56. Кант И. Основы метафизики нравственности / пер. с нем. Л.Д.Б. под ред. В.М.Хвостова. *Сочинения* в 6 т. Т.4. Ч.1. Москва : Мысль, 1965. С.219-310.

57. Кант И. О поговорке «Может быть это и верно в теории, но не годится для практики»/ пер. с нем. Н. Вальденберг. *Сочинения* в 6 т. Т.4. Ч.2. Москва : Мысль, 1965. С. 59-106.

58. Каролина. Извлечение из Уголовно-судебного уложения Карла V : учеб. пособ. / под ред. К.Л. Ходжабеговой. Москва : Московская академия МВД России, 2002. 59 с.

59. Кассирер Э. Индивид и космос в философии Возрождения / пер. с нем. А. Г. Гаджикурбанова. *Избранное: Индивид и космос*. Москва.- Санкт-Петербург : Университетская книга, 2000. С. 7-206.

60. Кашников Б.Н. Концепция общей справедливости Аристотеля: опыт реконструкции. *Этическая мысль*. Вып. 2. Москва : ИФ РАН, 2001. С. 89-117.

61. Кашников Б.Н. Либеральные теории справедливости и политическая практика России. Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2004. 260 с.

62. Кирюхин Д. И. Контрактуалистская традиция в теории справедливости. *Вісник Дніпропетровського університету*. №9/2. Вип. 22 (2). Філософія. 2012. С. 220-226.

63. Кірюхін Д.І. Відповідальність і справедливість. *Соціальна відповідальність як основна цінність інституціалізації сучасного суспільства* / за ред. А.М.Єрмоленка. Київ : Наукова думка, 2016. С. 193-232.

64. Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001900-17> (дата звернення 1.08.2020)/

65. Кожем'якіна О.М. Етичний контекст довіри як ціннісної основи соціальної взаємодії. *Соціальна етика: теоретичні і прикладні проблеми* : збірник наукових статей. Київ : «Університет Україна», 2012. С.24-32.

66. Колодій А. Исторична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу). *Незалежний культурологічний часопис*. 2001. №21. С. 8-29.

67. Короткова П.Е. Становление и развитие института адвокатской тайны в Древней Германии. *Часопис Академії адвокатури України*. 2009. №9. С. 1-4.

68. Костицький М. В. Філософія права як наука і навчальна дисципліна. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. I. С. 17-21.

69. Коэн Дж. Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория/ пер. с англ. под ред. И. И. Мюрберг. Москва : Изд-во Весь мир, 2003. 784 с.

70. Кухнюк Д. Правила адвокатської етики в законодавстві України про адвокатуру та адвокатську діяльність. *Адвокат майбутнього. Юридична Газета*. 14 лютого 2017 р. №7 (557) С. 38-39.

71. Ладыкина Т. А. Свобода и ответственность как основные деонтологические категории. *Вестник Омского юридического института*. 2009. №2 (11). С. 13-14.

72. Лапаева В. В. Соотношение права и морали в правовой концепции Л. Фуллера. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 2013. №2(307). С. 241-256.

73. Локк Дж. Два трактата о правлении/ пер. с англ. Е.С.Лагутина, А.Л.Субботина, Ю.В.Семенова. *Сочинения*: В 3т. Т.3. /под ред. А.Л.Субботина. Москва : Мысль, 1988. С. 135-405.

74. Лукашева Е. А. Взаимодействие права и морали: общее и особенное. *Взаимодействие морали и права* : материалы международной научной конференции / отв. ред. Т. А. Сошникова. Москва : Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2014. С.11-17.

75. Максимов С. І. Кантівський проект правового суспільства і нові демократії. *Проблеми філософії права*. 2006-2007. Т. IV-V. С. 17-23.

76. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. Харьков : Право, 2002. 328 с.

77. Малахов В. А. Этика: Курс лекцій : навч. посіб. Київ : Либідь, 2002. 384 с.

78. Малюк А. А., Полянская О. Ю., Алексеева И. Ю. Этика в сфере информационных технологий. Москва : Горячая линия-Телеком, 2011. 344 с.

79. Маслов В. Г. Адвокатська таємниця в процедурі дисциплінарного провадження. *Вісник Одеської адвокатури*. Спеціальний випуск: Адвокатська етика. Одеса, 2019. С. 44-45.

80. Межуев В. М. Гуманизм. *Новая философская энциклопедия*: В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд; Научно-ред. совет: предс. В.С.Степин. Москва: Мысль, 2010. С.567-569.

81. Микешин М. И. Социальная философия шотландского Просвещения. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский Центр истории идей, 2005. 165 с.

82. Милль Дж. Ст. Утилитарианизмъ. О свободе. / пер с англ. А.Н.Неведомского. Санкт-Петербург : Издание книгопродавца И.П.Перевозникова, 1900. 236 с.

83. Монтескье Ш. Л. О духе законов / пер. с фр. А. В. Матешук. Москва : Мысль, 1999. 672 с.

84. Мотрошилова Н.В. О современном понятии гражданского общества. *Вопросы философии*. 2009. № 6. С. 12-32.

85. Мотрошилова Н.В. Социально-исторические корни немецкой классической философии. Москва : Наука, 1990. 208 с.

86. Мотрошилова Н.В. Цивилизация и варварство в эпоху глобальных кризисов: 2-е, расширенное и исправленное издание книги «Цивилизация и варварство в современную эпоху». Москва : ИФРАН, «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2010. С. 480 с.

87. Музика І. В. Філософія права й соціологія права: проблема співвідношення. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. С. 233-237.

88. Муромцев Г. И. Право и мораль: культурно-исторический аспект. *Взаимодействие морали и права* : материалы Международной научной конференции, г. Москва, 20 мая 2014 г. / отв. ред. Т. А. Сошникова. Москва : Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2014. С. 75-80.

89. Нерсесянц В.С. Философия права. *Проблеми філософії права*. Т.2. 2004. С.7-18.
90. Нерсесянц В. С. Философия права Гегеля. Москва : Юристъ, 1998. 352 с.
91. Нерсесянц В.С. «Философия права»: история и современность. *Гегель Г.В.Ф. Философия права*/ пер. с нем.: ред. и сост. Д.А.Керимов и В.С. Нерсесянц; авт. вступ. ст. и примеч. В.С.Нерсесянц. Москва : Мысль, 1990. С. 3-43.
92. Несімко О.Д., Сливка С.С., Штангрет М.Й. Сучасна особа юриста. Львів : Львівський інститут внутрішніх справ при Українській академії внутрішніх справ, 1997. 116 с.
93. Новгородцев П.И. Историческая школа юристов, ее происхождение и судьба: опыт характеристики основ школы Савиньи в их последовательном развитии. Москва : Унив. тип., 1896. 238 с.
94. Нозик Р. Анархия, государство и утопия / пер. с англ. Б. Пинскера под ред. Ю. Кузнецова и А. Куряева. Москва : ИРИСЭН, 2008. 424 с.
95. Одар К. Fair, fairness, equity, чесний, справедливий; чесність, справедливість; неупередженість, справедливість, безсторонність / пер. з фр. О.Панича. *Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей*. Т.3. Київ : Дух і літера, 2013. С.265-268.
96. Орлова И. В. Теория гражданского общества: к истории вопроса. *Философия и общество*. 2006. №2. С. 116-134.
97. Основные принципы, касающиеся роли юристов, принятые восьмым Конгрессом ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями. Гавана, Куба, 27 августа – 7 сентября 1990. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/role_lawyers.shtml (дата звернення 25.03.2020).
98. Остин Дж. Позитивістська концепція права / пер. з англ. П.Тарашук. *Філософія права* /За ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2007. С. 41-56.
99. Падох Я. Грунтовий процес Гетьманщини. Львів : Діло, 1938. 195 с.

100. Перов В.Ю., Севастьянова А.Д. Проблема морального содержания права в концепциях Л. Фуллера и Г. Харта. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики.* Тамбов : Грамота, 2018. №3 (89). С. 92-96.

101. Пестржецкий А.А. Об адвокатуре Римлян, во Франции и в Германии. Москва : Университетская типография (Катков) на Страстном бульваре, 1876. 125 с.

102. Петросян М.И. Гуманизм: Опыт философско-этического и социологического исследования проблемы. Москва : Изд-во социально-экономической литературы «Мысль», 1964. 335 с.

103. Погорецький М. М. Кримінальні процесуальні гарантії адвокатської таємниці за законодавством ФРН та Франції. *Форум права.* 2015. № 1. С. 255–260. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2015_1_43.pdf. (дата звернення 24.02.2019).

104. Попелюшко В. О. Щодо питання про зародження та становлення адвокатури України. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право».* 2016. № 1(13). С.1-22. URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n1/16pvosau.pdf>.

105. Правила адвокатської етики. URL: <https://vkdkka.org/wp-content/uploads/2017/07/PAE-2019.pdf> (дата звернення 05.11. 2019).

106. Пресс А. Гегель. Основы философии права. Санкт-Петербург : Издание П.П.Сойкина, 1904. 53 с.

107. Про адвокатуру : Закон України. *Відомості Верховної Ради України.* – 1993, №9, Ст.62.

108. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 27. Ст. 282.

109. Прокофьев А.В. Определения и типологии справедливости в истории западной этической мысли. *Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки.* 2017. Вып.1. С.136-146.

110. Прокофьев А. В. О смысловой амбивалентности понятия «общественная мораль». *Общественная мораль: философские, нормативно-этические и прикладные проблемы* / под ред. Р.Г. Апреяна. Москва : Альфа-М, 2009. С.63-80.

111. Пуфендорф С. фон. О праве природы и народов / пер. с лат. А.А.Сочилина. *Этическая мысль*. 2017. Т.17. №1. С. 136-149.
112. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Т.3. Новое время (От Леонардо до Канта)/ пер. с итал. С.Мальцевой. Санкт-Петербург : ТОО ТК «Петрополис», 1996. 736 с.
113. Рекомендації № (2000)21 Комітету Міністрів державам-учасникам Ради Європи про свободу здійснення професійних адвокатських обов'язків: прийняті Комітетом Міністрів Ради Європи 25 жовтня 2000 р. на 72-й зустрічі заступників міністрів. *Адвокат*. 2001. № 1–2. С. 29–31
114. Ролз Дж. Теория справедливости/ пер. с англ. В.В.Целищева. Изд. 2-е. Москва : Издательство ЛКИ, 2010. 536 с.
115. Рыскельдиева Л. Т. Деонтология в истории философии. Симферополь : Таврия, 2004. 384 с.
116. Рыскельдиева Л. Т. Идеиные основания юридической деонтологии. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2010. Т. 23 (62). №1. С.3-10.
117. Свида О. Г. Окремі аспекти додержання адвокатами етичних правил поведінки. *Вісник Одеської адвокатури*. Спеціальний випуск: Адвокатська етика. Одеса, 2019. С. 46-47.
118. Святоцький О. Д., Медведчук В. В. Адвокатура: історія і сучасність. Київ : Ін Юре, 1997. 320 с.
119. Святоцький О. Д., Михеєнко М. М. Адвокатура України : навч. посіб. Для студентів юрид. вищих навчальних закладів і фак. Київ : Ін Юре, 1997. 224 с.
120. Селигмен А. Проблема доверия / пер. с англ. М.И.Мюрберг, Л.В.Соболевой. Москва : Идея-Пресс, 2002. 256 с.
121. Синеокий О.В. Адвокатура как институт правовой помощи и защиты: проблемы становления и перспективы развития : монография. Запорожье: ЗНУ, 2007. 432 с.
122. Синеокий О.В. Адвокатура как институт правовой помощи и защиты: учебное пособие. – Харьков : Право, 2008. 496 с.

123. Сливка С. С. Юридична деонтологія: загальнотеоретична характеристика та методичні рекомендації до практичних занять : навч.-метод. посіб. Львів : Львівський інститут внутрішніх справ, 1996. 64 с.
124. Сливка С. С. Юридична деонтологія: підручник /вид.3-тє, перероб. і доп. – Київ : Атіка, 2006. 296 с.
125. Словарь по этике /под ред. И. С. Кона; 4-е изд. Москва : Политиздат, 1981. 430 с.
126. Соловьев В. С. Гегель. *Философия права*/ Г. В. Ф. Гегель. Москва : Мир книги, Литература, 2007. С. 5-26.
127. Соловьев Э.Ю. Категорический императив нравственности и права. – Москва : Прогресс-Традиция, 2005. 416 с.
128. Стовпець О. В. Соціально-філософський погляд на лобізм як один з факторів впливу на культуру законотворчості в інформаційному суспільстві. *Наукове пізнання: методологія та технологія: наук.журнал* - № 2. 2014. С. 154-161.
129. Тарахович Т. І. Право та мораль у системі соціальної регуляції. *Проблеми філософії права*. Т.1. 2003. С. 147-149.
130. Ткаченко К. О. Засади адвокатської етики в сучасній Німеччині. *Гілея: науковий вісник*. Вип.124. вересень 2017 р. С. 237-240.
131. Ткаченко К. О. Концептуалізація етичних засад адвокатської практики у середньовічній Британії. *Гілея: науковий вісник*. Вип.107. квітень 2016 р. С. 344-347.
132. Ткаченко К. О. Моральні засади інституту адвокатської таємниці в сучасних реаліях Франції та України. *Наукові пошуки: актуальні проблеми теорії і практики* : матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 2017. С. 141 – 144
133. Ткаченко К. О. Професійна етика адвоката в роботі з корпораціями: ігри з законом – питання нормативності. *Гілея: науковий вісник*. Вип.126. листопад 2017. С. 376-379.
134. Ткаченко К. О. Специфіка врегулювання етичних норм адвокатської практики у сучасній Британії. *Гілея: науковий вісник*. Вип.115. грудень 2016 р. С. 238-241.

135. Ткаченко К. О. Специфіка імплементації етичних засад в адвокатську практику Англії Нового Часу. *Актуальні проблеми гуманітарних наук у дослідженнях молодих науковців*: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференція, м. Київ, 2016. С. 175-178.
136. Токвіль А. де. Про демократію в Америці. У двох томах / пер. з фр. Г. Філіпчука, М. Москаленка; передмова А. Жардена. Київ : Видавничий дім «Всесвіт», 1999. 590 с.
137. Уолкер Р. Английская судебная система / пер. с англ. Т.В.Апаровой. Москва : Юридическая литература, 1980. 632 с.
138. Федеральне Положення про адвокатуру. Дата складання: 01.08.1959 р. URL :<http://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/pologennya/bundesrechtsanwaltsordnung-ukr.pdf> (дата звернення 27.11. 2019).
139. Фейнберг Дж., Коулмен Дж. Природа права. *Філософія права* /за ред. Дж. Фейнберга, Дж.Коулмена. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2007. С. 11-19.
140. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / пер. с англ. И.И.Мюрберг; под ред. М.А.Абрамова. Москва : РОССПЭН, 2000. 392 с.
141. Філософський енциклопедичний словник /редкол.: В.І.Шинкарук (голова редкол.). Київ : Абрис, 2002. 742 с.
142. Французский либерализм в прошлом и настоящем / отв. ред. В.П.Смирнов. Москва : Изд-во Моск. Ун-та, 2001. 224 с.
143. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию/ пер. с англ. Д. Павловой, В. Кирющенко, М. Колопотина. Москва : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. 730 с.
144. Фуллер Л. Л. Мораль права / пер. с англ. Т.Даниловой под ред. А.Куряева. Москва : ИРИСЭН, 2007. 308 с.
145. Хабермас Ю. Ах, Европа. Небольшие политические сочинения / пер. с нем. Б.М. Скуратова. Москва : Издательство «Весь Мир», 2012. 160 с.
146. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / пер. с нем. Ю.С.Медведева под ред. Д.В.Скляднева. Санкт-Петербург : Наука, 2001. 417с.

147. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие/ пер. с нем. под ред. Д.В. Складнева; изд. 2ое. стереотип. Санкт-Петербург : Наука, 2006. 379 с.
148. Хабермас Ю. Расколотый Запад / пер. с нем. О.И.Величко, Е.Л.Петренко. Москва : Издательство «Весь Мир», 2008. 192 с.
149. Хайек Ф. А. фон Дорога к рабству / пер. с англ. М. Гнедовского, И. Пильщикова. Москва : Новое издательство, 2005. 264 с.
150. Хёффе О. Справедливость: Философское введение / пер. с нем. О. В. Кильдюшина под ред. Т. А. Дмитриева. Москва : Праксис, 2007. 192 с.
151. Чубатий М. До історії адвокатури на Україні. *Альманах українських адвокатів*. Львів, 1934. С. 30-37.
152. Чумак А. Л. Етичні кодекси в контексті соціокультурної динаміки: автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.07 Київ, 2008. 16 с.
153. Шабанова Ю. О. Управління сучасною наукою: духовно-ціннісний вимір. *Науковий вісник НГУ -№1*. 2012. С.132-137.
154. Шемшученко Ю.С. Актуальні проблеми філософії права. *Проблеми філософії права*. Т.1. 2003. С. 7-9.
155. Эрлих О. Основоположение социологии права / пер. с нем. М.В.Антонова; под ред. В.Г.Графского, Ю.И.Гревцова. Санкт-Петербург : ООО «Университетский издательский консорциум», 2011. 704 с.
156. Эстетика Ренессанса: Антология. В 2х т. Т.1. /сост. и науч. ред. В.П.Шестаков. Москва : Искусство, 1981. 495 с.
157. Юм Д. Трактат о человеческой природе, или попытка применить основанный на опыте метод рассуждения к моральным проблемам/ пер. с англ. С.И.Церетели. *Сочинения в двух томах*. Т.1. Москва: Мысль, 1965. С.77–788.
158. Юридична енциклопедія: В 6 т. /редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ, Українська енциклопедія, 1998. URL: http://leksika.com.ua/13610911/legal/prezumtsiya_nevinuvatosti. (дата звернення 22.01.2020).
159. Яртых И.С. Адвокатура и власть. Москва: Издательство «Юрлитинформ», 2003. 176 с.

160. Bentham J. Deontology. *Deontology together with a Table of Springs of Action and the Article of Utilitarianism* / ed. by A. Goldworth. Oxford : Clarendon Press, 1988. P. 119-281.

161. Bessere Technik, bessere Anwälte, besseres Recht? // Anwalts blatt. – Juliheft 2017. URL : <https://anwaltsblatt.anwaltverein.de/de/anwaeltinnen-anwaelte/ethik/bessere-technik-bessere-anwaelte-besseres-recht-65037> (Accessed 14.03.2019).

162. Blackstone W. Commentaries on the Laws of England / Facsimile edition with introductions by Stanley N. Katz. Univ. Chicago, 1979. (9th ed. 1783). xviii, 479 p.

163. Braithwaite V. Dancing with Tax Authorities: Motivational Postures and Non-Compliance Actions. *Taxing Democracy, Understanding Tax Avoidance and Evasion*. Ashgate Publishing Limited; Aldershot, 2003. P. 15–39.

164. Carlin J. Lawyers On Their Own. Republished : Austin & Winfield Inc, Maryland, 1994. 458 p.

165. CCBE proposals. European Parliament Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs Draft Report with recommendations to the Commission on the establishment of an EU mechanism on democracy, the rule of law and fundamental rights. 20/05/2016. - Council of Bars and Law Societies of Europe. URL : http://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/DEONTOLOGY/DEON_Postion_Papers/EN_DEON_20160520_CCBE_Proposals_Rules_of_Law_mercha nism.pdf (Accessed 26.04.2019).

166. CCBE response to the online public consultation of the European Commission on further corporate tax transparency (08/09/2015). Council of Bars and Law Societies of Europe. URL: http://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/DEONTOLOGY/DEON_Postion_Papers/EN_DEON_20150908_CCBE_Res ponse_Corporate_taxation.pdf (Accessed 05.05.2019).

167. CCBE Statement on professional Secrecy/legal professional privilege (LPP). 15/09/2017. Council of Bars and Law Societies of Europe. URL : http://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/DEONTOLOGY/DEON_Postion_Papers/EN_DEON_20170915_Statement-on-professional- secrecy_LPP.pdf. (Accessed 05.05.2019).

168. Derthick M. The Lawyers Did It: The Cigarette Manufacturers' Policy Towards Smoking and Health. *Legality and Community: On the Intellectual Legacy of Philip Selznick* / ed. by R. A. Kagan, M. Krygier, and K. Winston. Oxford : Rowman & Littlefield, 2002. P. 281–294.

169. Erdem v. Germany, № 38321/97, § 46, ECHR 2001-VII. The European Court of Human Rights. – Strasburg, 5 July 2001. URL : <https://www.legal-tools.org/doc/4a2597/pdf/>. (Accessed 07.08.2019).

170. European Court of Human Rights. *Council of Europe*. F-67075. Strasbourg cedex. – URL : www.echr.coe.int. (Accessed 10.05.2019).

171. Francis A. The Business Context: Legal Ethics, the Marketplace and the Fragmentation of Legal Professionalism. *International Journal of the Legal Profession*. 2005. Vol. 12. P. 495–508.

172. Gager E. B. The Duties of Attorney. *The Yale Law Journal*. Vol.21. No.1. Nov., 1911. P. 72-79.

173. Gesetz über die Tätigkeit europäischer Rechtsanwälte in Deutschland (EuRAG). URL : <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/eurag/gesamt.pdf>. (Accessed 17.06.2019)

174. Humphries M. Legal ethics, past and present – part two. *The Law Society Gazette*. 30 November, 2009. URL : <https://www.lawgazette.co.uk/analysis/legal-ethics-past-and-present-part-two/53308.article> (Accessed 17.04.2019).

175. Inderwick F.A. The King's Peace: A Historical Sketch of the English Law Courts. University of California : Macmillan & co., 1895. 320 p.

176. Kohlberg L. The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice (Essays on Moral Development, Vol. 1). San Francisco : Harper and Row, 1981. 441 p.

177. KZ-Arzt Aribert Heim ist schon lange tot. *Welt online*. 4. Februar 2009 (Abgerufen am 4. Juli 2011). – Siehe auch Klemp, KZ-Arzt, S. 291ff. URL: <https://www.welt.de/politik/article3149022/KZ-Arzt-Aribert-Heim-ist-schon-lange-tot.html> (Accessed 17.06.2019).

178. Manderson D. Statuta v. Acts: Interpretation, Music, and Early English Legislation. *Yale Journal of Law & the Humanities*. 1995. Vol. 7. Issue. 2. Article 3. P. 317-376.

179. McBarnet D. When compliance is not the solution but the problem: from changes in law to changes in attitude / Series ed. Tina Murphy; Centre for Tax System Integrity Research School of Social Sciences Australian National University, Canberra, 2001. URL: <https://openresearch-repository.anu.edu.au/bitstream/1885/41635/2/WP18.pdf>. (Accessed 13.06.2019).

180. McBarnet, D. Law and Capital: The Role of Legal Form and Legal Actors. *International Journal of the Sociology of Law*. 1984. № 12 (3).

181. Nicolson D. Making Lawyers Moral? Ethical Codes and Moral Character. *Legal Studies*. November 2005. Vol. 25. No. 4. P. 601-626.

182. Niemietz v. Germany, 72/1991/324/396, Council of Europe: European Court of Human Rights. 16 December 1992. URL: <http://www.refworld.org/cases,ECHR,3f32560b4.html> (Accessed 6.08.2018).

183. Parker Ch. E., Rosen R. E., Nielsen V. L. The Two Faces of Lawyers: Professional Ethics and Business Compliance with Regulation. *The Georgetown Journal of Legal Ethics*. Vol. 22 (201). 2009. P. 201-248.

184. Paterson A. Professionalism and The Legal Services Market. *International Journal of the Legal Profession*. 1996. Vol.3. No.1 and 2. P. 137-168.

185. Rechtsanwaltsordnung. Deutsches Reichsgesetzblatt Band 1878, Nr. 23, Seite 177 – 198. URL : <https://de.wikisource.org/wiki/Rechtsanwaltsordnung>. (Accessed 17.09.2018).

186. Reichman N. Moving Backstage: Uncovering the Role of Compliance Practices in Shaping Regulatory Policy. *Schlegel, Kip, and David Weisburd. White-Collar Crime Reconsidered*. Boston : Northeastern University Press, 1992. P. 244-268.

187. Rose J. Medieval Attitudes Toward the Legal Profession: The Past as Prologue. *Stetson Law Review* /Arizona State University College of Law. 1999. Vol. 28. No. 1, P. 345-369.

188. Rose J. *The Legal Profession in Medieval England: A History of Regulation*. SYRACUSE L. REV, 1998. 155 p.
189. *Rotuli Parliamentorum ut et Petitiones et Placita in Parlamento* / ed. R. Blyke and others, 6 vols. London, 1767-77. No. 63, 11 Hen. IV (1410).
190. Sayles G.O. *Select Cases in the Court of King's Bench under Edward I*. Selden Society 82. London : B. Quaritch, 1965, 163 p. supra note 12, at lxii.
191. Schofield Ph. *Utility and Democracy: The Political Thought of Jeremy Bentham*. Oxford : University Press, 2006. 370 p.
192. Simon W. H. *Wrongs of Ignorance and Ambiguity: Lawyer Responsibility for Collective Misconduct*. *Yale Journal of Regulation*. 2005. No 1 (22). P. 1–35.
193. Sommerlad H. *Managerialism and the Legal Profession*. *International Journal of the Legal Profession*. 1995. Vol.2. No. 2/3. P.159-185.
194. Statute of Westminster I, 1275, 3 Edw. I, ch. 29, reprinted in 1 STATUTES OF THE REALM 34. William S. Hein & Co., 1993 (1810), I, ch. 29.
195. Strafprozeßordnung in der Fassung der Bekanntmachung vom 7. April 1987 (BGBl. I S. 1074, 1319), die zuletzt durch Artikel 2 des Gesetzes vom 17. Juli 2017 (BGBl. I S. 2442) geändert worden ist. URL : <https://www.gesetze-im-internet.de/stpo/StPO.pdf>. (Accessed 17.08.2019).
196. Submission on whistle-blowing protections 19/05/2017. – Council of Bars and Law Societies of Europe. URL : http://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/DEONTOLOGY/DEON_Postion_Papers/EN_DEON_20170519_Submission-on-whistleblower-protection.pdf (Accessed 15.07.2019).
197. Supporting Justice II: A Report on the Pro Bono Work of America's Lawyers. – Chicago: American Bar Association, 2009. URL : https://www.americanbar.org/content/dam/aba/images/probono_public_service/ts/report2.pdf (Accessed 14.07.2019).
- 198 *The Antiquarian repertor* : a miscellaneous assemblage of topography, history, biography, customs, and manners ; intended to illustrate and preserve several valuable

remains of old times. / by Grose, Francis, 1731?-1791; Astle, Thomas, 1735-1803; Jeffery, Edward. London : Printed and published for Edward Jeffery, 1808. 616 p.

199. The English parliament in the Middle Ages / ed. R.G. Davis, J.H. Denton. Manchester : Manchester University Press, 1981. 214 p.

200. The Lord Chancellor's Advisory Committee on Legal Education and Conduct. First Report On Legal Education And Training. April 1996. URL: <http://www.ukcle.ac.uk/resources/he-policy/aclec/>. (Accessed 26.07.2019).

201. Tkachenko K. Civil Society as a Space for the Law Developing (on the Material of Modern Philosophy). *IOSR Journal of Humanities and Social Science*. 2021. January. Vol. 26, Issue 1 (14). P. 39-45.